

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

ราตรี ทัศนัยเที่ยงนที

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ 9 ในพระพุทธ

อ
294.3122
ร442ก
2558

600100058138

หอสมุดส่วนกลาง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

สิงหาคม ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปีสัณญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

ราตรี ทิพย์เที่ยงแท้

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

สิงหาคม ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

ราตรี ทิพย์เที่ยงแท้

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

สิงหาคม ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

AN ANALYTICAL STUDY OF 9 VIPASSANĀÑĀNAS IN BUDDHISM

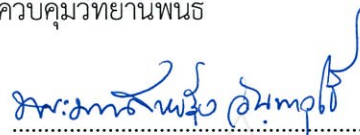

RATREE TIPTIANGTAE

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHIST STUDIES
GRADUATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY
AUGUST 2558 [2015]
(COPYRIGHT BY MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้พิจารณา
วิทยานิพนธ์ ของ ราตรี ทิพย์เที่ยงแท้ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตาม
หลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยได้

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(พระมหาสายรุ้ง อินทาวุโธ, ดร.)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(พระศรีมงคลเมธี, ดร.)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุวิญ รักสัตย์)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.จ่านง คันธิก)

..... กรรมการ
(ดร.สมบุญ วัฒนนะ)

บัณฑิตวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

..... คณบดีคณะศาสนาและปรัชญา
(พระศรีมงคลเมธี, ดร.)

วันที่ ๑๕ เดือน สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๘

๕๖๒๐๑๕๐๑๓๒๐๑๔ : สาขาวิชา : พุทธศาสนศึกษา ; ศน.ม. (พุทธศาสนศึกษา)

คำสำคัญ : วิปัสสนาญาณ ๙ / ในพระพุทธศาสนา

ราตรี ทิพย์เที่ยงแท้ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา (AN ANALYTICAL STUDY OF 9 VIPASSANĀÑĀNAS IN BUDDHISM), ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์ : พระมหาสายรุ้ง อินทาวุธ, ดร., ๑๓๓ หน้า, ปี พ.ศ. ๒๕๕๘.

วิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา มีจุดประสงค์ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ๒) เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙ และ ๓) เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลจาก คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง นำมารวบรวมเรียบเรียง แล้วจัดรวมลงในบทต่าง ๆ ให้สอดคล้องเหมาะสมกับเนื้อหาของการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า

วิปัสสนาญาณในพระพุทธศาสนา หมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้งในขั้น ๕ ว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา อันเป็นกระบวนการแห่งไตรลักษณ์ มีทั้งหมด ๙ ขั้นเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้คือลำดับของการเห็นความเกิดดับของรูปนาม เห็นว่ารูปนามเป็นภัย เป็นโทษ นำเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น หาทางหลุดพ้น วางเฉย และคล้อยตามอริยสัจ

คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในทางพระพุทธศาสนา มีดังนี้คือ

๑. คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต ทำให้เกิดปัญญาเข้าใจแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตและครองชีพโดยสุจริตธรรม เข้าใจบทบาทของตนและทำหน้าที่ตามบทบาทของตนเองได้เป็นอย่างดี เข้าใจธรรมชาติของโลก ไม่ยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ และสุข ไม่ติดใจหลงใหลในกามคุณ เป็นอิสระจากความยึดมั่นถือมั่น

๒. คุณค่าต่อการพัฒนาจิต เป็นการพัฒนาจิตให้สูงขึ้นหรือดีขึ้นกว่าเดิม เป็นจิตที่มีแต่กุศลถึงพร้อมด้วยกุศลมูล ๓ คือ ไมโลภ ไมโกรธ และไม่หลง และพัฒนายกระดับจิตให้สูงขึ้นให้อยู่เหนืออำนาจของกิเลส จนสามารถละอนุสัยกิเลสได้ ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาจิตขั้นสูง

๓. คุณค่าต่อการบรรลุธรรม เป็นความรู้เพื่อการบรรลุธรรมขั้นสูง สามารถดับกิเลสที่ผูกมัดจิตใจมนุษย์หรือสังโยชน์ ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปได้ตามลำดับขั้น สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

๔. คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา เป็นผลสำเร็จจากการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม เมื่อมีผู้ได้รับผลจากการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้อื่น เมื่อผู้ได้รับผลนำไปสอนผู้อื่นต่อไปอีก ย่อมทำให้พระพุทธศาสนาเจริญขึ้นและคงอยู่คู่กับโลกไปอีกยาวนาน

5620150132014 : MAJOR : BUDDHIST STUDIES ; M.A. (BUDDHIST STUDIES)

KEY WORDS : 9 VIPASSANĀÑĀNAS / IN BUDDHISM

RATREE TIPTIANGTAE : (AN ANALYTICAL STUDY OF 9 VIPASSANĀÑĀNAS IN BUDDHISM). ADVISOR : PHRAMAHA SAIRUNG INDĀVUDHO, (DR.). 133 P. 2015.

The thesis objectives were as follows: 1. To study the teachings on Vipassanāñāṇas, 2. To study the objectives on 9 Vipassanāñāṇas, and 3. To analyze the values of 9 Vipassanāñāṇas in Buddhism. The data were collected from the Tipiṭaka, Commentaries, Canonical text, related dissertation and other documents. The data were compiled and composed into chapters.

The results of the research found that:

Vipassanāñāṇas in Buddhism means the wisdom realizing the Five Aggregates as impermanence, suffering and soullessness that are the process of The Three Common Characteristics. Vipassanāñāṇas have 9 steps in seeing the rising and extinction of corporality and immateriality as terror, disadvantage, dispassion, deliverance, reflective, equanimity and conformity-knowledge.

The values of 9 Vipassanāñāṇas in Buddhism are as follows:

1. In living a life, it helps create the wisdom in living a life in the correct approach, living a life with carelessness and honesty, understanding one's role and to carry on the role properly, understanding the worldly nature, not attach to the gain, rank, praise and happiness, and other sensual pleasures, and to be liberated from attachments.

2. In mental development, it helps improve mental quality from unwholesome roots to wholesome roots; non-greed, non-hatred and non-delusion, and enhance the mind to be above the influence of defilements until free from underlying tendencies. The mental development in this level is known as the advanced stage.

3. In enlightenment, it is the knowledge for the enlightenment and can gradually liberate from defilements or fetters to achieve one of the four noblehoods; Stream-Enterer, Once-Returner, Non-Returner, and the Worthy One.

4. In Buddhist propagation, when the practitioner attained the results from his practice that can create the belief and faith to others. The same advantage can occur to anyone who follows the same path of practice and that will help propagate the values of Buddhist doctrine globally and eternally.

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา” สำเร็จ
ลุล่วงได้ด้วยดีและเป็นไปตามหลักการที่ถูกต้องของการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ เพราะได้รับความ
อนุเคราะห์จากหลาย ๆ ท่าน ผู้วิจัยจึงขอกราบขอบพระคุณ ทุกท่าน ทุกฝ่าย ดังนี้

ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เปิดโอกาสให้ข้าพเจ้าได้เข้ามาศึกษาต่อและ
เรียนรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ ในการควบคุมดูแลของมหาวิทยาลัยเป็นอย่างดี

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสาธุรัง อินทาวุโธ, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษา ที่เมตตาดูแลเอาใจ
ใส่ในการตรวจทาน แก้ไข ปรับปรุง และแนะนำให้คำปรึกษาด้วยดีตลอดมา จนวิทยานิพนธ์เล่มนี้
สำเร็จลุล่วงตามเป้าหมาย

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาบุญศรี ญาณวุฑโฒ, ผศ.ดร. และ รศ.ดร. สุวิญ รักสัตย์ ที่ให้
คำปรึกษาชี้แนะแนวทางในการทำวิทยานิพนธ์ ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ พระราชติลก, ดร. ที่สอนการวิเคราะห์หลักธรรมในวิชาอรรถ
ปริวรรตวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ทำให้เข้าใจหลักในการวิเคราะห์หลักธรรมต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาบุญเลิศ อินทปญโญ ที่เอื้อเฟื้อหนังสือและข้อมูลเพื่อใช้
ประกอบในการจัดทำวิทยานิพนธ์ รวมถึงให้คำปรึกษาเรื่องสภาวะญาณทำให้มีความเข้าใจมากยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณ คณะครูอาจารย์ผู้สอนทุกท่าน ที่สละเวลาอันมีค่ามาบรรยายให้
ความรู้ รวมถึงเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ดูแลอำนวยความสะดวกด้านข้อมูล
ข่าวสารและระบบการจัดการด้วยดี

สุดท้ายนี้ขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการสอบทุกท่านที่เมตตาให้คำชี้แนะ เพื่อแก้ไข
ปรับปรุง ให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีความถูกต้องและเสร็จสมบูรณ์

คุณประโยชน์ที่พึงเกิดจากการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอใช้เป็นเครื่องสักการบูชา
คุณพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ พระคุณมารดา บิดา และครูอาจารย์ ที่
ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทั้งหลาย ขอแผ่คุณความดีที่ได้ประพาศมาดีแล้วแก่ผู้มีพระคุณทุกท่าน

ราตรี ทิพย์เที่ยงแท้

สารบัญค้าย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๙๑ เล่ม พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ พิมพ์ครั้งที่ ๘ กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๕๗ โดยมี ค้าย่อและคำเต็มของคัมภีร์เรียงตามลำดับ ดังนี้

ค้าย่อ	คำเต็ม
พระวินัยปิฎก	
วิ.มหา.	วินัยปิฎก มหาวิภังค
วิ.ม.	วินัยปิฎก มหาวคค
พระสุตตันตปิฎก	
ที.ม.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคค
ที.ปา.	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ม.มู.	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก
ส.นิ.	สุตตันตปิฎก สัตตนิคาย นิทานวคค
ส.ข.	สุตตันตปิฎก สัตตนิคาย ขนธวารวคค
ส.สหา.	สุตตันตปิฎก สัตตนิคาย สหายตนวคค
ส.ม.	สุตตันตปิฎก สัตตนิคาย มหาวารวคค
อง.ติก.	สุตตันตปิฎก องคตตรนิกาย ติกนิปาต
อง.จตุกก.	สุตตันตปิฎก องคตตรนิกาย จตุกกนิปาต
ช.จ.	สุตตันตปิฎก ชุททนิกาย จุฬนิทเทส
ช.ป.	สุตตันตปิฎก ชุททนิกาย ปฏิสมภิทามคค
พระอภิธรรมปิฎก	
อภิ.วิ.	อภิธมมปิฎก วิภังค
อรรถกถาพระวินัยปิฎก	
วิ.มหา.อ.	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอฎฐกถา

สารบัญค้าย่อ (ต่อ)

ค้าย่อ	คำเต็ม
อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก	
ที.ส.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สีสกขนธวคคอฎฐกถา

ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาพฤคคอกุฎกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี ปาฎิกกวคคอกุฎกถา
ส้.ข.อ.	ส้ยุตตนิกาย สารตถปปกาสินี ขนธวารวคคอกุฎกถา
อง.ตีก.อ.	องคตตตตนิกาย มโนเรถปุรณี ติกนิปาตอกุฎกถา
อง.จตุกก.อ.	องคตตตตนิกาย มโนเรถปุรณี จตุกกนิปาตอกุฎกถา
ขุ.อิตฺ.อ.	ขุททกนิกาย ปรมตถทีปนี อิตฺวุตตคอกุฎกถา
ขุ.จ.อ.	ขุททกนิกาย สทธมมปฺปชฺไซตีกา จุฬนิตฺเทศอกุฎกถา
ขุ.ป.อ.	ขุททกนิกาย สทธมมปฺปกาสินี ปฎิสมภิทามคคอกุฎกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	อภิธมมปิฎก อฎฐสาสินี ธมมสงคณโฎกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมมปิฎก สมโฆทวินทนี วิภงคอกุฎกถา
อภิ.ป.อ.	อภิธมมปิฎก ปรมตถทีปนี ปุคคลปถตตตอกุฎกถา

ปกรณ์วิเสส (ภาษาไทย)

วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคคปกรณ
-----------	-----------------

สำหรับตัวเลขที่อยู่หลังชื่อย่อของพระไตรปิฎกนั้นมีเลข ๓ ตอน คือ เลขเล่ม/เลขหัวข้อ/
เลขหน้า ตัวอย่างเช่น ที.ม. ๑๔/๒๗๓/๒๐๒ หมายถึง สุตตตตปิฎก ทีฆนิกาย มหาพฤค เล่มที่ ๑๔/
ข้อที่ ๒๗๓/หน้าที่ ๒๐๒

สำหรับตัวเลขที่อยู่หลังชื่อย่อของพระอรรถกถานั้นมีเลข ๒ ตอน คือ เลขเล่ม/เลขหน้า
ตัวอย่างเช่น ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๕ หมายถึง ขุททกนิกาย สทธมมปฺปกาสินี ปฎิสมภิทามคคอกุฎกถา เล่มที่
๖๘/หน้าที่ ๓๕

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
ประกาศคุณูปการ	ง
สารบัญคำย่อ	จ
สารบัญ	ช
สารบัญตาราง	ฎ
บทที่	
๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ โจทย์วิจัย	๒
๑.๓ วัตถุประสงค์ในการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๗ กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
๑.๙ คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๙
๒ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ	๑๑
๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาญาณ	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์	๑๑
๒.๑.๒ ความหมายตามคัมภีร์	๑๒
๒.๑.๒.๑ คำว่า วิปัสสนา	๑๒
๒.๑.๒.๒ คำว่า ญาณ	๑๓
๒.๑.๒.๓ คำว่า วิปัสสนาญาณ	๑๔
๒.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาญาณ	๑๔
๒.๒.๑ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์พระไตรปิฎก	๑๕
๒.๒.๒ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์อรรถกถา	๑๗
๒.๒.๓ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์ปกรณ์วิเสส	๒๑

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
๒.๒.๔ วิปัสสนาญาณในพระไตรปิฎก	๒๕
๒.๒.๒.๑ ลักษณะการเห็นอนิจจลักษณะ	๒๕
๒.๒.๒.๒ ลักษณะการเห็นทุกขลักษณะ	๒๖
๒.๒.๒.๓ ลักษณะการเห็นอนัตตลักษณะ	๒๗
๒.๒.๕ วิปัสสนาญาณในการบรรลุนิพพาน	๒๙
๒.๓ องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ	๓๓
๒.๓.๑ บาทฐานแห่งวิปัสสนาญาณ	๓๓
๒.๓.๑.๑ อธิศีลสิกขา	๓๓
๒.๓.๑.๒ อธิจิตตสิกขา	๓๔
๒.๓.๑.๓ อธิปัญญาสิกขา	๓๕
๒.๓.๒ หลักสติปัฏฐาน ๔	๓๖
๒.๓.๒.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๓๗
๒.๓.๒.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๔๐
๒.๓.๒.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๔๑
๒.๓.๒.๔ ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๔๒
๒.๓.๓ หลักวิปัสสนาภูมิ	๔๔
๒.๓.๓.๑ ชั้นที่ ๕	๔๕
๒.๓.๓.๒ อายุตนะ ๑๒	๔๖
๒.๓.๓.๓ ชาติ ๑๘	๔๗
๒.๓.๓.๔ อินทรีย์ ๒๒	๔๘
๒.๓.๓.๕ อริยสัจ ๔	๔๙
๒.๓.๓.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	๕๐
๒.๓.๔ หลักธรรมที่สนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ	๕๒
๒.๓.๔.๑ วิสุทธิติ ๗	๕๒
๒.๓.๔.๒ สัมมปปธาน ๔	๕๖
๒.๓.๔.๓ อธิธิบาท ๔	๕๘
๒.๓.๔.๔ อินทรีย์ ๕	๕๙
๒.๓.๔.๕ พลละ ๕	๖๑

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
๒.๓.๔.๖ โปชฌงค์ ๗	๖๒
๒.๔ สภาวะลักษณะของวิปัสสนาญาณ	๖๔
๓ วิปัสสนาญาณ ๙	๖๖
๓.๑ องค์ความรู้แห่งวิปัสสนาญาณ ๙	๖๖
๓.๒ อุทัยพยานุปีสสนาญาณ	๖๗
๓.๒.๑ ความหมาย	๖๗
๓.๒.๒ อุทัยพยานุปีสสนาญาณ ๒ อย่าง	๖๘
๓.๒.๓ สภาวะของอุทัยพยานุปีสสนาญาณ	๗๐
๓.๓ ฅังคานุปีสสนาญาณ	๗๔
๓.๓.๑ ความหมาย	๗๔
๓.๓.๒ สภาวะของฅังคานุปีสสนาญาณ	๗๕
๓.๔ ฅยตูปัฎฐานญาณ	๗๙
๓.๔.๑ ความหมาย	๗๙
๓.๔.๒ สภาวะของฅยตูปัฎฐานญาณ	๗๙
๓.๕ อาทินวานุปีสสนาญาณ	๘๑
๓.๕.๑ ความหมาย	๘๑
๓.๕.๒ สภาวะของอาทินวานุปีสสนาญาณ	๘๒
๓.๖ นิพพิทานุปีสสนาญาณ	๘๔
๓.๖.๑ ความหมาย	๘๔
๓.๖.๒ สภาวะของนิพพิทานุปีสสนาญาณ	๘๔
๓.๗ มุญจิตุกัมยตาญาณ	๘๕
๓.๗.๑ ความหมาย	๘๕
๓.๗.๒ สภาวะของมุญจิตุกัมยตาญาณ	๘๖
๓.๘ ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ	๘๗
๓.๘.๑ ความหมาย	๘๗
๓.๘.๒ สภาวะของปฏิสังขานุปีสสนาญาณ	๘๘
๓.๙ สัังขารุเปกขาญาณ	๙๐
๓.๙.๑ ความหมาย	๙๐

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
๓.๙.๒ สภาวะของสังขารเปกขาญาณ	๙๐
๓.๑๐ สัจจानุโลมิกญาณ	๙๕
๓.๑๐.๑ ความหมาย	๙๕
๓.๑๐.๒ สภาวะของสัจจानุโลมิกญาณ	๙๕
๓.๑๑ ผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙	๙๘
๓.๑๑.๑ ละอุปาทานขันธ ๕	๙๘
๓.๑๑.๒ ละอวิชชา	๑๐๐
๔ วิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา	๑๐๔
๔.๑ คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต	๑๐๔
๔.๑.๑ เข้าใจแนวทางการดำเนินชีวิต	๑๐๔
๔.๑.๒ เข้าใจบทบาทของตน	๑๐๖
๔.๑.๓ ไม่ยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ และสุข	๑๐๗
๔.๒ คุณค่าต่อการพัฒนาจิต	๑๐๙
๔.๒.๑ ทำให้จิตถึงพร้อมด้วยกุศลมูล	๑๐๙
๔.๒.๒ ทำให้จิตละอนุสัยกิเลสได้	๑๑๑
๔.๓ คุณค่าต่อการบรรลุธรรม	๑๑๕
๔.๓.๑ บรรลุขั้นที่หนึ่ง	๑๑๗
๔.๓.๒ บรรลุขั้นที่สอง	๑๑๘
๔.๓.๓ บรรลุขั้นที่สาม	๑๑๘
๔.๓.๔ บรรลุขั้นที่สี่	๑๒๙
๔.๔ คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา	๑๒๑
๔.๔.๑ ผู้ปฏิบัติเห็นจริงตามธรรม	๑๒๑
๔.๔.๒ ผู้อื่นเห็นยอมเลื่อมใส	๑๒๒
๕ บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๒๔
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๔
๕.๑.๑ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ	๑๒๔
๕.๑.๒ วิปัสสนาญาณ ๙	๑๒๖
๕.๑.๓ วิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา	๑๒๖

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๒๘
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๒๘
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๑๒๙
บรรณานุกรม	๑๓๐
ประวัติผู้วิจัย	๑๓๓

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
๑ ตารางเปรียบเทียบ วิชา ๓ , วิชา ๘ และ จรรยา ๑๕	๑๘
๒ ตารางเปรียบเทียบญาณ ๑๖ , วิปัสสนาญาณ ๑๐ และวิปัสสนาญาณ ๙	๒๓
๓ ตารางแสดงการบรรลุธรรมในชั้นต่าง ๆ ของพระอริยบุคคล และสังโยชน์ที่ละได้	๓๒
๔ ตารางแสดงผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙	๑๐๓

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

หลักธรรมของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มีเป้าหมายสูงสุดคือการพัฒนาบุคคลให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง ดับภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด กำจัดกิเลสตัณหาที่นำไปสู่การเกิดภพชาติใหม่ เมื่อไม่เกิดก็ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจอีก ส่วนการทำบุญหรือการให้ทานที่นิยมทำกันอยู่ในปัจจุบันมีอันสูงส่งสูงสุดเพียงแค่ความสุขในสวรรค์เท่านั้น ไม่สามารถกำจัดกิเลสตัณหาหรือทำให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงค้นพบวิธีที่จะทำให้หลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงได้ นั่นก็คือการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งพระองค์ทรงตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางไปอันเอก เพื่อความหมดจดพิเศษของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงซึ่งความโศกและความรำไร เพื่ออัสดงคดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือสติปัฏฐาน (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ) ๔ อย่างคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส (ความยินดียินร้าย) ในโลกเสียให้พินาศ เธอย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (ที.ม. ๑๔/๒๗๓/๒๐๒, ม.ม. ๑๗/๑๓๒/๔๙๘)

การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรค ผล นิพพานเท่านั้น ที่สามารถตัดภพชาติให้ขาดสะบั้นลงสามารถกำจัดกิเลส ตัณหา อันเป็นสาเหตุให้ถือกำเนิดในภพใหม่ได้ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนเรื่องวิปัสสนามาตั้งแต่ครั้งแรกที่พระองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ ๆ คือ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านได้เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ทรงสอนวิปัสสนาแก่ พระอัญญาโกณฑัญญะ ท่านวัปปะ ท่านภัททิยะ ท่านมหานามะ และท่านอัสสชิ จนท่านเหล่านั้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยกันทั้งสิ้น พระองค์ได้ทรงแสดงถึงเรื่องมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ ย่อลงมาได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้ปรมาตม์คือรูปนามเป็นอารมณ์ การกำหนดรูปนามนั้นต้องพร้อมด้วยองค์ ๓ คือ อาตภาพิ คือ มีความเพียร สติมา คือมีสติ และสมปชาโน คือมีสัมปชัญญะรู้อยู่ทุกขณะ เมื่อกำหนดถูกหลักอย่างนี้แล้วชื่อว่าได้ปัจจุบันธรรม เมื่อได้ปัจจุบันธรรมจึงเห็นรูปนาม เมื่อเห็นรูปนามแล้วจึงจะเห็นไตรลักษณ์ เมื่อเห็นไตรลักษณ์แล้วจึงจะได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน จึงจะรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), ๒๕๕๔, หน้า ๑๐)

การปฏิบัติเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีผลคือทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เรียกว่า วิปัสสนาญาณ คือ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมดา ๓ ลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แต่เมื่อก้าวถึงวิปัสสนาญาณ โดยเฉพาะ หมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนาจะมีเพียง ๙ อย่าง คือ ๑.อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ๒. กังคานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ๓. ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณค้ำนึ่งเห็นโทษ ๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย ๖. มุญจितุกัมยตาญาณ ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพันไปเสีย ๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ๘. สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๙. สัจจานุโลมิกญาณ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๓๗๔) ดังนั้นวิปัสสนาญาณ ๙ จึงเป็นปัญญาที่เห็นแจ้งรู้อริยสัจจในสังขารทั้งหลายโดยไม่มีความรู้ผิดเห็นผิด เรียกว่า ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ คือ มีความหมดจดแห่งความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติ ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นอันถึงที่สุดของวิปัสสนาญาณในภูมิของปุถุชน และจะขึ้นสู่โคตรภูญาณ แปลว่า ญาณครอบโคตร เป็นญาณที่อยู่ระหว่างภูมิปุถุชนและภูมิอริยชน ต่อจากนั้นก็จะเข้าสู่มัคคญาณและผลญาณ เป็นอันบรรลุมรรค ผล นิพพานในที่สุด

ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นถึงความสำคัญและคุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ที่เกิดแก่บุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันเป็นทางดำเนินไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธศาสนา รวมถึงการเผยแพร่ความรู้ที่ได้จากการศึกษานี้ให้แก่บุคคลที่มีความสนใจในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร
- ๑.๒.๒ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นอย่างไร
- ๑.๒.๓ คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙
- ๑.๓.๓ เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา นี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งผู้วิจัยกำหนดขอบเขตของการศึกษาค้นคว้าจากข้อมูลดังต่อไปนี้

- ๑.๔.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์อรรถกถา
- ๑.๔.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ คือ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๓ การศึกษาวิจัยครั้งนี้จำกัดอยู่ในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ตามข้อความหลักธรรมเกี่ยวกับวิปัสสนาญาณและวิปัสสนาญาณ ๙

๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ แบบวิจัยเอกสาร (Qualitative Research Document) มีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๕.๑ ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณและวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา เริ่มจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ตามลำดับ

๑.๕.๒ รวบรวมข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสารแล้วนำมาวิเคราะห์ รวบรวม เรียบเรียง นำข้อมูลทีวิเคราะห์ได้เหล่านั้นมาศึกษาตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้ ให้สอดคล้องและเหมาะสมแก่เนื้อหาของการวิจัย

๑.๕.๓ นำเสนอผลการวิจัยตามลำดับขั้นตอนโดยวิธีการพรรณนา และจัดทำเป็นรูปเล่มวิทยานิพนธ์ เพื่อเสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัยต่อไป

๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนาในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาจากคัมภีร์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องสอดคล้องกับเรื่องวิปัสสนาญาณและวิปัสสนาญาณ ๙ รวมถึงในเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้เพื่อนำมาเป็นบรรทัดฐานต่อการวิจัย ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจะนำมากล่าวโดยสังเขป ดังนี้

๑.๖.๑ หนังสือและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๕๕) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธธรรม สรุปได้ว่า เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้น ความรู้เท่าทันนั้นพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามความเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะสมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมตาอย่างแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจและอยากจะหนีให้พ้นไปเสียนั้นก็หายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ทั้งไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่าย ไม่ติดใจ แต่ก็ไม่รังเกียจ ไม่พัวพัน แต่มีความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระพร้อมด้วยท่าทีของการปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผล และตามเหตุปัจจัย พัฒนาการทางจิตปัญญานี้ ในระบบการปฏิบัติของวิปัสสนา เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนที่สำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้ประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ภาณสิทฺธิ) (๒๕๔๘) ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑ สรุปได้ว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยกำหนดรูปนาม ยึดรูปนามเป็นบทภาวนาตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ หรือตามวิปัสสนาภูมิ ๖ เช่น ภาวนานาว่า พองหนอ-ยุบหนอ ในขณะที่ว่า พอง-ยุบ อยู่ ณ มรรค ๔ มีอยู่ มรรคนั้นย่อลงมาก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อภาวนาครั้งที่ ๑ ศีลก็มีภาวนาครั้งที่ ๒-๓-๔-๕ ฯลฯ ศีลก็มีอยู่ตลอดไป แม้สมาธิ ปัญญา ก็มีอยู่ด้วยกัน แต่ยังอ่อน เมื่อภาวนาบ่อย ๆ ศีลก็เจริญมากขึ้น จึงเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ เมื่อสมาธิมีมากขึ้น ก็เป็นเหตุให้เกิดปัญญา

คือ เห็นรูปนาม เห็นเหตุเป็นปัจจัยของรูปนาม เห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว ซึ่งเรียกว่า ภังคญาณ นับเป็นญาณที่ ๕ ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป จนกระทั่งถึงญาณที่ ๑๖

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) (๒๕๕๓) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนาฯ นี้ สรุปได้ว่า “ความรู้นามรูปอย่างประจักษ์แจ้งในช่วงที่กำหนดเห็นความเกิดดับ (ของนามรูปเหล่านั้น) อย่างนี้ว่า นามรูปนี้ไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับ นามรูปนี้เป็นทุกข์เพราะถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา นามรูปนี้ไม่ใช่ตัวตนของเราเพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับได้ นี่เป็นการกำหนดไตรลักษณ์โดยปัจจัยขญาณ (ญาณที่เห็นอย่างประจักษ์) เมื่อโยคีได้กำหนดเห็นไตรลักษณ์อย่างประจักษ์แจ้งแล้ว ย่อมสามารถอนุมานนามรูปที่ตนยังไม่ได้กำหนดว่า นามรูปอื่น ๆ ก็มีสภาพเช่นเดียวกับนามรูปที่เรากำลังกำหนดอยู่นี้เอง นี่เป็นการกำหนดไตรลักษณ์ โดยอนุมานญาณ (ญาณที่รู้ได้ด้วยการคาดคะเน) ส่วนสาเหตุที่เรียกว่า การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์นั้น เพราะว่าโดยปกติแล้ว สามัญญลักษณ์ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มีปรากฏอยู่ในนามรูปทั้งหมด เพียงแต่เราไม่มีญาณพอที่จะรู้เท่านั้นจึงไม่เห็น แต่ถ้าเราตั้งใจกำหนดสติในนามรูปเหล่านั้นแล้ว พอภาวนาญาณแก่กล้าแล้วย่อมเห็นลักษณะ ๓ ประการเหล่านั้นโดยประจักษ์แจ้งเลยทีเดียว, โยคีผู้กำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในรูปธรรมซึ่งตนยังไม่เคยกำหนดมาก่อน พระอรรถกถาจารย์ท่านเรียกว่า ผู้ยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนั้น”

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) (๒๕๕๐) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนานัย เล่ม ๒ สรุปได้ว่า เมื่อสังขารเปกขาญาณแก่กล้ามีกำลังพอจะก่อให้เกิดอนุโลมญาณ อินทรีย์ ๕ ย่อมดำเนินไปสม่ำเสมอ คือ ศรัทธาที่มีกำลังทำให้จิตผ่องใสเป็นพิเศษ วิริยะที่ไม่ยั้งหรือหย่อนไปกว่าสมาธิ สติที่กำหนดรู้เท่าทันอย่างชัดเจน สมาธิที่ตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบันไม่ซัดส่าย และปัญญาคือสังขารเปกขาญาณที่ปรากฏชัดเจน ในขณะที่นั้นผู้ปฏิบัติย่อมรู้สึกว่าคุณสามารถรู้เท่าทันสภาวะธรรมอย่างชัดเจน การปฏิบัติธรรมก้าวหน้ากว่าเดิม แล้วเขาจะรู้เห็นรูปนามที่เกิดดับอยู่นั้นโดยลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ (๒๕๕๔) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ๑๐๐ ปี อัครมหากัมมัฏฐานาจริยะ สรุปได้ว่าผู้ที่จะบรรลุถึงโลกุตตรภูมิขั้นสูงสุดได้ ต้องเป็นผู้บำเพ็ญวิปัสสนาภาวนาผ่านอนาคามี โลกุตตรภูมิมาแล้ว และมีใจปรารถนาที่จะบรรลุอรियมรรคอรियผลอันสูงสุด จึงมีอุตสาหะเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ยิ่งขึ้น เมื่ออินทรีย์ ๕ ได้เสมอกันเป็นอันดี โดยมีवासนาบารมีที่ตนได้สร้างสมอบรมมาจนเต็มเปี่ยมแล้ว สภาวะแห่งวิปัสสนาญาณขั้นสูงก็จะเกิดขึ้นตามลำดับตั้งแต่ อุทยัพพญาณเป็นต้นไป จนถึงสังขารเปกขาญาณ สภาวะญาณเหล่านี้จะปรากฏละเอียดชัดเจนเป็นที่สุด ต่อจากนั้นอนุโลมญาณก็จะเกิดขึ้น ตามติดมาด้วยไวทนานะ และวาระอันสำคัญที่สุด คือ จตุตถมรรค หรืออหัตถมรรคญาณก็จะพลันอุบัติขึ้น ทำการประหารกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ในชั้นธสันดานให้หมดไปโดยสิ้นเชิง

พระสัทธัมมโชติกะ รัมมาจริยะ (๒๕๕๔) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน สรุปได้ว่า วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารเปกขาญาณ อนุโลมญาณ ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี เพราะเหตุ ๖ ประการคือ ๑. เพราะเป็นข้อปฏิบัติ

เพื่อญาณทัสสนวิสุทธิ คือมรรค ๒. เพราะรู้พระไตรลักษณ์ ๓. เพราะปรากฏชัด ๔. เพราะเป็นเครื่องเห็นพระไตรลักษณ์และอริยสัจ ๔ ๕. เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่ผิด ๖. เพราะบริสุทธิ์พิเศษ

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) (๒๕๕๗) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก สรุปได้ว่า การบรรลุธรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้ง โลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดคือบรรลุวิชาและวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลัก ไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสู่ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์และอนุสัยได้ตามกำลังของมรรค บรรลุธรรม ผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๖.๒ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาสมศรี เตชธมโม (๒๕๕๗) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสอดคล้องระหว่าง วิสุทธิ ๗ กับวิปัสสนาญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” สรุปได้ว่า “วิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ ความหมดจด การชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระนิพพาน มี ๗ ขั้น สอดคล้องกับวิปัสสนาญาณ ๑๖ ดังนี้คือ ทิฐิวินิจฉัย สอดคล้องกับ นามรูปปริจเฉทญาณ, กังขาวิตรณวิสุทธิ สอดคล้องกับ ปัจจยปริคคหญาณ, มรรคคามรคญาณทัสสนวิสุทธิ สอดคล้องกับ สัมมสนญาณ และตรณอุทยัพพญาณ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ สอดคล้องกับ วิปัสสนาญาณ ๙ คือ ๑) พลวอุทยัพพญาณ ๒) ภยญาณ ๓) อาทีนวญาณ ๔) นิพพิทาญาณ ๕) มุญจิตุกัมยตาญาณ ๖) ปฏิสังขยาญาณ ๗) สังขารุเปกขาญาณ ๘) อนุโลมญาณ ๙) โคตรภูญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ สอดคล้องกับ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกชนญาณ”

พระครินทร์ ผลภาโณ (๒๕๕๗) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาญาณ ๑๖ ในการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา” สรุปได้ว่า “สภาวะญาณ หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นเอง เป็นเอง คือการเจริญ สติปัฏฐาน มีสติกำหนดรู้ โดยผู้พิจารณานั้นจะต้องมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะระลึกอยู่เสมอ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนเห็นอาการเกิดดับ ละเอียดขึ้นตามลำดับจนกระทั่งอินทรีย์ทั้ง ๕ สมดุลดับ เป็นปัจจยให้เกิดญาณ ๑๖ จนเกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ย่อมเกิดญาณ ๑๖ คือนามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ กังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกชนญาณ สู่การบรรลุเป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์”

พระมหาอิสระเชษฐ์ ปณฺณวชิโร (๒๕๕๓) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบ แนวคิดเรื่องวิปัสสนาญาณในพุทธปรัชญาเถรวาท กับอรรถกถาของโอโซ่” สรุปได้ว่า “ตามทัศนะ พุทธปรัชญาเถรวาท วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาที่เห็นแจ้งในรูปนาม (ชั้น ๕) เป็นสภาวะที่เห็น การเกิดดับของรูปนาม เห็นรูปนามตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา บุคคล และตามทัศนะของโอโซ่ อรรถกถา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้น

ภายใน อัจฉัตติกญาณ เป็นสภาวะที่เหนือเหตุผล อยู่เหนือจิตสำนึก การเข้าถึงอัจฉัตติกญาณต้องใช้ความรู้สึก ใช้สติระลึกรู้ตัว อยู่กับปัจจุบันขณะ ละทิ้งความคิดปรุงแต่งทั้งหลายลง ความคล้ายกันของทั้งสองทัศนะคือ ทัศนะทั้ง ๒ กล่าวถึงความรู้เกิดมาจากสิ่งภายใน เป็นความรู้ที่แท้ที่เกิดจากการใช้ความรู้สึกล้วน ๆ ไม่ได้เกิดจากการปรุงแต่งใด ๆ”

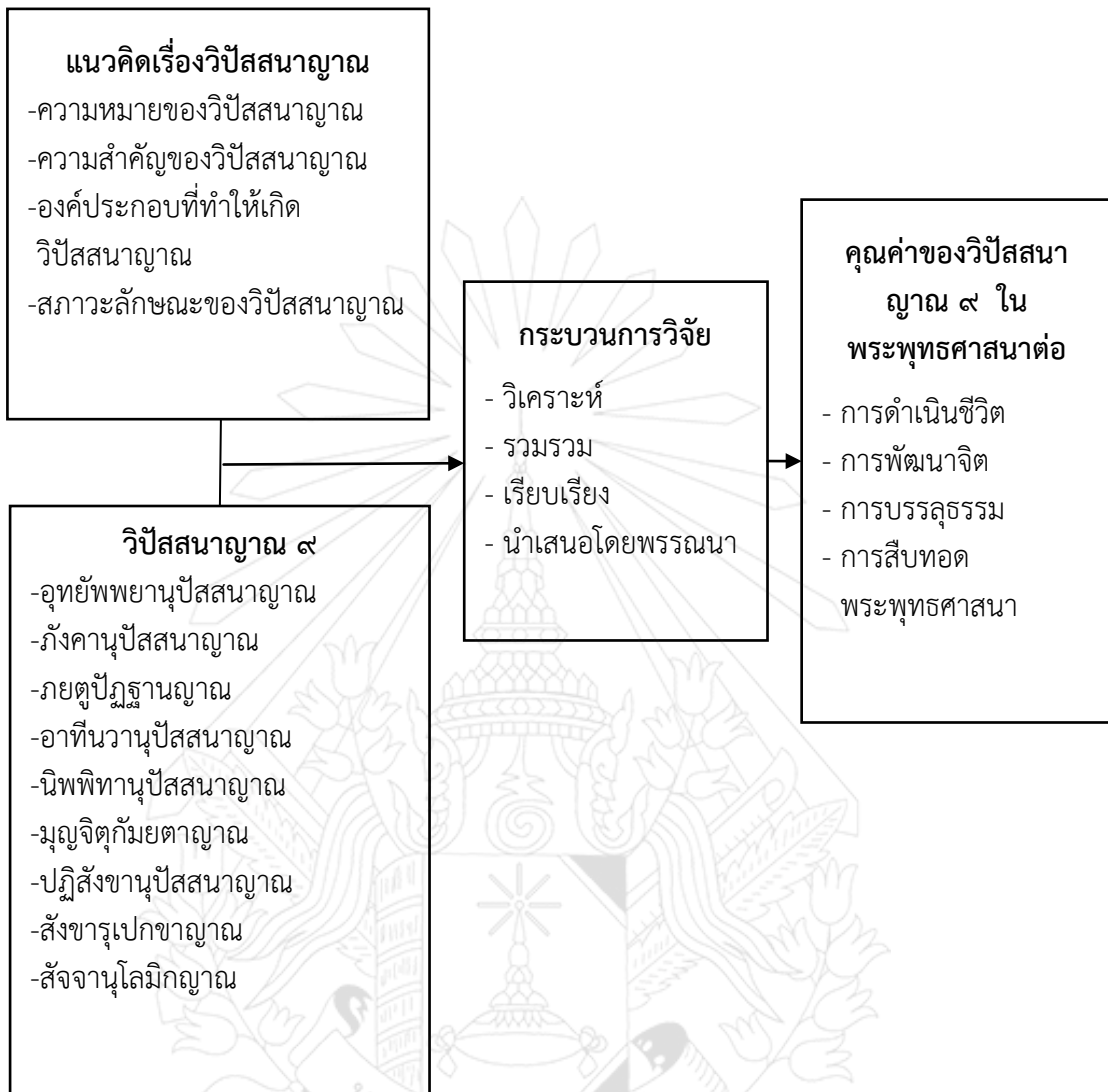
พระประชิต ธมมวโร (๒๕๔๘) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” สรุปได้ว่า “ญาณเป็นหลักธรรมที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจ ทำให้ผู้ปฏิบัติรู้จักผลของสิ่งที่สิ่งที่ชั่ว ทำความดีและเกรงกลัวต่อความชั่ว มีจิตใจที่สะอาด บริสุทธิ์ รู้แจ้งสัจธรรม ชั้น ๕ ตามธรรมชาติโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นความเป็นตัวตนอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ สามารถกำจัดกิเลสอย่างหยาบไปจนถึงอย่างละเอียดได้อย่างหมดจด ทำให้ผู้ปฏิบัติซึ่งเป็นปุถุชนกลายเป็นพระอริยบุคคลได้ ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต มีจิตมุ่งตรงต่อพระนิพพาน”

พระมหาปริชา สมจิตโต (๒๕๔๕) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร” สรุปได้ว่า “วิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งได้กล่าวถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยความเป็นพระไตรลักษณ์มาเป็นหลักในการเขียน ทั้งนี้ก็เพราะว่า มหาสติปัฏฐานสูตร มีหลักธรรมสำคัญอยู่ ๔ ประการในการนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นจากเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ คือ ๑. การกำหนดพิจารณาตามดูกายในกายอยู่เป็นประจำ ๒. การกำหนดพิจารณาตามดูเวทนาในเวทนาอยู่เป็นประจำ ๓. การกำหนดพิจารณาตามดูจิตในจิตอยู่เป็นประจำ ๔. การกำหนดพิจารณาตามดูธรรมในธรรมอยู่เป็นประจำ”

แม่ชีบุปผา หงส์ชั้น (๒๕๔๙) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกัมมัฏสกตญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท” สรุปได้ว่า “กัมมัฏสกตญาณ หมายถึง ปรีชาหยั่งรู้ ความที่สัตว์ มีกรรมเป็นของของตน คือ รู้ว่าชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือ ปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ ๒ ประเภท คือ โลกียสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลก สอดคล้องกับศีลธรรม และโลกุตตรสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับเหนือโลก ได้แก่ รู้เข้าใจสภาวะจริงแท้ของธรรมชาติ กัมมัฏสกตญาณเป็นสิ่งสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ในการดำเนินชีวิตและการพัฒนาทั้งทางโลกและทางธรรมควบคู่กันไปเพื่อบรรลุประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ๑) ประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฐุธรรมิกัตถะ) ๒) ประโยชน์ในเบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถะ) ๓) ประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมาตถะ)”

ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ (๒๕๔๘) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ” สรุปว่า “ชื่อปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรต่อมาเมื่อนำไปใช้ในสูตรต่าง ๆ มีความหมายอย่างเดิมบ้าง มีความหมายขยายกว้างออกไปบ้าง และยังคงกำเนิดพัฒนาการด้านการอธิบายขยายความ พัฒนาเนื้อหา พัฒนาการเกิดกลุ่มวิปัสสนาญาณ และพัฒนาการคัมภีร์สายปัญญา พัฒนาการคัมภีร์สายปัญญาที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งส่วนที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา นั้นแสดงให้เห็นว่า ปรียัติ และปฏิบัติ ก้าวหน้าควบคู่กันมาเป็นลำดับ ทำให้พระพุทธศาสนาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน”

๑.๗ กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ในการวิจัยเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนเกี่ยวกับวินัยสงฆ์ ๙ นี้ ผู้วิจัยคาดว่าจะได้รับประโยชน์จากการวิจัยเรื่องนี้ ดังนี้

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบความหมายและความสำคัญของวินัยสงฆ์
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบความหมายและความสำคัญของวินัยสงฆ์ ๙
- ๑.๘.๓ ทำให้ทราบคุณค่าของวินัยสงฆ์ ๙ ในพระพุทธศาสนา

๑.๙ คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

วิปัสสนา หมายถึง การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้

ญาณ หมายถึง ความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้ ความรู้ที่เข้าถึงความจริง มีความหมายเดียวกับคำว่าปัญญา คือ ความรู้แจ้งเห็นจริง กำหนดรู้อารมณ์ เห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับและญาณนี้เองที่จะนำบุคคลไปสู่โลกุตตรปัญญาหรือวิปัสสนาญาณได้

วิปัสสนาญาณ ๙ หมายถึง ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ อย่าง คือ

๑. อุทัพพยานุปัสสนาญาณ	ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป
๒. กังคานุปัสสนาญาณ	ญาณตามเห็นเฉพาะความดับ
๓. กายตูปัญฐานญาณ	ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ	ญาณค้ำนั่งเห็นโทษ
๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ	ญาณค้ำนั่งเห็นด้วยความหน่าย
๖. มุญจितุกัมมตาญาณ	ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย
๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
๘. สังขารูปกชาญาณ	ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
๙. สัจจจานุโลมิกญาณ	ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้หรือวิจัยสัจจ

คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ หมายถึง การวิเคราะห์ให้เห็นคุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ อันเป็นหลักคำสอนสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิต คุณค่าต่อการพัฒนาจิต คุณค่าต่อการบรรลुरुธรรม และคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา

คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต หมายถึง ผู้บรรลुวิปัสสนาญาณ ๙ จะเห็นแจ้งในชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์ คือเห็นความไม่เที่ยง เห็นความเป็นทุกข์ และเห็นความไม่ใช่ตัวตน จะเกิดความเข้าใจในธรรมชาติของโลกและชีวิตที่เป็นไปตามเหตุและปัจจัย จึงสามารถนำมาปรับใช้ในการดำรงชีวิตได้ ทำให้ดำเนินชีวิตได้อย่างอยู่ในโลกได้อย่างมีความสุข

คุณค่าต่อการพัฒนาจิต หมายถึง วิปัสสนาญาณ ๙ สามารถพัฒนาจิตให้สูงขึ้นหรือดีขึ้น เป็นจิตที่มีแต่กุศล และยกระดับจิตให้สูงขึ้นอยู่เหนืออำนาจของกิเลส จนสามารถละกิเลส ๓ ระดับ คือ ๑. วิติกมมกิเลส กิเลสชั้นหยาบ ๒. ปรียภูฐานกิเลส กิเลสชั้นกลาง และ ๓. อนุสัยกิเลส กิเลสชั้นละเอียดได้

คุณค่าต่อการบรรลुरुธรรม หมายถึง วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นความรู้เพื่อการบรรลुरुธรรมขั้นสูง เพราะเห็นไตรลักษณ์และสามารถกำจัดกิเลสที่ปิดบังอริยสัจออกไปได้จึงเห็นอริยสัจชัดเจน ทำให้มีสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นเบื้องต้นแห่งการพัฒนายุทธยา จนกระทั่งพัฒนาเป็นปัญญาระดับโลกุตระที่ทำให้บรรลुरुธรรมขั้นสูง ละสังโยชน์ ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปได้ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ ๑. พระโสดาบัน ๒. พระสกทาคามี ๓. พระอนาคามี และ ๔. พระอรหันต์

คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา หมายถึง วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นสิ่งที่ยืนยันผลสำเร็จจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่ถูกต้อง สามารถปฏิบัติได้จริงและได้รับผลจริง ตรงตามหลักการและเป้าหมายของพระพุทธศาสนา เมื่อมีผู้ได้รับผลจากการปฏิบัติปรากฏให้เห็นอยู่ ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา มีผู้คนเข้ามานับถือและปฏิบัติตาม พระพุทธศาสนาก็จะเจริญขึ้นและคงอยู่กับโลกสืบต่อไป จึงถือได้ว่ามีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา

บทที่ ๒ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ

พุทธศาสนิกชนส่วนมากจะคุ้นเคยกับหลักธรรมคำสอนเรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐาน ว่าเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นการปฏิบัติตามทางสายกลาง คือ มรรคมีองค์ ๘ และมีผลทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาแจ่มจนสามารถตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง ปัญญาที่รู้อันเป็นผลจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ซึ่งในบทนี้จะทำการศึกษาคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณในพระพุทธศาสนา ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องวิปัสสนาญาณ โดยจะทำการศึกษานี้เพื่อให้ครอบคลุมรายละเอียดใน ๔ ประเด็น ดังต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาญาณ
- ๒.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาญาณ
- ๒.๓ องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ
- ๒.๔ สภาวะลักษณะของวิปัสสนาญาณ

๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาญาณ

คำว่า วิปัสสนาญาณ มาจากคำสองคำคือ วิปัสสนา + ญาณ รวมกันเป็น วิปัสสนาญาณ การศึกษาความหมายของคำว่าวิปัสสนาญาณ จึงจำเป็นต้องเข้าใจความหมายของคำว่า วิปัสสนา และคำว่า ญาณ ด้วย โดยจำแนกความหมายตามรูปศัพท์และตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้ดังนี้

๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่า “วิปัสสนา” มาจาก วิ+ทิส+ยุ แปลง ทิส เป็น ปสฺส แปลง ยุ เป็น อน ลง อา อิตถิ โชตกปัจจัย วิเคราะห์ความหมายของคำได้ว่า อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสสตีติ วิปสสนา อนิจจานุปสสนาทิกา ภาวนาปญญา แปลว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่าเห็นสังขารธรรมโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น (พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนฺโน ป.ธ.๙), ๒๕๕๐ หน้า ๑๘๐)

คำว่า “ญาณ” มาจากธาตุ ญา มีความหมายว่า รู้ + ปัจจัย ยุ แปลงเป็น อน แล้วแปลง น แห่ง อน เป็น อน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชานาติ อเนนาติ ญาณิ แปลว่า ที่ชื่อว่า ญาณ เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องช่วยให้รู้ (หลวงเทพทรุณานุกิษณฺ์ (ทวี ธรรมธัช ป.ศ), ๒๕๔๐. หน้า ๑๕๖-๑๕๗)

๒.๑.๒ ความหมายตามคัมภีร์

๒.๑.๒.๑ คำว่า “วิปัสสนา”

ในอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “วิปัสสนา ได้แก่ เห็น เห็นแจ้ง โดยประการต่าง ๆ บาลีว่า อารมมณปฏิสังขา

(การพิจารณาอารมณ์) ดังนี้” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๕), “ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่าพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงขณะวิปัสสนาด้วยจิตที่ได้ฌานแล้วตั้งมั่นด้วยดี” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๒๒๗)

ในอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี จิตตูปปาทกัณฑ์ ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นธรรมทั้งหลายโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยอรรถวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั้นเอง” (อภิ.สง.อ. ๗๕/๓๒๕)

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา ปัญญาปริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิว ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า วิปัสสนามีในสมัยนั้น (อภิ.สง.อ. ๗๕/๓๔๓)

ในหนังสือพุทธธรรม ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง จนถอนความหลงผิด รู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๒๗)

สรุปความหมายของวิปัสสนาตามคัมภีร์อรรถกถาได้ว่า วิปัสสนา คือ เห็น เห็นแจ้ง โดยประการต่าง ๆ การพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง เป็นต้น อีกนัยหนึ่งคือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความวิจยธรรม สัมมาทิว นี้ชื่อว่าวิปัสสนา

ส่วนการอธิบายของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ก็มีความเห็นสอดคล้องกันว่า วิปัสสนา หมายถึง การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดความเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือเข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง

๒.๑.๒.๒ คำว่า “ญาณ”

ญาณ หมายถึง ความรู้ ความหยั่งรู้ ความรู้แจ้ง ความรู้ชัด จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง ปรีชาหยั่งรู้ หรือปรีชาญาณที่บังเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคล ด้วยผลของการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในหลักของไตรสิกขา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อนว่า นี้ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแก่เราในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้นั้นแล ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทยอริยสัจนี้นั้นแลควรละเสีย ทุกขนิโรธอริยสัจนี้นั้นแลควรทำ

ให้แจ้ง ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้้นแลควรให้เจริญ ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อน ว่า ทุกขอริยสัจนี้้นแลเราก็ได้กำหนดรู้แล้ว ทุกขสมุทยอริยสัจนี้้นแลเราก็ได้ละแล้ว ทุกชนิโรธอริยสัจนี้้นแลเราทำให้แจ้งแล้ว ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้้นแลเราให้เจริญแล้ว (วิ.ม. ๖/๑๕/๒๐-๒๑)

พระสารีบุตรเถระ ให้ความหมายของ ญาณ ไว้ว่า “ชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรม นั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด” (ขุ.ป. ๖๘/๙๓/๔๒๕), “ชื่อว่า ญาณ มีการแทงตลอดสภาวะ เป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการยิงลูกศรอันนายขมังธนูผู้ ชาญฉลาดยิงไปแล้วฉะนั้น” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๒๔)

ญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณ อธิบายว่า เมื่อพระโยคินั้นกำลังไตร่ตรองรูปธรรมและ อรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรียว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประคุดดวงชिरะของพระอินทร์ที่ทรงชด์ออกไป (วิสุทธิ., ๗๓๔/๑๐๖๔)

ญาณ หมายถึง ความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้ ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. อดีตังสญาณ ญาณในส่วนอดีต ๒. อนาคตังสญาณ ญาณในส่วนอนาคต ๓. ปัจจุบันนังสญาณ ญาณในส่วนปัจจุบัน อีกหมวดหนึ่งได้แก่ ๑. สัจจญาณ หยั่งรู้อริยสัจแต่ละอย่าง ๒. กิจจญาณ หยั่งรู้กิจในอริยสัจ ๓. กตญาณ หยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้วในอริยสัจ อีกหมวดหนึ่งได้แก่ วิชชา ๓ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๘๙-๙๐)

สรุปความหมายของญาณได้ว่า ญาณ หมายถึง จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ปรีชาญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้ ความรู้บริสุทธิ์ ความรู้ตรงตามสภาวะ ญาณมีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ มีกระแส ปราดเปรียว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง

๒.๑.๒.๓ คำว่า “วิปัสสนาญาณ”

วิปัสสนาญาณ มาจากคำว่า วิปัสเสน ญาณ ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค และพัฒนามาเป็น วิปัสสนาญาณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (บรรจบ บรรณรุจิ, ๒๕๔๘, หน้า ๑๔๔) มีความหมายดังนี้

พระสารีบุตรเถระ ได้ให้ความหมายของ วิปัสสนาญาณ ไว้ว่า “ปัญญาในการพิจารณา อารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับไปเป็นวิปัสสนาญาณ” (ขุ.ป. ๖๘/๗/๒), “ปัญญาใ้รู้ในการ ตามเห็นการดับแห่งญาณที่เกิดขึ้นแล้วโดยพิจารณาอารมณ์ด้วยความแตกดับไป ปัญญาที่นั่นท่านกล่าว ว่า วิปัสสนาญาณ” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๕)

การกำหนดรู้ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้แล้ว ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดรู้อารมณ์แล้วเห็นอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ (วิสุทธิ., ๗๔๑/๑๐๗๕)

วิปัสสนาญาณ คือ ความรู้ที่เป็นความเห็นแจ้งขึ้นในขั้น ๕ ในนามรูป ว่าเป็นอนิจจะคือ ไม่เที่ยงอย่างนี้ ๆ เป็นทุกขะคือเป็นทุกข์อย่างนี้ ๆ เป็นอนัตตามีใช่ตัวตนอย่างนี้ ๆ ปรากฏชัดขึ้น

อันกล่าวได้ว่าเป็นวิปัสสนาญาณหรือวิปัสสนาปัญญาที่บังเกิดขึ้น” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๙๓)

วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความ เห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๖)

สรุปความหมายของวิปัสสนาญาณตามคัมภีร์ได้ว่า วิปัสสนาญาณ หมายถึง ปัญญาในการพิจารณากำหนดรู้อารมณ์แล้วพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความแตกดับไป การเห็นซึ่งความดับนั้น หมายถึงเห็นการดับของนามรูป และเห็นการดับแห่งญาณที่เกิดขึ้นแล้วโดยพิจารณาอารมณ์ที่ดับนั้น

ส่วนการอธิบายของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา วิปัสสนาญาณ เป็นความรู้ที่เป็นความเห็นแจ้งขั้นในขั้น ๕ คือนามรูป ว่าเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง เป็นทุกขังคือเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน ปรากุชิตขึ้น คือความเห็นแจ้งในรูปนามตามโดยไตรลักษณ์ เป็นความรู้ที่ทำให้เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้

๒.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาญาณ

การศึกษาเรื่องความสำคัญของวิปัสสนาญาณในทางพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยต้องการศึกษาคำสอนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสอื่น ๆ ว่าวิปัสสนาญาณมีความสำคัญอย่างไร และมีคุณค่าต่อการบรรลุธรรมอย่างไร โดยแยกความสำคัญเป็น ๕ ประเด็น คือ

๒.๒.๑ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์พระไตรปิฎก

วิปัสสนาญาณ เป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนแก่ภิกษุทั้งหลายให้กระทำฉันทะ พากเพียรพยายาม เพื่อให้บรรลุอริปัญญาธัมมวิปัสสนา (โดยความหมายคือวิปัสสนาญาณ) แล้วทำการประกอบความเพียรเพื่อการบรรลุธรรมขั้นสูงต่อไป

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ปฐมสมมติสูตร พบว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสเรื่องวิปัสสนาญาณ ในปฐมสมมติสูตร ว่าด้วยเรื่องบุคคล ๔ จำพวก ว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ได้ความสงบใจในภายใน แต่ไม่ได้อริปัญญาธัมมวิปัสสนา บางคนได้อริปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้ความสงบใจในภายใน บางคนไม่ได้ทั้งความสงบใจในภายใน ทั้งไม่ได้อริปัญญาธัมมวิปัสสนา บางคนได้ทั้งความสงบใจในภายใน ทั้งอริปัญญาธัมมวิปัสสนา ภิกษุทั้งหลายบุคคล ๔ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก

บุคคลใดที่ได้อริปัญญาและธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้ความสงบใจในภายใน บุคคลนั้นควรตั้งอยู่ในอริปัญญาและธัมมวิปัสสนา แล้วทำการประกอบความเพียรในความสงบใจในภายใน ต่อไป บุคคลนั้นก็ย่อมจะได้ทั้งอริปัญญาและธัมมวิปัสสนา ทั้งความสงบใจในภายในบุคคลใดที่ไม่ได้ทั้งความสงบใจในภายใน ทั้งอริปัญญาและธัมมวิปัสสนา บุคคลนั้นควรกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ พากเพียรอย่างแข็งขันไม่ทอดอัย และทำสติสัมปชัญญะอันยิ่ง เพื่อให้ได้กุศลธรรมทั้ง ๒ นั้นจงได้ เปรียบเหมือนคนที่ไฟไหม้ผ้าก็ตี ไหม้ศิระชะก็ตี ฟิงกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ

พากเพียร ไม่เฉื่อยเฉย และตั้งสติสัมปชัญญะอันยิ่งเพื่อจะดับเสียซึ่งผ้าหรือศิระษะ (ที่ไหม้อยู่ นั่น) ฉันทใด บุคคลนั้นก็ควรกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ พากเพียร อย่างแข็งขัน ไม่ท้อถอย และทำสติสัมปชัญญะอันยิ่ง เพื่อให้ได้กุศลธรรมทั้ง ๒ นั้น จึงได้ฉันทนั้น ต่อไป บุคคลนั้นก็ย่อมจะได้ทั้งความสงบใจในภายใน ทั้งอธิปัญญา และธัมมวิปัสสนา

บุคคลใดที่ได้ทั้งความสงบใจในภายในทั้งอธิปัญญาและธัมมวิปัสสนา บุคคลนั้นควรตั้งอยู่ในกุศลธรรมทั้ง ๒ นั้น แล้วทำการประกอบความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะยิ่งขึ้นไป (อง.จตุกก. ๓๕/๙๒-๙๓/๒๗๒-๒๗๔)

ความสงบใจในภายในในที่นี้คือ อัปนาจิตตสมาธิในภายในของตน (สมาธิแน่วแน่, จิตตั้งมั่นสนิท เป็นสมาธิในฌาน) ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่กำหนดสังขารเป็นอารมณ์ วิปัสสนาญาณนั้นนับว่าเป็นอธิปัญญาและเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ ปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (อง.จตุกก.อ. ๓๕/๒๗๒)

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ความสำคัญกับเรื่องวิปัสสนาญาณ ทรงเน้นย้ำให้บุคคลผู้ยังไม่บรรลุอธิปัญญาธัมมวิปัสสนากล่าวคือวิปัสสนาญาณนั้น พึงกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ พากเพียรอย่างแข็งขัน ไม่ท้อถอย และทำสติสัมปชัญญะอันยิ่ง เพื่อให้ได้กุศลธรรมทั้งสองนั้น คือได้ทั้งความสงบใจในภายใน คือฌาน ทั้งอธิปัญญาและธัมมวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณ แล้วทำการประกอบความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ดังปรากฏข้อความในพระไตรปิฎกว่า

บุคคลใดที่ได้ความสงบใจในภายใน แต่ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา บุคคลนั้นควรเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แล้วไต่ถามว่า สังขารทั้งหลาย จะพึงเห็นอย่างไร จะพึงกำหนดอย่างไร จะพึงเห็นแจ้งอย่างไร? บุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ย่อมจะกล่าวแก่บุคคลนั้นตามที่ตนเห็นตามที่ตนรู้อา สังขารทั้งหลาย พึงเห็นอย่างนี้ พึงกำหนดอย่างนี้ พึงเห็นแจ้งอย่างนี้ ต่อไป บุคคลนั้นก็ย่อมจะได้ทั้งความสงบใจในภายใน ได้ทั้งอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (อง.จตุกก. ๓๕/๙๔/๒๗๕)

การพิจารณาให้เห็นสังขารทั้งหลาย กำหนดรู้สังขารทั้งหลาย เห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายนี้ คือวิปัสสนาญาณที่กำหนดสังขารเป็นอารมณ์นั่นเอง ในข้อความว่า สังขารทั้งหลายพึงเห็นอย่างนี้ หมายถึง สังขารทั้งหลายพึงพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง พึงกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง พึงเห็นแจ้งโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา เมื่อกำหนดเห็นแจ้งอย่างนี้คือ วิปัสสนาญาณ เพราะเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลาย (ปัญจขันธ์) จึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายความสำคัญและลักษณะสภาวะของวิปัสสนาญาณในแต่ละญาณเอาไว้ว่า “ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน เป็นอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับไปเป็นวิปัสสนาญาณ ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัย เป็นอาทินวญาณ ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไปพิจารณาและวางเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขญาณ ปัญญาในการออกไป และการหลีกไปจากสังขารนิมิตภายนอก เป็นโคตรภูญาณ ปัญญาในการออกไปและการหลีกไปจากกิเลส ขันธ์ และสังขารนิมิตทั้ง ๒

เป็น มรรคญาณ ปัญญาในการระงับปโยคะ เป็นผลญาณ ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมในขณะนั้น เป็นปัจจเวกขณญาณ” (ขุ.ป. ๖๘/๗/๑-๒)

สรุปได้ว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนเรื่องวิปัสสนาญาณแก่ภิกษุทั้งหลาย ให้พึงกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ พากเพียรอย่างแข็งขัน และทำสติสัมปชัญญะอันยิ่ง เพื่อให้ได้บรรลุวิปัสสนาญาณ แล้วให้ประกอบความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ ส่วนพระสารีบุตรได้อธิบายลักษณะของวิปัสสนาญาณไว้ว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน ปัญญาในการพิจารณาเห็นความดับ (ของรูปนาม) ปัญญาปรากฏโดยความเป็นภัย ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและวางเฉย จนถึงปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมในขณะนั้น

๒.๒.๒ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์อรรถกถา

จากการศึกษาพบว่า ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายขยายความเรื่องวิปัสสนาญาณในพระไตรปิฎกให้เข้าใจละเอียดมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาหลายเล่ม ดังนี้

ในอรรถกถา พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ พบว่า พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายบทพุทธคุณบทว่า “วิชาจรรณสมปนโน” อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น “ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรณะ” ว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสวิปัสสนาญาณเข้ากับมโนมยิทธิในวิชา ๘ ดังนี้

ในวิชาและจรรณะนั้น วิชา ๓ กัถิ วิชา ๘ กัถิ ชื่อว่าวิชา วิชา ๓ พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในภยภราวสุตตรนั้นแล วิชา ๘ ในอัมพพัฏฐสุตตร ก็ในวิชา ๘ พระองค์ตรัสประมวลอภิญญา ๖ กับวิปัสสนาญาณ และมโนมยิทธิเข้าด้วยกัน ธรรม ๑๕ นี้ คือ สีสสังวร ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ ชาติริยานุโยค สัทธรรม ๗ ฌาน ๔ พึงทราบที่ชื่อว่าจรรณะจริงอยู่ธรรม ๑๕ นี้แหละ พระองค์ตรัสเรียกว่า จรรณะ เพราะเหตุที่เป็นเครื่องดำเนิน คือเป็นเครื่องไปสู่ทิศ คืออภิญญาของพระอริยสาวก (วิ.มหา.อ. ๑/๑๘๓)

วิชา ๘ ที่ทรงตรัสไว้ในพระสุตตรทั้งหลาย มีอัมพพัฏฐสุตตรเป็นต้น วิชา ๕ เหล่าใด ต่างโดยวิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิ อิทธิวิธี ทิพโสต และเจโตปริยญาณ บรรดาวิชา ๕ เหล่านั้น เฉพาะวิปัสสนาญาณอย่างเดียว ย่อมไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก วิชาที่เหลือพึงทราบว่าเป็นวัตถุแห่งปาราชิก เมื่อภิกษุกล่าว “ข้าพเจ้าเป็นผู้มีปกติได้วิปัสสนาญาณ” ยังไม่เป็นปาราชิก (วิ.มหา.อ. ๒/๖๑๓-๖๑๔)

คำว่า “ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรรณะ” นั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชา หมายถึงถึงพร้อมด้วยอภิญญาคือความรู้ยิ่งหรือความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ อิทธิวิธี การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ๑ ทิพโสต หุทธิย์ ๑ เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้ทายใจคนอื่นได้ ๑ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๑ ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๑ อาสวกขยญาณ ญาณทำให้อาสวะสิ้นไป ๑ ถึงพร้อมด้วยมโนมยิทธิ คือฤทธิ์ทางใจ และถึงพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณ คือปัญญาเห็นแจ้งในสภาวะของรูปธรรมและนามธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์

วิปัสสนาญาณไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก เพราะในจุดตลปาราชิก คือ อุตตริมนุสสธรรม นั้น ได้แก่ ธรรมที่ล่วงเลยพวกมนุษย์ไป หมายถึง “ธรรมที่ล่วงเลยพวกมนุษย์ไปให้ถึงความ เป็นพรหมหรือพระนิพพาน อีกอย่างคือธรรมของพวกมนุษย์ผู้วอดยั้ง คือบุรุษผู้ประเสริฐสุด ซึ่งเป็นผู้ได้ฌานและ

เป็นพระอริยเจ้า” (วิ.มหา.อ. ๒/๕๘๙) ดังนั้น มโนมยิทธิ อิทธิวิธิ ทิพโสต และเจโตปริยญาณ ชื่อว่า อภิญญามีจตุตถฌานเป็นบาท จึงเป็นวัตถุแห่งปาราชิก ส่วนวิปัสสนาญาณเป็นธรรมที่ยังไม่ล่วงเลยความเป็นมนุษย์สามารถถึงได้โดยความเป็นมนุษย์ปุถุชน จึงไม่เป็นวัตถุแห่งปาราชิก

ตารางที่ ๑ ตารางเปรียบเทียบ วิชชา ๓ , วิชชา ๘ และ จรณะ ๑๕

วิชชา ๓	วิชชา ๘	จรณะ ๑๕
๑. บุพเพนิวาสานุสติญาณ ๒. ทิพพจักขุญาณ (จตุปปาตญาณ) ๓. อาสวักขยญาณ	๑. วิปัสสนาญาณ ๒. มโนมยิทธิ ๓. อิทธิวิธิ ๔. ทิพพโสต ๕. เจโตปริยญาณ ๖. บุพเพนิวาสานุสติญาณ ๗. ทิพพจักขุญาณ (จตุปปาตญาณ) ๘. อาสวักขยญาณ	๑. สีลสังวร ๒. อินทริยสังวร ๓. โภชนเมตตัตถุญสุตา ๔. ชาคริยานุโยค ๕. สัทธา ๖. หิริ ๗. โอตตปปะ ๘. พาหุสัจจะ ๙. วิริยารัมภะ ๑๐. สติ ๑๑. ปัญญา ๑๒. ปฐมฌาน ๑๓. ทุตติยฌาน ๑๔. ตติยฌาน ๑๕. จตุตถฌาน

ความไม่เสื่อมไปแห่งวิปัสสนาญาณ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอุปปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม เปรียบเหมือนฟองไข่ทั้งหลายไม่เน่า ก็เพราะแม่ไก่ทำกิริยาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม, ความที่วิปัสสนาญาณเป็นคุณชาติกล้าแข็ง ผ่องใส และองอาจ ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงบำเพ็ญอุปปัสสนาทั้ง ๓ ให้ถึงพร้อม (วิ.มหา.อ. ๑/๒๒๘)

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกวิปัสสนาว่า การสละคืนคือการละ เพราะยอมละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งชั้นธากิสังขาร ด้วยอำนาจตักขบหาน และว่าการสละคืนคือการแล่นไป เพราะยอมแล่นไปในพระนิพพาน เหตุเพราะเห็นโทษแห่งสังขตธรรม, มรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า การสละคืนคือการละ เพราะยอมละกิเลสพร้อมทั้งชั้นธากิสังขาร ด้วยสามารถสมุจเฉตขบหาน และว่าการสละคืนคือการแล่นไป เพราะยอมแล่นไปในพระนิพพาน ด้วยการกระทำให้เป็นอารมณ์ ก็วิปัสสนาญาณและมรรคญาณ แม้ทั้ง ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อุปปัสสนา” เพราะเล็งเห็นญาณต้น ๆ ในภายหลัง (วิ.มหา.อ. ๒/๓๕๘-๓๕๙)

ในอรรถกถา พระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าวถึง การละสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ และการละทิลกฐิติความเห็นผิดทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า

ชื่อว่าปหานะ ๕ อย่าง คือ ตทั้งคปหาน ๑ วิกขัมภนปหาน ๑ สมุจเฉทปหาน ๑ ปฏิปัสสัทธิปหาน ๑ นิสสรณปหาน ๑ ในปหานะ ๕ อย่างนั้น การละสิ่งไม่มีประโยชน์นั้น ๆ ด้วยวิปัสสนาญาณ มีการกำหนดนามรูปเป็นต้น การละทุสลิมีปาณาติบาตเป็นต้นด้วยศีล การละความไม่มีศรัทธาเป็นต้นด้วยศรัทธา การละสักกายทิฏฐิด้วยกำหนดนามรูป การละทิฏฐิอันเป็นเหตุกะและวิสมเหตุด้วยการกำหนดปัจจัย การละความสงสัยด้วยข้ามพ้นความสงสัยส่วนอื่น ๆ นั้นเสียได้ การละความถือมั่นว่าเราของเราด้วยพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ (กอง) การละความเห็นในสิ่งที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรคด้วยกำหนดมรรคและอมรรค การละอุจเฉททิฏฐิด้วยการเห็นความเกิด การละสัสสตทิฏฐิด้วยเห็นความเสื่อม การละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นโทษ การละความสำคัญในสิ่งที่น่าอภิมรย์ด้วยการพิจารณาถึงความเปื้อนหน่าย การละความที่ไม่อยากหลุดพ้นด้วยญาณ คือความอยากพ้น การละความไม่วางเฉยด้วยอุเบกขาญาณ การละธรรมฐิติด้วยอนุโลม การละความเป็นปฏิโลมด้วยนิพพาน การละความเป็นสังขารนิमितด้วยโคตรภู การละนี้ชื่อว่า ตทั้งคปหาน” (ขุ.อิติ.อ. ๔๕/๖๕, ขุ.จ.อ. ๖๗/๓๗๓-๓๗๔)

ในอรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามมรรค อธิบายลักษณะของวิปัสสนาญาณว่า “ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับไปเป็นวิปัสสนาญาณ” ได้แก่ ปัญญาใ้รู้ในการตามเห็นความดับแห่งญาณที่เกิดขึ้นแล้วโดยพิจารณาอารมณ์โดยความแตกดับไป ปัญญานั้นท่านกล่าวว่า วิปัสสนาญาณ

การพิจารณาอารมณ์นั้น คือการพิจารณาอารมณ์โดยนัยว่าการรู้ การเห็น มีคำอธิบายว่า “ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแตกดับไปเป็นวิปัสสนาญาณ” ก็เพราะวิปัสสนาย่อมถึงที่สุดด้วยการพิจารณาเห็นความแตกดับไปนั้นแหละ มัคคามัคคญาณทัสสนะ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้ได้อุท্থัพพยานุปัสสนา ฉะนั้นเมื่ออุท্থัพพยานุปัสสนานั้นสำเร็จแล้ว มัคคามัคคญาณทัสสนะนั้นก็ย่อมสำเร็จด้วยนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ พึงทราบที่ท่านมิได้กล่าวถึง มัคคามัคคญาณทัสสนะนั้นเลย กล่าวญาณอันเป็นยอดแห่งวิปัสสนาไว้ในการพิจารณาเห็นความแตกดับไปเท่านั้น เมื่อสังขารทั้งหลายที่พระโยคีบุคคลผู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปแจ้งชัดแล้วด้วยอุท্থัพพยานุปัสสนากำหนดดีแล้ว ตั้งอยู่เดี่ยวเดียวเท่านั้น เมื่อญาณแก่กล้าอยู่ สติก็ละความเกิด แล้วตั้งอยู่ในความดับอย่างเดี่ยว เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นเห็นอยู่ว่า ธรรมตาสังขารธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมแตกดับไปอย่างนี้ ภังคานุปัสสนาญาณก็ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้ (ขุ.ปฎิ.อ. ๖๘/๓๕-๓๖)

ในอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อธิบายว่า ในวิชาภาคนี้ วิชาที่มี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อภิญญา ๖ ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชาเหล่านั้นชื่อว่า เป็นไปในส่วนวิชา, ส่วนหมวดแห่งอวิชานั้น อวิชามี ๔ คือ ความมืดที่ปิดบังทุกข์ ความมืดที่ปิดบังสมุทัย ความมืดที่ปิดบังนิโรธ และความมืดที่ปิดบังมรรค แม้ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชชาเหล่านั้น ก็ชื่อว่าเป็นไปในส่วนอวิชชา (อภิ.สง.อ. ๗๕/๑๙๐-๑๙๑)

ในอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ว่าคือวิปัสสนาญาณ ในธรรม ๘ (มรรคมืองค์ ๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ

ก่อน เพราะเป็นธรรมที่มีอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน เพราะสัมมาทิฐินี้ พระองค์ตรัสเรียกว่า “ประทีปอันโพล่งทั่วคือปัญญา ศัสตราคือปัญญา เป็นต้น ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วยสัมมาทิฐิกล่าวคือวิปัสสนาญาณ ในกาลเบื้องต้นนี้แล้วฆ่าโจรกิเลสอยู่ ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย” (อภิ.วิ.อ. ๗๗/๓๒๐)

วิปัสสนาญาณและสัมมาทิฐิ จึงมีความหมายเหมือนกัน คือปัญญาที่ทำลายความมืดคือ อวิชชาซึ่งเป็นธรรมหรือความมืดที่ปิดบังอริยสังขารไว้ และธรรมทั้งสองเป็นธรรมที่มีอุปการะมากแก่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน เพราะท่านกล่าวว่าผู้ทำลายความมืดคืออวิชชาด้วยสัมมาทิฐิกล่าวคือ วิปัสสนาญาณย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย

มรรคนั้นแลเป็นทั้งวิชาและจรณะ เพราะสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะทรงสงเคราะห์ไว้ ด้วยวิชา ธรรมที่เหลือสงเคราะห์ไว้ด้วยจรณะ อนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งสมณะและวิปัสสนา เพราะความที่สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ เหล่านี้ ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยวิปัสสนาญาณ ธรรมนอกจากนี้ สงเคราะห์ไว้ด้วยสมถญาณ (อภิ.วิ.อ. ๗๗/๓๓๑)

สรุปได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณในบทพุทธคุณว่า “ชื่อว่าผู้ถึงพร้อม ด้วยวิชาและจรณะ” ความถึงพร้อมด้วยวิชา หมายถึง ถึงพร้อมด้วยอภิญญามี ๖ อย่างคือ อิทธิวิธี คือการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ๑ ทิพโอสถ คือมีหุทิพย์ ๑ เจโตปริยญาณ คือญาณที่ให้ทายใจคนอื่นได้ ๑ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๑ ทิพพจักขุ คือมีตาทิพย์ ๑ อาสวกขยญาณ คือ ญาณทำให้อาสวะสิ้นไป ๑ ถึงพร้อมด้วยมโนมยิทธิ คือฤทธิ์ทางใจ และถึงพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาเห็นแจ้งในสภาวะของรูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริงโดยความเป็นไตรลักษณ์

วิปัสสนาญาณและสัมมาทิฐิมีความหมายเดียวกันคือ ปัญญาที่ทำลายความมืดคืออวิชชา ในธรรม ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฐีก่อนเพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อบรรลุพระนิพพาน มรรคนั้นเป็นทั้งวิชาและจรณะ เพราะสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยวิชา ธรรมที่เหลือสงเคราะห์ไว้ด้วยจรณะ อนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งสมณะและวิปัสสนา เพราะสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยวิปัสสนาญาณ ธรรมนอกจากนี้คือ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ไว้ด้วยสมถญาณ

๒.๒.๓ วิปัสสนาญาณในคัมภีร์ปรกณวิเสส

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทโธสเถระได้อธิบายคำว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ไว้ว่า หมายถึง วิปัสสนาที่รู้อารมณ มีรูปเป็นต้น แล้วเห็นความดับของอารมณ์นั้นด้วย และความดับของจิต ซึ่งมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ด้วยแล้วถือไว้ซึ่งความว่างเปล่า เป็นต้น ด้วยอำนาจภังคญาณ (ภังคานุปัสสนาญาณ) ว่า “สังขารทั้งหลายนั้นแลแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขารทั้งหลาย ไม่มีใคร ๆ อื่น” ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “การกำหนดรู้อารมณและเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับกับทั้งความปรากฏโดยความว่างเปล่า คือ อธิปัญญาวิปัสสนา”

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาโดยความหมายคือวิปัสสนาญาณนั่นเอง เพราะวิปัสสนาที่กำหนดรู้อารมณแล้วเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับปรากฏอยู่แก่สังขารทั้งหลายคือวิปัสสนาญาณ ท่านกล่าวว่า “ปัญญา rūyings ด้วยประจักษ์แจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย” ดังนี้ “การละความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นแก่นสาร มีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น เพราะเห็นแล้วเป็นอย่างดีถึงความไม่มีสาระอันเที่ยงแท้ และความไม่มีสาระคืออตตา” (วิสุทธิ. ๘๕๐/๑๑๗๗)

ในปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ ได้อธิบายอานิสงส์ของปัญญาภาวนาไว้ว่า “ความจริง ขึ้นชื่อว่าปัญญาภาวนา คือการทำให้วิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิดขึ้นมีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดารแม้ใช้เวลายาวนานก็ทำมิได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนาโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ

- ๑) ทำลายกิเลสต่าง ๆ
- ๒) เสวยรสของพระอริยมผล
- ๓) สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
- ๔) สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคล

ในอานิสงส์ทั้งหลายนั้น การทำลายกิเลสต่าง ๆ ใด โดยความเป็นสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่กล่าวมาแล้ว ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามและรูป) ขึ้นนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกียะ การทำลายกิเลสต่าง ๆ ใดโดยความเป็นสังโยชน์เป็นต้น ในขณะที่บรรลุพระอริยมรรค ที่กล่าวมาแล้ว ขึ้นนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ฝ่ายโลกุตตระ

“วิปัสสนาปัญญาที่โยคีทำให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำลายข่ายกิเลสที่ติดตามตลอดกาลนาน สร้างสรรค์แต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่างให้พินาศไป เหมือนสายฟ้าที่พาดลงมาด้วยความเร็ว นำหวาดกลัว ทำลายภูเขาศิลาทั้งหลายให้พังพินาศ เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกไหม้ขึ้นด้วยแรงพายุ ทำลายป่าให้หมดไหม้ไปเหมือนดวงอาทิตย์ ซึ่งมีมณฑลรัศมีที่รุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน กำจัดความมืดให้สลายไป เพราะฉะนั้นบัณฑิตพึงทราบอานิสงส์ในปัญญาภาวนาซึ่งเป็นอานิสงส์ที่เห็นประจักษ์ด้วยตนเองนี้” (วิสุทธิ. ๘๕๔-๘๕๕/๑๑๘๓-๑๑๘๔)

ในวิสุทธิมรรค ได้มีการบรรยายขั้นต่าง ๆ ของวิปัสสนาญาณ เป็น ๑๖ ขั้น คือ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดแยกนามและรูป
๒. ปัจจัยปริคคหญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้เหตุและปัจจัยแห่งนามและรูป
๓. สัมมสนญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้นามและรูปโดยไตรลักษณ์
๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้เห็นความเกิดดับแห่งนามและรูป
๕. ภัคคานุปัสสนาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ
๖. ภยตูปัฏฐานญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว
๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย
๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้เห็นเนื่อง ๆ ด้วยความหน่าย
๙. มุญจិតุกัมมตาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป
๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้เห็นโดยพิจารณาทบทวน
๑๑. สังขารูปেকชาญาณ	หมายถึง ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขาร
๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ	หมายถึง ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ
๑๓. โคตรกญาณ	หมายถึง ญาณครอบโคตร คือรอยต่อที่ข้ามพ้นภาวะปุถุชน
๑๔. มัคคญาณ	หมายถึง ญาณในอริยมรรค
๑๕. ผลญาณ	หมายถึง ญาณอริยมผล
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ	หมายถึง ญาณที่พิจารณาทบทวน

แต่เมื่อกล่าวถึงวิปัสสนาญาณโดยเฉพาะ อันหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนาจะมีเพียง ๙ ชั้น คือ ตั้งแต่ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ถึง สัจจานุโลมิกญาณ (ตามปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ชั้นหนึ่งใน วิสุทธิ ๗) ที่บรรยายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ นับรวมสัมมสนญาณด้วยเป็น ๑๐ ชั้น (พระมหาอิสรเชษฐ์ ปณณาวชิโร (ใจมาสุข), ๒๕๕๓, หน้า ๑๗)

ในหนังสือพุทธธรรม ได้อธิบายวิปัสสนาญาณไว้ว่า วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ได้

ในวิสุทธิ ๗ ข้อที่ ๖ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ ๆ หมายถึงวิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นั้นเอง คือนับตั้งแต่ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชนหรือสุตวิปัสสนา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๖-๔๗๘)

ตารางที่ ๒ ตารางเปรียบเทียบญาณ ๑๖ , วิปัสสนาญาณ ๑๐ และวิปัสสนาญาณ ๙

ญาณ ๑๖	วิปัสสนาญาณ ๑๐	วิปัสสนาญาณ ๙
๑. นามรูปปริเฉทญาณ	๑. สัมมสนญาณ	๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ
๒. ปัจจยปริคคญาณ	๒. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	๒. กังคานุปัสสนาญาณ
๓. สัมมสนญาณ	๓. กังคานุปัสสนาญาณ	๓. ภัยตูปัญฐานญาณ
๔. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	๔. ภัยตูปัญฐานญาณ	๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ
๕. กังคานุปัสสนาญาณ	๕. อาทีนวานุปัสสนาญาณ	๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ
๖. ภัยตูปัญฐานญาณ	๖. นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๖. มุญจิตุกัมมตาญาณ
๗. อาทีนวานุปัสสนาญาณ	๗. มุญจิตุกัมมตาญาณ	๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
๘. นิพพิทานุปัสสนาญาณ	๘. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	๘. สังขารุเปกขาญาณ
๙. มุญจิตุกัมมตาญาณ	๙. สังขารุเปกขาญาณ	๙. สัจจานุโลมิกญาณ
๑๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	๑๐. สัจจานุโลมิกญาณ	
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ		
๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ		
๑๓. โคตรภูญาณ		
๑๔. มัคคญาณ		
๑๕. ผลญาณ		
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ		

สรุปได้ว่าในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่ายัญญัตถวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่กำหนดรู้ อารมณ์แล้วเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับปรากฏอยู่แก่สังขารทั้งหลาย กล่าวคือวิปัสสนาญาณนั่นเอง ญาณอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนามี ๑๖ ชั้น ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ จนถึง ปัจจเวกชนญาณ แต่ วิปัสสนาญาณอันหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนาจะมีเพียง ๙ ชั้น คือ ตั้งแต่อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ ถึง สัจจानุโลมิกญาณ ตามปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ข้อ ๖ ในวิสุทธิ๗) ที่บรรยายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ นับรวมสัมมสนญาณด้วยเป็น ๑๐ ชั้น ในวิสุทธิ ๗ ข้อที่ ๖ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ กับสัจจानุโลมิกญาณ วิสุทธิข้อนี้ก็คือ วิปัสสนาญาณ ๙ นั่นเอง คือ นับตั้งแต่อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนถึงสัจจानุโลมิกญาณอันเป็นที่สุดแห่งความเป็นปुरुชน

สรุปความสำคัญของวิปัสสนาญาณที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้ว่า พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงตรัสเรื่องวิปัสสนาญาณว่ามีความสำคัญต่อผู้ที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน ทรง ประมวลวิปัสสนาญาณเข้าไว้ในวิชา ๘ ด้วยวิชาและจรณะนั้นที่เป็นเครื่องดำเนินคือเป็นเครื่องไป สู่ทิศ คืออมตธรรมของพระอริยสาวก ในวิชา ๘ นั้นเฉพาะวิปัสสนาญาณอย่างเดียว ย่อมไม่เป็นวัตถุ แห่งปาราชิก ทรงเรียกวิปัสสนาว่าการสะละคืน คือการละ เพราะยอมละกิเลสพร้อมทั้งชั้นธาตุ สังขารด้วยสามารถสมุจเฉทปหาน และว่าการสะละคืน คือการแล่นไป เพราะยอมแล่นไปในพระ นิพพานด้วยการกระทำให้เป็นอารมณ์ เรียกว่า อนุปัสสนา คือ อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็น เป็นของไม่เที่ยง) ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเป็นทุกข์) และอนัตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็น ว่าเป็นอนัตตา

วิปัสสนาญาณมีความสำคัญต่อการละกิเลส การละสิ่งไม่มีประโยชน์ยอมละได้ด้วยวิปัสสนา ญาณ มีการกำหนดนามรูปเป็นต้น การละสักกายทิฐิด้วยการกำหนดนามรูป (นามรูปปริเฉทญาณ) การ ละทิฐิอันเป็นเหตุและวิสมเหตุด้วยการกำหนดปัจจัย (ปัจจัยปริคคญาณ) การละความถือมั่นว่า เราของเราด้วยพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ (สัมมสนญาณ) การละความเห็นในสิ่งที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็น มรรคด้วยการกำหนดมรรคและอมรรค การละอุจเฉททิฐิด้วยการเห็นความเกิด การละสัสสตทิฐิด้วย เห็นความเสื่อม (อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ) การละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นโทษ (อาทีนวานุปัสสนาญาณ) การละความสำคัญในสิ่งที่น่าอภิมรย์ด้วยการพิจารณาถึงความเปื้อนหน่าย (นิพพิทานุปัสสนาญาณ) การละความที่ไม่อยากหลุดพ้นด้วยความอยากพ้น (มูญจิตุกัมมตาญาณ) การ ละความไม่วางเฉยด้วยสังขารุเปกขาญาณ การละธรรมฐิติด้วยอนุโลม การละความเป็นปฏิโลมด้วย นิพพาน (สัจจानุโลมิกญาณ) เป็นต้น

วิปัสสนาญาณเป็นยอดแห่งวิปัสสนา ในการพิจารณาเห็นความแตกดับไปของสังขารธรรม และทำให้เห็นแจ้งซึ่งสภาวะธรรม (รูปธรรมและนามธรรม) ทั้งหลายตามกฎแห่งไตรลักษณ์

วิปัสสนาญาณเป็นสัมมาทิฐิ เพราะพระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วย สัมมาทิฐิกล่าวคือวิปัสสนาญาณ ในกาลเบื้องต้นนี้แล้วฆ่ากิเลสอยู่ ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดย ปลอดภัย

ส่วนญาณ ๑๖ ชั้น ที่มีปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้รวมเอาญาณระดับต้น คือ นามรูปปัจเฉทญาณ , นามรูปปัจจัยปริคคญาณ และสัมมสนญาณ เข้าไป และได้เพิ่มญาณระดับสูง

ที่เหนือระดับของวิปัสสนาญาณขึ้นไป คือ โคตรภูญาณ, มัคคญาณ, ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ เป็นญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน แต่เมื่อกล่าวถึงวิปัสสนาญาณโดยเฉพาะอันหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา จะมีเพียง ๙ ชั้น ตั้งแต่ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ถึง สัจจานุโลมิกญาณ (ตามปฏิบัติทศสสนวิสุทธิ) ที่บรรยายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ในอภิธรรมมัตถสังคหะ นับรวมสัมมสนญาณด้วยเป็น ๑๐ ชั้น

๒.๒.๔ วิปัสสนาญาณในพระไตรลักษณ์

การที่ผู้เจริญวิปัสสนาได้เข้าไปรู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริงจนเกิดวิปัสสนาญาณ คือ เริ่มตั้งแต่ญาณในการพิจารณาเบญจขันธ์ (สัมมสนญาณ) และปัญญาในการพิจารณาความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน (อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ) เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการเกิดและดับของรูปนาม นั้นถือว่าเป็นอาการปรากฏของสภาวะไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (วิ.ม. ๖/๒๐-๒๔/๒๕-๒๙) อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมัน

วิปัสสนาญาณจะเข้าไปกำหนดลักษณะเฉพาะแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น วิปัสสนาญาณอันมีลักษณะเป็นอารมณ์ที่ยกสามัญลักษณะแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นพิจารณา ดังนี้

๒.๒.๔.๑ ลักษณะการเห็นอนิจจลักษณะ

วิปัสสนาญาณจะเข้าไปเพ่งเล็งถึงลักษณะอาการที่เปลี่ยนแปลงไปของรูปนาม จะเป็นการกำหนดอนิจจลักษณะ ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน คือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลผู้บรรลุสัมมสนญาณตามที่กล่าวแล้วในลำดับว่า “ก็การเห็นความเกิดขึ้นย่อมสำเร็จได้ เพราะกำหนดคำว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (ปัญญาในการตามเห็นความเกิดและความดับไป)” แล้วกำหนดความเกิดขึ้นและความดับไปที่ปรากฏในขณะพิจารณาเบญจขันธ์นั้นแหละ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๔-๓๕)

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย ชนธวรรค อตีตानาคตปัจจันนสูตร พบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยความเป็นอนิจจังแห่งขันธ์ ๕ ในสามกาลว่า

ภิกษุทั้งหลาย รูปที่เป็นอดีต อนาคต ไม่เที่ยง จักกล่าวถึงรูปที่เป็นปัจจุบัน ไปไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในรูปที่เป็นอดีต ไม่เพิลิตเพลินรูปที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับรูปที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เป็นอนาคต ไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคตไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคตไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคตไม่เที่ยง จักกล่าวถึงวิญญาณที่เป็นปัจจุบันไปไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในวิญญาณที่เป็นอดีต ไม่เพิลิตเพลินวิญญาณที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อความดับวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน (ส.ข. ๒๗/๓๖/๔๔-๔๕)

ในอรรถกถา อธิบายคำว่า “จกกล่าวถึงรูปที่เป็นปัจจุบันไปไยเล่า” (โก ปน วาโท ปจฺจุปนฺนสฺส” หมายถึง “ในปัจจุบันไม่จำต้องกล่าวถึงเลย รูปนั้นก็คงยังเป็นของไม่เที่ยงอยู่นั่นเอง” (ส.ข.อ. ๒๗/๔๕)

ในอรรถกถา พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายไว้ว่า “ชื่อว่า ไม่เที่ยง (อนิจฺจา) ด้วยอรรถว่ามีแล้วกลับไม่มี” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๑๒๐)

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณจะเห็นรูปนามในลักษณะที่มีสภาวะของความเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืน ตั้งอยู่ไม่ได้ โดยมีความเกิดขึ้นแปรปรวนและดับไปในที่สุด จนเห็นว่ารูปนามมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาต่อเนื่องกันไปตามเหตุปัจจัย เกิดขึ้นและดับไปอยู่อย่างนั้น และการเกิดดับนั้นแยกจากกันเป็นคนละอันไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

๒.๒.๔.๒ ลักษณะการเห็นทุกขลักษณะ

เมื่อเห็นความไม่เที่ยงของของรูปนามแล้ว ก็รู้ต่อไปว่า ความไม่เที่ยงของรูปนามนั้น เป็นความทุกข์ด้วย ซึ่งก็หมายถึงการมองเห็นทุกขลักษณะพร้อมไปกับอนิจลักษณะด้วย ดังพระบาลีว่า “ยทฺนิจจํ ตํ ทุกฺขํ” คือ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์” ทุกขลักษณะจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งอนิจลักษณะด้วย (พระมหาสุวณฺโณ จนฺทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์), ๒๕๔๙, หน้า ๑๘)

วิปัสสนาญาณจะเข้าไปเพ่งเล็งถึงลักษณะที่บีบบังคับตัวเองให้ต้องเปลี่ยนไป จะเป็นการกำหนดทุกขลักษณะ ลักษณะที่เห็นจะปรากฏเป็นสภาวะที่รูปและนามทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ คงอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายสิ้นไปโดยมีความบีบคั้นเบียดเบียนอยู่เสมอ เป็นสภาวะธรรมชาติที่ทนได้ยาก โดยเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ วิปัสสนาญาณมองเห็นสังขารทั้งปวงเป็นสภาพที่ผุพังแตกสลายได้ จึงไม่มีความปลอดภัย ไม่มีความปลอดภัยโปร่งโล่งใจ จึงเกิดความกลัวไม่อยากเข้าไปยึดถือ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสเรื่องความเป็นทุกข์แห่งขันธ ๕ ในสามกาลว่า

ภิกษุทั้งหลายรูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคตเป็นทุกข์ จกกล่าวถึงรูปที่เป็นปัจจุบันไปไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในรูปที่เป็นอดีต ไม่เพลิตเพลินรูปที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับรูปที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เป็นอนาคตเป็นทุกข์ ฯลฯ สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคต เป็นทุกข์ ฯลฯ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคต เป็นทุกข์ ฯลฯ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคต เป็นทุกข์ จกกล่าวถึงวิญญาณที่เป็นปัจจุบันไปไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในวิญญาณที่เป็นอดีต ไม่เพลิตเพลินวิญญาณที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน (ส.ข. ๒๗/๓๖/๔๖)

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณจะเห็นสังขารในลักษณะที่บีบบังคับตัวเองให้ต้องเปลี่ยนไป เป็นสภาวะที่รูปนามทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ คงอยู่ไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายสิ้นไป โดยมีความบีบคั้นเบียดเบียนอยู่เสมอ เมื่อมองเห็นสังขารทั้งปวงเป็นสภาพที่แตกสลายได้ ไม่มีความปลอดภัย มีแต่ความทุกข์ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในสังขารที่เป็นอดีต และไม่เพลิตเพลินสังขารที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับแห่งสังขารที่เป็นปัจจุบัน

๒.๒.๔.๓ ลักษณะการเห็นอนัตตลักษณะ

วิปัสสนาญาณจะเข้าไปเพ่งเล็งถึงลักษณะที่ไร้อำนาจบังคับตัวเองให้ไม่เปลี่ยนไปไม่ได้ จะเป็นการกำหนดอนัตตลักษณะ ลักษณะที่ปรากฏจะเห็นรูปนามเป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจ จึงบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามที่ใจตนปรารถนา เห็นแจ้งชัดว่ารูปนามนี้โดยเนื้อแท้แล้วไม่มีสิ่งใดเป็นกลุ่มก้อน มีแต่สภาวะความว่างเปล่าไร้ตัวตน

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในอนัตตลักษณะสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักได้เป็น อัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็น อย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็น อนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็น อย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย (วิ.ม. ๖/๒๐/๕๒)

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค อตีตानาคตปัจจุปันนสูตร พบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยความเป็นอนัตตาแห่งชั้น ๕ ในสามกาลว่า

ภิกษุทั้งหลายรูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต เป็นอนัตตา จักกล่าวถึงรูปที่เป็น ปัจจุบันไปไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเป็นผู้ ไม่มีความอาลัยในรูปที่เป็นอดีต ไม่เพลิดเพลिनในรูปที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับรูปที่เป็นปัจจุบัน เวหนที่เป็น อดีต เวหนที่เป็นอนาคตเป็นอนัตตา ฯลฯ สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคต เป็นอนัตตา ฯลฯ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคต เป็นอนัตตา ฯลฯ วิญญาณ ที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคต เป็นอนัตตา จักกล่าวถึงวิญญาณที่เป็นปัจจุบันไป ไยเล่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่มีความ อาลัยในวิญญาณที่เป็นอดีตไม่เพลิดเพลिनวิญญาณที่เป็นอนาคต ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อความดับวิญญาณที่เป็นปัจจุบัน (ส.ข. ๒๗/๓๖/๔๖)

ในอรรถกถา ขุททกนิกาย อิติวุตตก กิณฑนสูตร อธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึง วาระแห่งการพิจารณา(สัมมัสสนญาณ)ตามอรรถกถาแห่งบุคคลผู้รู้อย่างนั้นโดยมุข คือ อนิจจานุปัสสนา และทุกขาวิปัสสนา ทรงแยกธรรมและวิญญาณออกจากกัน แล้วทรงรวมธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเข้าเป็นอันเดียวกัน โดยทรงจำแนกออกเป็นอุปธิอีก เพราะบรรดาลักษณะทั้ง ๓ นี้ อนิจจลักษณะ เห็นได้ง่าย ก็บรรดาลักษณะทั้ง ๓ นี้ ลักษณะ ๒ อย่างเท่านั้น มีมาในพระบาลีก็จริง ถึงกระนั้น โดยพระบาลีว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา พึงเข้าใจว่าแม้อนัตตลักษณะพระองค์ก็ ทรงแสดงไว้แล้วเหมือนกันด้วยทุกขลักษณะนั่นเอง (ขุ.อติ.อ. ๔๕/๔๕๙)

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณจะเห็นสังขารในลักษณะที่ไร้อำนาจบังคับตัวเองให้ไม่เปลี่ยนไป ไม่ได้ จะเป็นการกำหนดอนัตตลักษณะ ลักษณะที่ปรากฏจะเห็นรูปนามเป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจาก ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจ จึงบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามที่ใจตนปรารถนา เห็นแจ้งชัดว่ารูปนามนี้

โดยเนื้อแท้แล้วไม่มีสิ่งใดเป็นกลุ่มก้อน มีแต่สภาวะความว่างเปล่าไร้ตัวตน แม้รูปนามในอดีตและในอนาคตก็เป็นอนัตตา ย่อมเป็นผู้ไม่อาลัยไม่เพิลิตเพลินในรูปนามแม้ที่เป็นปัจจุบัน

ลักษณะ ๓ คือความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตานี้ เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนโดยทั่วไปไม่สามารถมองเห็นได้ ทั้งนี้เพราะเหตุว่ามีสิ่งปิดบังคอยปิดบังไตรลักษณ์ไว้ ถ้าไม่มนสิการ คือ ไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็ไม่สามารถที่จะมองเห็นได้ ธรรมที่เป็นเครื่องปิดบังไตรลักษณ์เหล่านี้คือ

๑) สันตติ บังอนิจจลักษณะ เพราะไม่ได้มนสิการความเกิดและความดับ หรือความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ก็ถูกสันตติ คือ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่องปิดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏ สิ่งทั้งหลายที่เราดูเราเห็นนั้น ล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความแตกสลายอยู่ภายในตลอดเวลา แต่ความเกิดดับนั้นเป็นไปอย่างหมุนเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิดดับ เกิดดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง แต่ความเป็นจริงความเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ละน้อยและต่อเนื่องจนไม่เห็นช่องว่าง

๒) อิริยาบถ บังทุกขลักษณะ เพราะมิได้มนสิการความบีบคั้นกดตันที่มีอยู่ตลอดเวลา ก็ถูกอิริยาบถ คือความยกย้ายเคลื่อนไหว ปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ ภาวะที่ทนอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ หรือภาวะที่ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ด้วยมีแรงบีบคั้นกดตันขัดแย้งร้าวอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ นั้น จะถึงระดับที่ปรากฏแก่สายตาหรือความรู้สึกของมนุษย์ มักจะต้องกินเวลาระยะหนึ่ง แต่ในระหว่างนั้นถ้ามีการคืบเคลื่อนยกย้ายหรือทำให้แปรรูปเป็นไปอย่างอื่นเสียก่อน ภาวะที่บีบคั้นกดตันขัดแย้งนั้นก็ไม่ทันปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ

๓) ขนสัณญญา บังอนัตตลักษณะ เพราะไม่ได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูกขณะ คือความเป็นแห่งเป็นก้อนเป็นชิ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวมปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่ออย่างนั้น ๆ ก็ไม่มี โดยทั่วไปมนุษย์มองไม่เห็นความจริงนี้ เพราะถูกขนสัณญญา คือความจำหมายหรือความสำคัญหมายเป็นหน่วยรวมคอยปิดบังไว้ ขนสัณญญา ย่อมบังอนัตตลักษณะไว้ในทำนองนี้ เมื่อใช้วิธีการที่ถูกต้องมาวิเคราะห์มนสิการเห็นความแยกย่อยออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ จึงจะประจักษ์ในความมิใช่ตัวตน มองเห็นว่าเป็นอนัตตา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๗๑-๗๒)

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณจะเข้าไปเพ่งเล็งถึงลักษณะอาการที่เปลี่ยนแปลงไปของรูปนาม จะเป็นการกำหนดอนิจจลักษณะคือ เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการเกิดดับของรูปนาม ปรากฏเป็นสภาวะให้เห็นอาการที่มีสภาพไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ โดยมีความเกิดขึ้นแปรปรวนและดับไปในที่สุด จนเห็นว่ารูปนามมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องกันไป เกิดขึ้นและดับไป เป็นสภาวะของธรรมชาติที่ทนได้ยาก ถูกความบีบคั้นเบียดเบียน เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ เป็นการกำหนดทุกขลักษณะ วิปัสสนาญาณจะมองเห็นสรรพสิ่งมีการเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา ทุกสิ่งทุกอย่างคงอยู่สภาพเดิมไม่ได้ มีแต่อันเสื่อมสลายไปทั้งสิ้น และเป็นลักษณะหรืออาการที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจ

จึงบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามที่ใจปรารถนา เป็นการกำหนดอนิจจลักษณะ โดยเห็นแจ้งว่ารูปนามโดยเนื้อแท้ไม่มีสิ่งใดเป็นกลุ่มก้อน มีแต่ภาวะความว่างเปล่าไร้ตัวตน

ลักษณะ ๓ อย่างนี้เป็นลักษณะสามัญของสังขารทั้งหลายเป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตลอดเวลา แต่ที่เรามองไม่เห็นก็เพราะมีธรรมที่ปิดบังอยู่คือ ๑) สันตติ ความสืบทอดหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่องปิดบังไว้ อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏ ๒) อริยาบถ ความยกย้ายเคลื่อนไหวปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ และ ๓) ฆนสัญญา ความเป็นแห่งเป็นก่อนเป็นขึ้นเป็นอันเป็นมวลหรือเป็นหน่วยรวมปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ เมื่อมนสิการความเกิดและความดับ ความบีบคั้นกดดัน และความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ จึงจะเห็นประจักษ์แจ้งในความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตนของรูปนามได้

๒.๒.๕ วิปัสสนาญาณในการบรรลุธรรม

วิปัสสนาญาณเกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรมโดยตรง เพราะการบรรลุธรรม คือการเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ นิพพาน ๑ และเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ชั้นสูงสุดก็คือการบรรลุวิชชาและวิมุตติ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ตัวปัญญาที่เห็นแจ้งไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงนั้นคือวิปัสสนาญาณ ฉะนั้นกล่าวได้ว่าวิปัสสนาญาณก็คือปัญญาในการบรรลุธรรม

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า ธรรมชาติโดยย่อมนชวนชวาย ย่อมเพ่งเล็งพระนิพพาน หรือธรรมชาติได้อันพระโยคีบุคคลผู้ต้องการพระนิพพาน ย่อมชวนชวายคือย่อมแสวงหา หรือธรรมชาติไต่ยังกิเลสทั้งหลายให้ตายไป เป็นไปอยู่ เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นชื่อว่ามรรค ญาณในมรรคนั้น ชื่อว่ามรรคญาณ (มคฺค ญาณ) มรรคญาณท่านทำเป็นเอกวงจะโดยชาติศัพท์ ก็มรรคญาณนั้นเกิดขึ้น ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ต่อจากโคตรภูญาณ ตัดกิเลสอันจะพึงฆ่าเองโดยไม่มีส่วนเหลือ เผาผลาญห้วงสมุทรคือทุกขในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลไปตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วให้เหือดแห้งไป ปิดประตูอบายทั้งปวงเสีย ทำอริยทรัพย์ ๗ ให้ปรากฏอยู่ต่อหน้าละมิจฉามมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ทำเวรภัยทั้งปวงให้สงบ นำตนเข้าสู่ความเป็นบุตรแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๖)

การเจริญวิปัสสนาจนเกิดวิปัสสนาญาณ คือ การมีญาณหยั่งรู้แจ้งเห็นจริง จนสามารถละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนได้อย่างเด็ดขาด จึงชื่อว่า บรรลุถึงนิพพาน ดังนั้นนิพพานจึงเป็นเป้าหมายที่วิปัสสนาญาณต้องเข้าไปถึงและถือเป็นอารมณ์ ดังปรากฏในวิสุทธิมรรคว่า “อนุโลมญาณสามารถกำจัดกิเลสที่ปิดบังอริยสัจออกไปได้ แต่ไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในโคตรภูญาณ จิตสามารถน้อมอารมณ์ไปสู่นิพพานได้ แต่ไม่สามารถทำลายกิเลสได้ เมื่อโคตรภูญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่ของตนหมดแล้วก็ดับไป ญาณในโลกุตตระ คือ มรรคญาณ ผลญาณ โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปอุปมาเหมือน บุรุษจะข้ามคลองน้ำ วิ่งมาด้วยกำลังแรงจับเถาไม้ที่ผูกติดอยู่กับต้นไม้ แล้วเหวี่ยงตัวให้ข้ามไปถึงอีกฝั่งหนึ่ง แล้วปล่อยเถาไม้เสีย แล้วมาตั้งตัวให้เป็นปกติก็สบาย รู้สึกว่าตัวเองได้ข้ามพ้นคลองน้ำสำเร็จแล้วการปล่อยเถาไม้นั้นก็คือ ตัดเชื้อชาติปุถุชนไปสู่อริยชน ไปสู่ฝั่งคือพระนิพพาน” (วิสุทธิ. ๘๐๗/๑๑๓๒-๑๑๓๓)

เมื่อได้บรรลุถึงขั้นสัจจานุโลมิกญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่สุดของภูมิปุถุชนแล้ว สืบขึ้นไปจะบรรลุโคตรภูญาณ คือ ญาณครอบโคตร เป็นญาณที่อยู่ในระหว่างแห่งภูมิปุถุชนและภูมิอริยชน คือ หมายความว่าความที่จะข้ามจากโคตรภูมิปุถุชนไปสู่โคตรคือภูมิของอริยชน โคตรภูญาณนี้เท่ากับเป็นที่สุดของภูมิปุถุชนจริง ๆ แต่เป็นวิปัสสนาญาณที่ครอบโคตร เพราะฉะนั้นจึงสูงกว่าวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือ สัจจานุโลมิกญาณนั้น และเมื่อได้โคตรภูญาณก็เป็นอันว่า ได้ก้าวเข้าไปสู่โคตรอริยบุคคล จึงบรรลุมัคคญาณ คือ วิปัสสนาญาณนั่นเองซึ่งเป็นตัวมรรคกัจจกิลเลสได้บางส่วนจนสิ้นเชิง ที่เป็นตัวมรรคกัจจกิลเลสได้ ก็ได้ผลญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่เป็นตัวผล และต่อจากนั้นจะได้ปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณที่พิจารณาว่ากัจจกิลเลสอะไรได้แล้ว และจะต้องกัจจกิลเลสอะไรต่อไป หรือว่ากัจจกิลเลสได้สิ้นเชิงแล้ว กล่าวคือ เมื่อได้มัคคญาณ ผลญาณที่เป็นขั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค อรหัตผลแล้ว ปัจจเวกขณญาณ ก็พิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่จะละต่อไป (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๙๐)

ผู้บรรลุธรรมในภาคโลกุตตระ คือบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ทำลายกิเลสได้จนสิ้นเชิงดังที่กล่าวมาข้างต้น ย่อมก้าวขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ โดยแบ่งตามคุณธรรมที่กัจจกิลเลสหรือละสังโยชน์ได้ คือบรรลุมรรคญาณและผลญาณ ครั้งที่ ๑ ประหารสังโยชน์เบื้องต่ำหรือกิเลสอย่างหยาบได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส บรรลุครั้งที่ ๒ ทำให้สังโยชน์อีก ๒ คือ รากะ โทสะ โมหะ เบาบางลง บรรลุครั้งที่ ๓ ประหารสังโยชน์ได้อีก ๒ คือ กามราคะ ปฏิกษะ เมื่อบรรลุมรรคญาณและผลญาณ ครั้งที่ ๔ ประหารสังโยชน์ที่เหลืออีก ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มรรค ๔ คือทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล หรือญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด ผล ๔ คือผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค หรือธรรมารมณอันพระอริยะพึงเสวย ที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๑๖๔)

“สังโยชน์” แปลตามศัพท์ว่า เครื่องผูก หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกขในสังสารวัฏฏ์ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ มี ๑๐ อย่าง แบ่งเป็นสังโยชน์เบื้องต่ำหรือชั้นหยาบ ๕ อย่าง และสังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด ๕ อย่าง ดังนี้

๑. โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ หรือชั้นหยาบ) ๕ อย่าง คือ

๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เรา เขา ทำให้มีความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบและความรู้สึกกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกขได้

๒) วิจิกิจฉา ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ เช่น สงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็งที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมด้วยความมีเหตุผล

๓) สีลัพพตปรามาส ความถ้อยมั่นศีลพรต คือ ความยึดถือผิดพลาดไปว่าจะบริสุทธิ์จะหลุดพ้นได้เพียงด้วยศีล ได้แก่ การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย หรือเห็นเป็นขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปและพิธีรีตอง

๔) กามราคะ ความติดใคร่ในกาม ใฝ่หาในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูณัพพะ

๕) ปฏิกษะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืองุ่นง่านใจ

๒. อุทัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง หรือชั้นละเอียด) ๕ อย่าง คือ

- ๖) รูปราคะ ความตั้งใจในรูปธรรมอันประณีต เช่น ตัดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน พอใจในรสความสุขความสงบของสมาธิขั้นรูปฌาน ตัดใจปรารถนาในรูปภพ เป็นต้น
- ๗) อรูปปราคะ ความตั้งใจในอรูปธรรม เช่น ตัดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน เป็นต้น
- ๘) มานะ ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น สูงกว่าเขา ต่ำกว่าเขา
- ๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ซัดส่าย คิดพล่านไป
- ๑๐) อวิชชา ความไม่รู้ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผล หรือไม่รู้จักอริยสัจ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๐๘)

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงการบรรลุธรรมในขั้นต่าง ๆ ของพระอริยบุคคล และสังโยชน์ที่ละได้

วิปัสสนาญาณ	ลำดับพระอริยบุคคล	สังโยชน์ที่ละได้
บรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ครั้งที่ ๑	พระโสดาบัน (โสดาปัตติมรรค, โสดาปัตติผล)	๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีลัพพตปรามาส
บรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ครั้งที่ ๒	พระสกทาคามี (สกทาคามีมรรค, สกทาคามีผล)	ราคะ โทสะ โมหะ เบาบางลง
บรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ครั้งที่ ๓	พระอนาคามี (อนาคามีมรรค, อนาคามีผล)	๔. กามราคะ ๕. ปฏิฆะ
บรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ครั้งที่ ๔	พระอรหันต์ (อรหัตมรรค, อรหัตผล)	๖. รูปราคะ ๗. อรูปปราคะ ๘. มานะ ๙. อุทธัจจะ ๑๐. อวิชชา

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณมีความเกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรมโดยตรง เพราะเป็นตัวปัญญาที่เห็นแจ้งชัดตามความจริงในพระไตรลักษณ์ในเบื้องต้น จนกระทั่งถึงระดับวิปัสสนาญาณที่เป็นปัญญาตัดกิเลสขาดด้วยมรรคญาณ ดังพระโยคีบุคคลผู้ต้องการพระนิพพาน ย่อมชวนชวน ย่อมแสวงหา ยังกิเลสทั้งหลายให้ตายไปและปิดประตูบ่วง อนุโลมญาณหรือสัจจानุโลมิกญาณนั้นสามารถกำจัดกิเลสที่ปิดบังอริยสัจออกไปได้ แต่ไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นวิปัสสนาญาณที่เป็นที่สุดของภูมิปุถุชนแล้วสืบขึ้นไปจะบรรลุโคตรภูญาณ คือ ญาณครอบโคตร เป็นญาณที่อยู่ในระหว่างแห่งภูมิปุถุชนและภูมิอริยชน เพราะฉะนั้นเมื่อได้โคตรภูญาณก็เป็นอันว่าได้ก้าวเข้าไปสู่โคตรอริยบุคคล จึงบรรลุมัคคญาณ ในโคตรภูญาณจิตสามารถน้อมอารมณ์ไปสู่นิพพานได้ แต่ไม่สามารถทำลายกิเลสได้ ต้องอาศัยญาณในโลกุตตระคือ มรรคญาณ เท่านั้นจึงทำลายกิเลสให้ขาดสะบั้นลงได้ ฉะนั้นสรุปความได้ว่า การบรรลุธรรมในภาคโลกุตตระได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยวิปัสสนาญาณทั้งหลายดังที่กล่าวมาจึงจะ

สามารถบรรลุซึ่งโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค และอรหัตผลได้

๒.๓ องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ

๒.๓.๑ บทฐานแห่งวิปัสสนาญาณ

การปฏิบัติตามทางอริยมรรคมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นหลักสำคัญของการเกิด กระบวนการหยั่งรู้หรือญาณ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นอริยสัจจ์ ข้อที่ ๔ และได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระระดับทุกข์ปลอดปัญหา ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และ อตตกิลมณานุโยค

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนเรื่องมัชฌิมาปฏิปทาไว้ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ว่า

ภิกษุทั้งหลาย กัมมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วย ปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนั้น เป็นไฉน? มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) นี้คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ๑ สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) ๑ สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๑ สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) ๑ สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๑ สัมมาวายามะ (เพียรชอบ) ๑ สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๑ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ๑ ภิกษุทั้งหลาย นี้แลคือมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) นั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (วิ.ม. ๖/๑๓/๑๙-๒๐)

อริยมรรคมีองค์ ๘ สามารถย่อลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นหลักการฝึกอบรมตนในเรื่องที่พึงใส่ใจศึกษา ได้แก่ สิกขา ๓ ประการคืออภิสีลสิกขา อภิจิตตสิกขา และอภิปญญาสิกขา (วิ.มหา. ๑/๒๗/๓๗๖) อันเป็นพื้นฐานของการเจริญวิปัสสนาและเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนาญาณ ดังนี้คือ

๒.๓.๑.๑ อภิสีลสิกขา

อภิสีลสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง คือ การศึกษาเรื่องการสำรวมระวังในศีล (จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล) มีอรรถวิเคราะห์ว่า ศีลยิ่ง คือ สูงสุด เหตุฉะนั้นจึงชื่อว่าอภิสีล อภิสีลนั้นด้วยเป็นสิกขา อันกุลบุตรพึงศึกษาด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า อภิสีลสิกขา ในอภิจิตตสิกขา และอภิปญญาสิกขาก็นัยนี้

ศีลอันยิ่งนั้นด้วยชื่อว่า สิกขา เพราะจะต้องศึกษาด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อภิสีลสิกขา แม้ในสิกขาทั้ง ๒ นอกนั้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ในอภิสีลสิกขาเป็นต้นนั้น ศีล คือศีลอันยิ่ง จิต คือจิตอันยิ่ง ปัญญา ก็คือปัญญาอันยิ่ง เพราะเป็นต้นพึงทราบความต่างกันเพียงเท่านั้น ศีล ๕ และ ศีล ๑๐ ชื่อว่าศีล ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ชื่อว่า ศีลอันยิ่ง สมาบัติ ๘ จัดเป็นจิต (สมาธิ) ฌานอันเป็นบาทของวิปัสสนา จัดเป็นจิตอันยิ่ง กัมมัชฌิตตาญาณ จัดเป็นปัญญา วิปัสสนาจัดเป็นปัญญาอันยิ่ง เพราะว่าศีล ๕ และศีล ๑๐ ย่อมมีในพุทธุปบาทกาลแม้ยังไม่เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ ศีล ๕ ศีล ๑๐ จึงคงเป็นศีลนั้นแหละ ปาฏิโมกข์สังวรศีล ย่อมมีเฉพาะในพุทธุปบาทกาลเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ปาฏิโมกข์สังวร จึงจัดเป็นศีลอันยิ่ง แม้ในจิตและปัญญาก็นัยนี้เหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ศีล ๕ ก็คือ ศีล ๑๐

กัฏฐิที่บุคคลปรารณาพระนิพพานสมาทานแล้ว จัดเป็นศีลอันยิ่งเหมือนกัน แม้สมาบัติ ๘ ที่บุคคลเข้า แล้วก็จัดเป็นจิตอันยิ่งเหมือนกัน หรือว่าโลกียศีลทั้งหมดเป็นศีลเท่านั้น (ส่วน) โลกุตตรศีล เป็นศีลอัน ยิ่ง แม้ในจิตและปัญญาที่มีนัยนี้เหมือนกัน (ที.ปา.อ. ๑๖/๓๑๘-๓๑๙)

ปาฏิโมกขสังวรศีล ท่านเรียกว่า อธิศีล จจริงอยู่ปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น เป็นศีลที่ยิ่งและ สูงสุดกว่าบรรดาโลกียศีลทั้งหมดดุจพระอาทิตย์ยิ่งกว่าแสงสว่างทั้งหลาย ดุจภูเขาสิเนรุสูงกว่าบรรพต ทั้งหลายฉะนั้น ย่อมเป็นไปได้เฉพาะในพุทธูปบาทกาลเท่านั้น นอกพุทธูปบาทกาลหาเป็นไปได้ไม่ ด้วย ว่าสัตว์อื่นไม่สามารถยกบัญญัติขึ้นตั้งไว้ได้ ก็พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้นทรงตัดกระแสทางแห่ง ความประพฤติเสียหายทางกายทวารและวจีทวารได้เด็ดขาด โดยประการทั้งปวงแล้ว จึงทรงบัญญัติ ศีลสังวรนั้นไว้ อันสมควรแก่ความล่งละเมิดนั้น ๆ (วิ.มหา.อ. ๑/๗๔๙)

ดังนั้นการสำรวมระวังในศีล ไม่ว่าจะเป็ศีล ๕, ศีล ๑๐ หรือปาฏิโมกขสังวร กัฏฐิ ที่ บุคคลปรารณาพระนิพพานสมาทานแล้ว จัดเป็นศีลอันยิ่งเหมือนกัน คือการสำรวมระวังซึ่งกายวาจา ใจด้วยการรักษาศีลไม่ให้เกิดอกุศลธรรมเข้าครอบงำ ผู้ที่สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าเป็นผู้ คู้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย ตัดกระแสแห่งความประพฤติเสียหายทางกายทวารและวจีทวารได้ เด็ดขาด เมื่อรักษากายวาจาใจได้แล้วจึงพัฒนาไปสู่ขั้นสมาธิและปัญญาได้ ความบริสุทธิ์แห่งศีลจึงเป็น พื้นฐานของการเจริญสมาธิและเจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาจึงเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนาญาณด้วย

๒.๓.๑.๒ อธิจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง คือ การศึกษาพิจารณาเรื่องจิต และบำเพ็ญทางจิตให้ สงบมั่นคง ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ การบำเพ็ญทางจิตให้สงบตั้งมั่นนั้น เมื่อจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งก็ จะบรรลุมาน เป็นผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิอยู่ในมาน

ในอรรถกถา พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ อธิบายมาน ๔ ของบุคคล ๕ ประเภทว่า มาน ๔ อย่างเหล่านี้ ของบุคคลบางพวกมีความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์ ของคนบางพวกเป็น บาทแห่งวิปัสสนา ของคนบางพวกเป็นบาทแห่งอภิญา ของคนบางพวกเป็นบาทแห่งนิโรธ ของคน บางพวกมีการก้าวลงสู่ภพเป็นประโยชน์, มานทั้งหลายของเหล่าพระเสขะและปุถุชนผู้ออกจาก สมาบัติแล้วตั้งใจไว้ว่า เรามีจิตตั้งมั่นแล้ว จักเห็นแจ้ง แล้วให้เกิดขึ้น จัดว่าเป็นบาทแห่งวิปัสสนา, ก็ จตุตถมานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้เกิดขึ้นแล้ว ณ โคนต้นโพธิพฤกษ์ จตุตถมานนั้น ของพระผู้มี พระภาคเจ้าพระองค์นั้น ได้เป็นบาทแห่งวิปัสสนาด้วย เป็นบาทแห่งอภิญาด้วย เป็นบาทแห่งนิโรธ ด้วย บันดาลกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วย บัณชิตพึงทราบว่าย่อมให้อำนวยให้คุณทั้งที่เป็นโลกียะทั้งที่เป็นโลกุตระ ทุกอย่าง (วิ.มหา.อ. ๑/๒๖๐-๒๖๑)

ส่วนสมาบัติจิต ๘ ดวง ที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา ท่านเรียกว่า อธิจิต จจริงอยู่ อัฐฐสมาบัติ จิตนั้น เป็นจิตที่ยิ่งและสูงสุดกว่าโลกียจิตทั้งหมด ดุจอธิศีล ยิ่งกว่าบรรดาศีลทั้งหลายฉะนั้น

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค กล่าวไว้ว่า “อธิจิต ได้แก่ สมาธิอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนาของ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย คือของผู้เห็นแจ้งสังขารด้วยอนุปัสสนา ๓ ตั้งแต่ภังคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับสังขาร)” (ขุ.ป.อ. ๖๙/๑๔๗)

ในหนังสือพุทธธรรม อธิบายประโยชน์ของการใช้สมาธิภาวนาว่า สมาธิภาวนาที่เจริญ แล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปได้เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ขยายความว่า ได้แก่ การเป็นอยู่ โดยมีปัญญามองดูรู้ทันอยู่เสมอถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไปในอุปาทานชั้นทั้ง ๕ ว่า รูป

เป็นดังนี้ ความเกิดขึ้นของรูปเป็นดังนี้ ความดับไปของรูปเป็นดังนี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นดังนี้ เกิดขึ้นดังนี้ ดับไปดังนี้ มองอย่างกว้าง ๆ ก็คือการใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญา เป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนา อย่างที่เรียกว่า เป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ อาสวักขยญาณ หรือวิชชาวิมุตติ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๔, หน้า ๗๙๐)

สรุปได้ว่าอธิจิตตสิกขาโดยอาการที่จิตตั้งมั่นรวมเป็นหนึ่งจนเกิดจากฌานสมาบัติ และสมาธิภาวนาที่เจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมยกขึ้นพิจารณาตามคู้รู้ทันถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ฌานทั้งหลายของเหล่าพระเสขะและปุถุชนผู้ออกจากสมาบัติแล้วตั้งใจไว้ว่า เรามีจิตตั้งมั่นแล้ว จักเห็นแจ้ง แล้วให้เกิดขึ้น จัดว่าเป็นบาทแห่งวิปัสสนาถือเป็นบาทของการเกิดวิปัสสนาญาณด้วย การใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ทางปัญญาเป็นอุปกรณ์ในการเจริญวิปัสสนาที่เรียกว่าเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ อาสวักขยญาณ หรือวิชชาวิมุตติ

๒.๓.๑.๓ อธิปัญญาสิกขา

อธิปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง คือ การศึกษาเรื่องของการใช้ปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้แจ้ง อธิปัญญาสิกขาโดยความหมายแล้วคือวิปัสสนา การใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งไตรลักษณ์หรือบรรลุวิปัสสนาญาณ จึงถือว่าอธิปัญญาสิกขาเป็นบาทแห่งวิปัสสนาญาณ

ในอรรถกถา พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ อธิบายไว้ว่า ส่วนวิปัสสนาญาณที่เป็นเครื่องกำหนดอาการคือไตรลักษณ์ ท่านเรียกว่า อธิปัญญา จริยอยู่อธิปัญญานั้นเป็นปัญญาที่ยิ่งและสูงกว่าบรรดาโลกียปัญญาทั้งหมด ดุจอธิศีล และอธิจิต ยิ่งและสูงกว่าบรรดาศีลและจิตทั้งหลาย ก็ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรคและผลนั้นแล เป็นปัญญายิ่งแม้กว่าวิปัสสนาญาณนั้น (วิ.มหา.อ. ๑/๗๕๐)

ในอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อธิบายไว้ว่า “วิปัสสนาญาณที่กำหนดสังขารเป็นอารมณ์ ที่แท้วิปัสสนาญาณนั้นนับว่าเป็นอธิปัญญาและเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลายกล่าวคือ ปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา” (อง.จตุกก.อ. ๓๕/๒๗๒)

สรุปได้ว่าอธิปัญญาสิกขาเป็นการใช้ปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้แจ้ง อธิปัญญาสิกขาโดยความหมายแล้วคือวิปัสสนา เพราะเป็นการใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งในไตรลักษณ์หรือเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ จึงถือว่าเป็นบาทฐานของวิปัสสนาญาณ อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนาญาณนั้นนับว่าเป็นอธิปัญญาและเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลายคือปัญจขันธ์ (ขันธ์ ๕) จึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

๒.๓.๒ หลักสติปัฏฐาน ๔

การบรรลุวิปัสสนาญาณเกิดปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ได้นั้น ต้องอาศัยหลักปฏิบัติวิปัสสนาที่ถูกต้องชัดเจน ซึ่งการปฏิบัติวิปัสสนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนไว้มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ หลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นทางสายเอกหรือทางสายเดียวที่จะนำพาเหล่าสัตว์ให้พ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงได้

คำว่า สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือ การปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๓๙๕) ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางไปอันเอก เพื่อความหมดจดพิเศษของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อความก้าวล่วงซึ่งความโศกและความร่ำไร เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือสติปัฏฐาน (ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ) ๔ อย่าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรให้กิลเลสเร้าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียให้พินาศ เธอย่อมพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียรให้กิลเลสเร้าร้อน มีสัมปชัญญะมีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียรให้กิลเลสเร้าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียรให้กิลเลสเร้าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ (ที.ม. ๑๔/๒๗๓/๒๐๒, ม.ม. ๑๗/๑๓๒/๔๙๘)

“สติ” คือ ความระลึกอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี ยับยั้งมิให้จิตตกไปในทางที่ชั่ว หรือความระลึกได้ที่รู้ทันอารมณ์อันเป็นฝ่ายดี

“ปัฏฐาน” คือ ความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์

“สติปัฏฐาน” จึงหมายถึง ความตั้งมั่นในการระลึกอารมณ์ที่เป็นฝ่ายดี มีความหมายโดยเฉพาะถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งสติ ๔ ประการ ประกอบด้วย กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

๒.๓.๒.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การมีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ คือ มีสติกำหนดพิจารณาให้เห็นกายในกาย คือเห็นตามความเป็นจริงของกาย เช่น เป็นเพียงการประชุมกันของเหตุปัจจัยอันมีธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ หรือการเกิดแต่เหตุที่เป็นของสกปรกปฏิกุศลโสโครก ประกอบหรือเป็นปัจจัยกันขึ้น (ทิวตติงสการ) หรือการพิจารณาส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเพื่อให้เกิดนิพพิทา อันล้วนเป็นไปการระงับหรือดับตัณหาแลอุปาทานโดยตรงทั้งสิ้น

ในขั้นแรกนั้นเป็นการฝึกให้มีสติเสียก่อน โดยฝึกดูลมหายใจที่หายใจเข้า ที่หายใจออกอย่างมีสติ หรือการมีสติอยู่ในอิริยาบถของกาย ไม่ใช้การใช้อิริยาบถของกายเป็นอารมณ์จนเกิดสมาธิโดยไม่รู้ตัว แล้วใช้สตินั้นในการพิจารณากายในแบบต่าง ๆ ตลอดจนการเกิดดับต่าง ๆ ของกาย ฯลฯ ล้วนเพื่อให้เกิดนิพพิทา เพื่อให้จิตลลลลความยินดีในร้ายในกายแห่งตนแลบุคคลอื่นเมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงของกายนั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จิตจะได้คลายความยึดมั่นถือมั่นพึงพอใจหรือหลงใหลในกายแม้ตัวตนของตนหรือบุคคลอื่น เป็นการตัดกำลังตัณหาแลอุปาทานโดยตรงทางหนึ่ง กายานุปัสสนาสติปัฏฐานแบ่งออกเป็น ๖ หมวด คือ

๑. อานาปานบรรพ มีสติพิจารณาลมหายใจเข้า ลมหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจออกสั้น ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้ตลอดกองลมหายใจทั้งปวง หายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (คือลมอัสสาสะ ปัสสาสะ) หายใจเข้า ย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก (ที.ม. ๑๔/๒๗๔/๒๐๓)

อานาปานบรรพ เรียกอีกอย่างว่า อานาปานสติ คือ ใช้สติกำหนดพิจารณาลมหายใจเข้าออก จุดประสงค์อยู่ที่สติ โดยให้จิตคือสติกำหนดตามดูหรือรู้ตามลมหายใจเข้าออกแบบต่าง ๆ ตลอดจนสติสังเกตเห็นอาการของลมหายใจ มีจุดประสงค์เพื่อฝึกให้มีสติและเพื่อละความดำริพล่านคือฟุ้งซ่านเป็นสำคัญ เหตุเพราะลมหายใจนั้นก็สามารถใช้เป็นอารมณ์หรือการวิตกในการทำสมาธิหรือสมาธิได้ด้วย ข้อนี้จึงมักสับสนกันอยู่เนื่อง ๆ จนก่อโทษ จึงทำสติต้องเป็นสติ สมาธิก็เป็นสมาธิ กล่าวคือเมื่อทำสติต้องเป็นสติ จึงเป็นสัมมาสติ เมื่อตั้งใจทำสมาธิแล้วเป็นสมาธิก็เป็นสัมมาสมาธิ แต่บางครั้งคราวในการปฏิบัติอาจมีการเลื่อนไหลเพราะสติขาดเกิดขึ้นบ้างเป็นครั้งเป็นคราว เป็นเรื่องปกติธรรมดา เนื่องจากบางครั้งฝึกสติก็จริงอยู่แต่เกิดอาการขาดสติหรือสติอ่อนลงเป็นครั้งคราวบ้าง จึงเลื่อนไหลไปเป็นฌานหรือสมาธิแทน

๒. อิริยาบถบรรพ มีสติพิจารณาอิริยาบถ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน เมื่อเดินอยู่ก็รู้ชัดว่าเราเดิน เมื่อยืนอยู่ก็รู้ชัดว่าเรายืน เมื่อนั่งอยู่ก็รู้ชัดว่าเรานั่ง เมื่อนอนอยู่ก็รู้ชัดว่าเรานอน อนึ่งเมื่อเธอเป็นผู้ตั้งกายไว้แล้วอย่างใดก็ย่อมรู้ชัดอาการกายนั้นอย่างนั้น ๆ (ที.ม. ๑๔/๒๗๕/๒๐๔)

อิริยาบถ คือกำหนดสติให้ระลึกรู้ในอิริยาบถอาการต่าง ๆ ของกาย เช่น เดิน ยืน นั่ง นอน มีสติรู้ในอิริยาบถต่าง ๆ นั้นเอง มีจุดประสงค์เช่นเดียวกับอานาปานสติคือเพื่อละความดำริพล่านคือความฟุ้งซ่านเป็นสำคัญ ไม่ได้มีจุดประสงค์โดยตรงเพื่อใช้เป็นอารมณ์ในการทำสมาธิหรือฌาน

๓. สัมปชัญญะบรรพ มีสติพิจารณาสัมปชัญญะ คือเป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการเคลื่อนไหวทางกาย ในการก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับมาข้างหลัง เป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการแลไปข้างหน้าแลเหลียวไปทางข้างซ้ายข้างขวา เป็นผู้ทำสัมปชัญญะการคู้เอวเข้า การเหยียดเอวออก เป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร การกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้ม เป็นผู้ทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ฯลฯ (ที.ม. ๑๔/๒๗๖/๒๐๕)

สัมปชัญญะ ความรู้ตัว คือปัญญาในการให้มีสติต่อเนื่องในการกระทำหรือการเคลื่อนไหว เช่น เดิน ดื่ม กิน ถ่าย วิ่ง ตื่น หลับ ฯลฯ กล่าวคือมีสติอย่างรู้ตัวทั่วพร้อม สติระลึกรู้อย่างต่อเนื่องสลับสับเปลี่ยนอิริยาบถกันได้ ตามที่สติระลึกรู้ตามความเป็นจริง มีสติระลึกรู้ไม่เพ่งจนแน่นแน้เพื่อการเป็นสมาธิระดับสูงหรือประณีตแต่อย่างใด ใช้แค่ขณิกสมาธิเป็นเบื้องต้นเท่านั้น เพราะต้องการฝึกสติเป็นหลัก ไม่ใช่สมาธิ สมาธิเป็นผลที่เกิดรองลงมาเท่านั้น ซึ่งอาจเลื่อนไหลไปสู่ฌานสมาธิในระดับประณีตได้โดยธรรมหรือธรรมชาติดีกด้วย แต่ต้องไม่ใช่เจตนาฝึกสติแล้วไหลเลื่อนเป็นฌานสมาธิเสียทุกครั้งไป ดังเช่น การใช้การจงกรมไปในการเจริญสมาธิเป็นสำคัญก็มี กล่าวคือการใช้ทำการเดินนั้นเป็นอารมณ์เพื่อเน้นให้เกิดความสงบจากฌานสมาธิเสียเป็นสำคัญแต่อย่างเดียว ไม่ได้สนใจสติหรือปัญญาเลย แล้วไปเข้าใจเอาว่า ความสงบนั้นถูกต้องดีงามแล้ว มีจุดประสงค์เช่นเดียวกัน คือเพื่อละความดำริพล่านคือฟุ้งซ่านเป็นสำคัญ หรือการรู้ตัวทั่วพร้อมในกิจหรืองานที่กระทำนั่นเอง

๔. ปฏิกุลมณสิการบรรพ มีสติพิจารณาสิ่งปฏิกุศล คือพิจารณาอาการ ๓๒ ในกายของตน เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่ามีอยู่ในกายนี้คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี น้ำเสลด น้ำเหลือง น้ำเหงื่อ ฯลฯ เป็นต้น ให้เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาด (ที.ม. ๑๔/๒๗๗/๒๐๕-๒๐๖)

เมื่อมีสติในสิ่งดังกล่าวข้างต้น จิตย่อมไม่ดำริพล่านออกไปปรุงแต่งฟุ้งซ่าน จึงใช้สติที่ฝึกมานั้นอันย่อมประกอบด้วยสมาธิจิตตั้งมั่นอยู่เนื่องจากการละดำริพล่านลงไปเสีย จึงนำสติและจิตตั้งมั่นนั้นไปใช้พิจารณาส่วนต่าง ๆ ของร่างกายว่าล้วนเป็นสิ่งปฏิภูล ไม่สะอาด โสโครก ต้องเข้าใจว่ากายตน(เห็นภายในภายใน) และกายของบุคคลอื่น (เห็นภายในภายนอก) ต่างก็เป็นเช่นนี้ ล้วนเป็นไปเพื่อให้เกิดนิพพิทา เพื่อลดละความยึดมั่นพึงพอใจหลงใหลในกายตนและในกายบุคคลอื่นลง เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงว่าล้วนแล้วแต่เป็นของปฏิภูลโสโครก เพื่อคลายความหลงใหลรักใคร่ยึดมั่นลงไปจึงคลายกำหนด

๕. ธาตุมนสิการบรรพ มีสติพิจารณาภายในโดยความเป็นธาตุ คือพิจารณาภายในตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ปกตินี้โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้ อุปมาเหมือนคนฆ่าโคหรือลูกมีคอนฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าแม่โคแล้วพึงแบ่งออกเป็น ส่วน แล้วนั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม่ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นนั่นแล ย่อมพิจารณาภายในตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกตินี้แล โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม มีอยู่ในกายนี้ ดังนี้ (ที.ม. ๑๔/๒๗๘/๒๐๗)

ธาตุมนสิการ พิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงของกายนี้ว่า เป็นเพียงก้อนหรือมวลหรือ หนะของธาตุทั้ง ๔ อันล้วนไม่งาม ไม่สะอาด มาประชุมกันเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกายนี้ชั่วขณะระยะหนึ่ง ทั้งกายตนเองและบุคคลอื่นเช่นกัน

๖. นวสัทธิกาบรรพ มีสติพิจารณาสรีระ (ซากศพ) ที่เขาทิ้งไว้แล้วในป่าช้า มีลักษณะต่างกันถึง ๙ ลักษณะ เช่น ซากศพที่ตายแล้ว ๑ วัน ถึง ๓ วัน อันพองขึ้น สีเขียวน่าเกลียด แล้วน้อมเข้ามาสู่กายนี้ว่าถึงร่างกายเรานี้ก็เป็นอย่างนี้เป็นธรรมดา คงเป็นอย่างนี้ ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ (ที.ม. ๑๔/๒๗๘/๒๐๗-๒๐๘)

ในมหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวไว้ว่า

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในภายในเป็นภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นภายในภายในเป็นภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเกิดขึ้นในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือความเสื่อมไปในกายบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในกายบ้าง ก็หรือว่าสติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า กายมีอยู่แต่เพียงสักว่าเป็นที่รู้ แต่เพียงสักว่าเป็นที่อาศัยระลึก เธอเป็นผู้อันตั้งหาและทิวฐิไม่อาศัยอยู่ด้วย ย่อมไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกด้วย ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นภายในภายในอยู่อย่างนี้ (ที.ม. ๑๔/๒๗๔-๒๘๗/๒๐๓-๒๑๓)

ในอรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ได้อธิบายว่า ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานด้วยการตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ถือว่าได้กำหนดพิจารณาทั้งรูปและนาม นั่นคือได้กำหนดพิจารณาเห็นว่า การเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ ได้แก่ เดิน ยืน นั่ง นอน อันเป็นรูปเกิดมิได้เพราะอาศัยวาโยธาตุพัดลม และวาโยธาตุพัดผันให้เกิดการเคลื่อนไหวได้นั้น เพราะอาศัยจิต อันเป็นนามเมื่อพิจารณาเห็นปัจจัยให้เกิดการเคลื่อนไหวอริยาบถอย่างนี้แล้ว ก็จะทำให้เห็นชัดตามเป็นจริงว่าการเคลื่อนไหวอริยาบถทั้งหมดนี้ เกิดมิได้ด้วยอาศัยเหตุปัจจัย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แล้วเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับจนได้บรรลุอรหัตผล (ที.ม.อ. ๒/๓๗๕/๓๘๑-๓๘๒)

๒) เวทนาอุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา การมีสติกำหนดพิจารณาเวทนาหรือการเสพรสอารมณ์ที่บังเกิดขึ้นเป็นธรรมดาจากการกระทบคือผัสสะ ให้เห็นเวทนาที่เกิดขึ้น แล้วพิจารณาให้เห็นตามความจริงของเวทนาว่า เวทนาเป็นสักแต่ว่าเป็นการรับรู้ การเสพรสอารมณ์ที่มากระทบสัมผัส(ผัสสะ) ทั้งในทางใจและกายคือใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ เป็นขบวนการธรรมชาติหรือสภาวธรรมแท้อันยิ่งใหญ่ที่มีในมนุษย์ เป็นทุกข์โดยธรรมชาติ เป็นเพียงกระบวนการรับรู้ในขั้นแรก ๆ ที่เอาข้อมูลมาจากสัญญาในอดีตหรืออัสวะกิเลส ยังไม่ใช่ความทุกข์จริง ๆ พิจารณาให้เห็นว่าเมื่อมีการผัสสะย่อมเกิดเวทนาอันมี สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุข (ไม่สุขไม่ทุกข์) อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นธรรมดาทุกครั้งทุกทีไป ซึ่งเป็นเวทนาปกติหรือเป็นไปโดยธรรมหรือธรรมชาติ หลีกเลียงหลบหนีไม่ให้เกิดไม่ให้เป็นไม่ได้ เป็นหลักธรรมชาติธรรมดา ๆ แต่สูงสุด จิตจะได้คลายความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาหรือการเสพรสอารมณ์ที่บังเกิดนั้น ๆ จึงไม่เกิดตณหาขึ้น จึงเป็นเพียงสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาตามธรรมหรือธรรมชาติแต่ย่อมไม่เร้าร้อนเผาผลาญดังเวทนาที่ประกอบด้วยอุปาทานจำแนกออกเป็น ๙ ประการ คือ

- ๒.๑ เมื่อเสวยสุขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยสุขเวทนา
- ๒.๒ เมื่อเสวยทุกขเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยทุกขเวทนา
- ๒.๓ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยอุเบกขาเวทนา
- ๒.๔ เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส
- ๒.๕ เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส
- ๒.๖ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิส
- ๒.๗ เมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส
- ๒.๘ เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส
- ๒.๙ เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ ก็รู้ชัดว่าเรากำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส (ที.ม. ๑๔/๒๘๘/๒๑๓)

เวทนาเป็นเพียงสักแต่เวทนา คือ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นและจำต้องรับรู้ ที่แท้จริงก็แค่ความรู้สึกที่ต้องเกิดขึ้นจากการกระทบจึงไม่ควรไปยึดมั่น เกิดขึ้นและเป็นไปตามธรรมหรือสภาวธรรมหรือธรรมชาติจริง ๆ ตามเหตุปัจจัยอันมาปรุงแต่ง จึงเกิด ๆ ดับ ๆ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่มีตัวไม่มีตนแท้จริง ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเราอย่างแท้จริงอีกด้วย จึงควบคุมบังคับบัญชาไม่ได้ เห็นเวทนาทั้งในเวทนาตนเอง (เห็นเวทนาในเวทนาภายใน) และเห็นเวทนาในเวทนาบุคคลอื่น (เห็นเวทนาในเวทนาภายนอก)

ในทางปฏิบัติเห็นเวทนาในเวทนา คือ มีสติรู้อยู่เนื่อง ๆ ว่าเวทนาสักแต่เวทนา อันย่อมต้องเกิดความรู้สึกจากการรับรู้ในอารมณ์ที่ผัสสะกันเป็นธรรมดาโดยธรรมชาติ จึงไม่ไปยึดมั่นหมายมั่นในเวทนาเหล่านั้น ด้วยการอุเบกขาไม่เอนเอียงไปคิดปรุงแต่งหรือฟุ้งซ่านอันจะทำให้เกิดเวทนาขึ้นอีก

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา การมีสติพิจารณาเห็นจิตในจิต หรือสตรระลึกรู้เท่าทันหรือพิจารณาจิต (จิตตสังขารหรือมโนสังขาร เช่น ความคิด, ความนึก คือธรรมารมณ์ต่าง ๆ) และ

โดยเฉพาะอาการของจิตหรือกริยาของจิต (เจตสิก) ดังเช่น รากะ โทสะ โมหะ ฟุ้งซ่าน หดหู่ เป็นสมาธิที่ย่อมยังให้เกิดเศร้าหมองหรือผ่องแผ้วเป็นอารมณ์ คือ มีสติระลึกรู้เท่าทันในจิตตสังขาร ตามสภาพเป็นจริงที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ๆ (บ้างเรียกกันว่าเห็นจิตในจิต) ทั้งในของตนเองและของบุคคลอื่น อันเพื่อเป็นเครื่องรู้ เครื่องระลึก เครื่องเตือนสติ และพิจารณาการเกิด ๆ ดับ ๆ ว่า เป็นไปตามธรรมคือสภาวะธรรมหรือธรรมชาติล้วนไม่เที่ยงของจิตตสังขารดังกล่าว จำแนกออกเป็น ๑๖ ประการ คือ

- ๓.๑ เมื่อจิตมีรากะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีรากะ
- ๓.๒ เมื่อจิตไม่มีรากะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีรากะ
- ๓.๓ เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโทสะ
- ๓.๔ เมื่อจิตไม่มีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโทสะ
- ๓.๕ เมื่อจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่าจิตมีโมหะ
- ๓.๖ เมื่อจิตไม่มีโมหะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่มีโมหะ
- ๓.๗ เมื่อจิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่าจิตหดหู่
- ๓.๘ เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน
- ๓.๙ เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ (มหรคต คือถึงความเป็นใหญ่) ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นมหัคคตะ
- ๓.๑๐ เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่าจิตไม่เป็นมหัคคตะ
- ๓.๑๑ เมื่อจิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นสอตุตตระ
(สอตุตตระ คือกามาวจรจิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ไม่ถึงอุปปจารสมาธิ)
- ๓.๑๒ เมื่อจิตเป็นอนุตตระ ก็รู้ชัดว่าจิตเป็นอนุตตระ
(อนุตตระ คือกามาวจรจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า หมายเอาอุปปจารสมาธิ)
- ๓.๑๓ เมื่อจิตตั้งมั่น (สมาहितจิต) ก็รู้ชัดว่าจิตตั้งมั่น
- ๓.๑๔ เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น (อสมาहितจิต) ก็รู้ชัดว่าจิตไม่ตั้งมั่น
- ๓.๑๕ เมื่อจิตวิมุตติ (หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว) ก็รู้ชัดว่าจิตวิมุตติ
- ๓.๑๖ เมื่อจิตยังไม่วิมุตติ (ยังไม่หลุดพ้นจากกิเลส) ก็รู้ชัดว่าจิตยังไม่วิมุตติ
(ที.ม. ๑๔/๒๘๙/๒๑๔)

อนึ่งอาการของจิตทั้งหลายหรือเจตสิก ดังเช่น รากะ โทสะ โมหะ จิตฟุ้งซ่าน ฯลฯ นั้นมันไม่มีอาการเป็นรูปธรรมเป็นตัวเป็นตนแท้จริง แต่มันอาศัยแฝงอยู่กับสังขารชั้น ๓ คือการกระทำต่าง ๆ นั้นเอง ดังเช่น ความคิด (มโนสังขาร) ที่ประกอบด้วยรากะ, การทำร้ายผู้อื่นทางกาย (กายสังขาร) ที่ประกอบด้วยโทสะ การคิดตำหนิ ต่อว่า (วจีสังขาร) ที่ประกอบด้วยโมหะคืออาการหลงไปปรุงจนเกิดทุกข์ที่ประกอบด้วยความรู้ตามความเป็นจริง เช่นคิดหรือธรรมารมณ์กระทบใจแล้วจะารู้สึกเฉย ๆ การเกี่ยวพาราสีทั้งด้วยคำพูดทั้งกริยาทำทางที่ประกอบด้วยรากะ จิตคิดฟุ้งซ่านหรือคิดวนเวียนไม่หยุดหย่อนในเรื่องไร้แก่นสาร เช่น คิดไปในอดีต อนาคต ก็คือความคิดที่ประกอบด้วยจิตฟุ้งซ่านหรือสังจิตออกนอกไปปรุงแต่งนั่นเอง

ในทางปฏิบัติของการเห็นจิตในจิต คือ มีสติเห็นจิตสังขาร(เช่นความคิด) ที่เกิดขึ้นว่า สักแต่ว่าจิตสังขารตามที่พิจารณาอยู่เนื่อง ๆ แล้วอุเบกขาไม่เอนเอียงไปแทรกแซงด้วยถ้อยคิดปรุงแต่ง หรือกริยาจิตใด ๆ ดังการคิดเรื่อยเปื่อยหรือฟุ้งซ่านจึงย่อมยังให้เกิดเวทนาอื่น ๆ ที่อาจเป็นปัจจัยจึงมีต้นเหตุเกิดขึ้น จึงทำให้เกิดทุกข์อุปาทานอันเร่าร้อน

๔) ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การมีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ ให้รู้เห็นตาม เป็นจริงว่าเป็นเพียงแต่ธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา การมีสติกำหนดพิจารณาธรรม (สิ่งต่าง ๆ) ที่บังเกิดแกใจเป็นอารมณ์ทั้งที่เป็นกุศลหรืออกุศล เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติและเครื่องระลึกรู้เพื่อให้เกิด ปัญญาเป็นสำคัญ ให้สติตั้งมั่นพิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งธรรม ๕ หมวด คือ นิรวณ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ดังนี้

๔.๑ นิรวณบรรพ หรือหมวดนิรวณ ๕ คือธรรมเป็นเครื่องกั้น หรือห้ามไม่ให้บรรลुकุศล ธรรม มี ๕ ประการ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ให้พิจารณาเห็น ธรรมในธรรม คือ นิรวณ ๕ เช่น เมื่อกามฉันทะมีภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่ากามฉันทะมีอยู่ภายในจิตของเรา หรือเมื่อกามฉันทะไม่มีภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่ากามฉันทะไม่มีภายในจิตของเรา เป็นต้น

๔.๒ ชั้นบรรพ หรือหมวดชั้น ๕ คือกองอุปาทานชั้น ๕ กอง ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานชั้น ๕ เช่น อย่างนี้รูป(สิ่งที่ทรวดโทรม) อย่างนี้ความเกิดขึ้นของรูป อย่างนี้ความดับไปของรูป อย่างนี้เวทนา(ความเสวยอารมณ์) อย่างนี้ความ เกิดขึ้นของเวทนา อย่างนี้ความดับไปของเวทนา เป็นต้น

๔.๓ आयตนบรรพ หรือหมวดอายตนะ คืออายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ ให้พิจารณาเห็นธรรมใน ธรรม คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก (อย่างละ ๖) เช่น ย่อมรู้จักตาด้วย ย่อมรู้จักรูปด้วย อนึ่ง สังโยชน์ (เครื่องผูก) ย่อมเกิดขึ้นอาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นอันใด ย่อมรู้จักอันนั้นด้วย อนึ่ง ความ ที่สังโยชน์อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความละสังโยชน์ ที่เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย อนึ่ง ความที่สังโยชน์อันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ย่อมรู้จักประการนั้นด้วย เป็นต้น

๔.๔ โพชฌงคบรรพ หรือหมวดโพชฌงค์ คือองค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ ๗ ประการ ได้แก่ ๑) สติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือสติความระลึกได้ ๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือการเพินธรรม ๓) วิริยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือความเพียร ๔) ปีติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือความอิ่มใจ ๕) ปัสสัทธิ สัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือความสงบ ๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็น เครื่องตรัสรู้คือความจิตตั้งมั่น ๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือความวางใจ เป็นกลาง ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ โพชฌงค์ ๗ เช่น เมื่อสติสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็น เครื่องตรัสรู้คือสติ) มีภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าสติสัมโพชฌงค์มีภายในจิตของเรา เมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มี ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าสติสัมโพชฌงค์ไม่มีภายในจิตของเรา อนึ่ง ความที่สติสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์ของ สติสัมโพชฌงค์ ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย เป็นต้น

๔.๕ สัจจบรรพ หรือหมวดสัจจะ คือสภาวะธรรมที่เป็นจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ ได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คืออริยสัจ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ย่อมรู้ชัดตาม ความเป็นจริงว่า นี้ทุกขสมุทัย (เหตุที่เกิดทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้

ทุกขนิโรธ (ธรรมเป็นที่ดับทุกข์) ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์) (ที.ม. ๑๔/๒๙๐/๒๑๕-๒๒๓)

สติกำหนดเห็นสภาวะธรรมโดยความเป็นอริสัจ ให้เห็นว่ากายใจนี้เป็นทุกข์ล้วน ๆ กำหนด
เห็นเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา (ความทะยานอยาก) กำหนดเห็นธรรมที่ดับทุกข์ คือความส่ำรอกและดับ
โดยไม่มีเหลือในตัณหานั้น กำหนดเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทาอริยสัจ (ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมที่ดับทุกข์)
คือทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ ทางเดี่ยวนี้ (ที.ม. ๑๔/๒๙๔-๒๙๙/๒๒๓-๒๔๐)

การมีสติกำกับคู่สิ่งต่าง ๆ และความเป็นไปทั้งหลายโดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูก
ครอบงำด้วยความยินดียินร้ายที่ทำให้มองเห็นเพียงไปตามอำนาจกิเลส การพิจารณาธรรมต่าง ๆ
เหล่านี้ในจิตเป็นธัมมวิจยะ (การพิจารณาธรรม) เพื่อเป็นเครื่องรู้ ระลึก เตือนสติ เป็นแนวทางให้เกิด
ปัญญาไม่ไปยึดมั่นถือมั่น เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านี้จัดเป็นสังขารในไตรลักษณ์ คือเกิดแต่เหตุปัจจัย
เมื่อเหตุปัจจัยของสังขารธรรมเหล่านี้แปรปรวนหรือดับ สังขารธรรมนี้ก็ดับเช่นกัน อีกทั้งเมื่อเรา
ระลึกธรรมทั้งหลายก็เกิดขึ้น เมื่อเราหยุดรู้ระลึกธรรมทั้งหลายก็ดับลงเช่นกัน ทุกสภาวะธรรมล้วน
เป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ทั้งสิ้น

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยมีศีลเป็นบาทฐาน มีสมาธิเป็นท่ามกลาง และมีปัญญาเป็นที่สุด
จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ในรูปนามตามความเป็นจริง เมื่ออินทรีย์แก่กล้าดำเนินไปตามวิปัสสนาวิถิ
สามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละอนุสัยกิเลสและสังโยชน์ได้ตามกำลังของมรรค เกิดปัญญาเห็น
แจ้งโลกุตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ (พระครุฑนทร์ ผลภาโณ (ขวัณรวิภักษศรี), ๒๕๕๖, หน้า ๕๔)

วิธีการของวิปัสสนากรรมฐานที่แท้จริงมีเพียงทางเดียวเท่านั้น คือการกำหนดพิจารณาเห็น
สภาวะของรูปธรรมและนามธรรมตามที่มีเป็นจริง (มีสภาวะเป็นไตรลักษณ์หรือเกิดดับ) เมื่อพูดถึง
วิปัสสนาก็ต้องนึกถึงสติปัฏฐาน ๔ เพราะในมหาสติปัฏฐานสูตรจะสอนวิธีการปฏิบัติไว้อย่างละเอียด
ส่วนในคัมภีร์อื่นจะไม่เน้นรูปและนาม (พระมหาปริชา สมจิตโต (สัปปพันธ์), ๒๕๕๕, หน้า ๑๗๘)

สรุปได้ว่าการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การมีสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เท่าทันตาม
ความเป็นจริง มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีสติพิจารณา
เห็นจิตในจิตอยู่ และมีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ใน
รูปนามสังขารทั้งหลาย การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้นที่สามารถทำลายสิ่งที่ปิดบัง
ไตรลักษณ์ได้ ทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งคือวิปัสสนาญาณเห็นความจริงของรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ จึง
สรุปว่าวิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากขาดกระบวนการพิจารณาธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๒.๓.๓ หลักวิปัสสนาภูมิ

การกำหนดรู้สภาวะรูปธรรมนามธรรมตามหลักของวิปัสสนานั้น ต้องอาศัยฐานที่ตั้งอันเป็น
ทางที่ดำเนินไปของวิปัสสนา หรืออารมณ์ในการกำหนดรู้ของวิปัสสนาเป็นฐานที่ตั้ง ที่เรียกว่า
วิปัสสนาภูมิ หรือ ภูมิแห่งวิปัสสนา ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปัญญาภูมินิเทศ อธิบายไว้ว่า “เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลายที่เป็น
ภูมิแห่งปัญญานี้ ธรรมทั้งหลายต่างโดย ชั้น อยาตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุพบาท เป็น
อาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา) ดังนี้” (วิสุทธิ. ๕๗๐/๘๖๓)

วิปัสสนาภูมิ คือ ภูมิแห่งวิปัสสนา หรือฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา แบ่งออกเป็น

๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ (สัมมสนะ, มักแปลกันว่าพิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกินตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นฐานของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป

๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจนสมุปบาท และปฏิจจนสมุปบันธธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่งท่านเน้นปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระก็คือธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๖, หน้า ๓๗๔)

๒.๓.๓.๑ ชั้น ๕

ชั้น ๕ (ส.ข. ๒๗/๙๕/๑๐๓, อภิ.วิ. ๗๗/๑/๑) คือ กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ๕ หมวดที่ประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๖, หน้า ๑๖๒) ประกอบด้วย

๑) รูปชั้น คือ กองรูป มีหน้าที่แตกดับ ในรูป ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ในส่วนของร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้นทำหน้าที่รับรู้และเสพสเวยโลก หรือทำหน้าที่เป็นทางเชื่อมต่อโลกภายนอก โดยอาศัยทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นช่องเพื่อรับรู้อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๒) เวทนาชั้น คือ กองเวทนา มีหน้าที่เสวยรูปแตกดับ ที่เป็นเวทนาเจตสิก และนามธรรม เจตสิก ได้แก่ ความรู้สึกมี ๓ ประการ คือ สุขเวทนา (ทั้งทางกายและทางจิต) ทุกข์เวทนา (ทั้งทางกายและจิต) หรืออเบกขาเวทนา (ไม่สุข ไม่ทุกข์ เฉยๆ) มีหน้าที่สำคัญต่อกระบวนการแสวงหาเสพอารมณ์ที่เป็นตัวต่อเชื่อมในการที่จะเลือกเฟ้นอารมณ์ที่น่าปรารถนาและหลีกเลี่ยงสิ่งไม่น่าปรารถนาต่างๆ ได้

๓) สัญญาชั้น คือ กองสัญญา มีหน้าที่จำรูปแตกดับ ที่เป็นสัญญาเจตสิก และนามธรรมเจตสิก ได้แก่ ความจำได้ หมายรู้ กำหนดรู้ บันทึกสิ่งผ่านเข้ามาทางการรับรู้ เป็นเหตุให้จำอารมณ์ต่าง ๆ ได้ ลักษณะที่สำคัญของสัญญา คือ การทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่ต่อหน้า จำได้ หมายรู้หรือจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น

๔) สังขารชั้น คือ กองสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งรูปแตกดับ ที่เป็นเจตสิกที่เหลือ ๕๐ ดวง ได้แก่ สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งใจ มี ๒ ฝ่ายได้แก่ ฝ่ายดี (โสภณเจตสิก) ฝ่ายเลว (อกุศลเจตสิก) และฝ่ายที่เป็นกลาง (อัญญสมานาเจตสิก) กล่าวโดยทั่วไปสังขารเป็นสภาวะที่เป็นความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เป็นกระบวนการแห่งเจตจำนงที่ชักจูง เลือกเฟ้นรวบรวม แล้วนำมาปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ ให้เกิดกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ

๕) วิญญาณชั้น คือ กองวิญญาณ มีหน้าที่รู้รูปแตกดับ และเป็นจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ความรู้แจ้งทางทวาร หรืออายตนะทั้ง ๖ แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้งทางตา ทางหู ทางจมูก

ทางล้น ทายกาย ทางใจ วิญญาณในชั้น ๕ นี้ เป็นความรู้ที่เป็นตัวยืนหรือเป็นฐานให้กับนามชั้นอื่นที่เหลือ คือ เวทนา สัญญา สังขาร แต่เป็นความรู้ที่มีกระบวนการเกิดต่อย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา ควบคู่ไปกับนามชั้นอื่น หรือปรากฏการณ์ทุกอย่างภายในจิตใจ

ชั้น ๕ หรือเบญจชั้นนั้น สรูปก็คือรูปและนาม การเจริญวิปัสสนาคือการกำหนดรู้สภาวะของรูปและนามตามความเป็นจริง เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ในรูปและนาม คือเกิดวิปัสสนาญาณโดยอาศัยรูปและนามหรือชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

๒.๓.๓.๒. อายุตนะ ๑๒

อายุตนะ ๑๒ (อภิ.วิ. ๗๗/๙๗-๑๐๐/๑๕๐-๑๖๕) หมายถึง สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้, แตนต่อหรือแดนเกิดแห่งความรู้ อันได้แก่ อายุตนะภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๒๕๖)

ในพระสูตรต้นตปิฎก พบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในฝ่ายอายุตนะบัญญัติ อันได้แก่ อายุตนะภายในและอายุตนะภายนอก อย่างละ ๖ เหล่านี้ คือ จักขุกับรูป โสตะกับเสียง ฆานะกับกลิ่น ชิวหากับรส กายกับโณภูฏัพพะ มนะกับธรรมารมณ์ (ที.ปา. ๑๕/๗๖/๑๘๗)

๑) จักขายตนะ คือ จักขุทวาร เป็นเครื่องต่อ หรือ ต่อทางจักขุทวาร องค์กรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสตายตนะ คือ โสตทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ คือ ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

๔) ชิวหายตนะ คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม

๕) กายายตนะ คือ กายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม

๖) มนายตนะ คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

๗) รูปายตนะ คือ รูป (วรรณหรือสี) เป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ รูปารมณ์ เป็นรูปธรรม

๘) สัททายตนะ คือ เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ สัททารมณ์ เป็นรูปธรรม

๙) คันธายตนะ คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ คันธารมณ์ เป็นรูปธรรม

๑๐) รสายตนะ คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ รสอารมณ์ เป็นรูปธรรม

๑๑) โณภูฏัพพายตนะ คือ โณภูฏัพพะเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ โณภูฏัพพารมณ์ มี ๓ อย่าง คือ

(ก) ปฐวีโณภูฏัพพารมณ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม

(ข) เตโชโณภูฏัพพารมณ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็นรูปธรรม

(ค) วาโยโณภูฏัพพารมณ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็นรูปธรรม

๑๒) อัมมายตนะ คือ ธรรมเป็นเครื่องต่อ องค์กรมได้แก่ ธรรม มี ๓ อย่าง คือ

(ก) สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

(ข) เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

(ค) นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)

ในอรรถกถาอธิบายว่า ที่ชื่อว่า आयตนะ เพราะเป็นเครื่องต่อ (อายตนะ) ๑ เพราะการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย (อายานํ ตนนโต) ๑ เพราะนำไปสู่สังสารต่อไป (อายตสส จ นยन्โต) ๑ จจริงอยู่ในบรรดาอายตนะทั้งหลายมีจักขุและรูป เป็นต้น มีอธิบายไว้ว่า ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกมีอารมณ์ตามทวารนั้น ๆ ย่อมเจริญขึ้น ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อ ย่อมขยายไปด้วยกิจ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้นของตน ๆ ก็เมื่อธรรมอันเป็นอายะ (คือเป็นบ่อเกิดของอาสวะมีอยู่) ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นก็ย่อมแผ่ไป คือย่อมยังธรรม อันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะนี้ให้กว้างขวางก็อายตนะเหล่านั้นย่อมนำไป คือ ย่อมให้เข้าไปถ่ายเดียวสู่สังสารทุกขอันยาวนานมาแต่อดีต เป็นไปล่วงไปในสังสารอันมีเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดอันรู้ไม่ได้ ให้หวนกลับมิได้ เหล่านี้แม้ทั้งหมด จึงตรัสเรียกว่า ชื่อว่า आयตนะ, आयตนะ เพราะเป็นเครื่องต่อ เพราะเป็นการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย และเพราะนำไปสู่สังสารอันยาวนานต่อไป (อภิ.วิ.อ. ๗๗/๑๖๔-๑๕๓)

๒.๓.๓.๓. ธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘ (อภิ.วิ. ๗๗/๑๒๔/๒๒๖) คือ สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมตา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบจำเพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง ๆ คือ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๒๖๖)

- ๑) จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท)
- ๒) รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ)
- ๓) จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ)
- ๔) โสตธาตุ (ธาตุคือโสตปสาท)
- ๕) สัทธาตุ (ธาตุคือสัททารมณ)
- ๖) โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญาณ)
- ๗) ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานปสาท)
- ๘) คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ)
- ๙) ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญาณ)
- ๑๐) ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาปสาท)
- ๑๑) รสธาตุ (ธาตุคือรสารมณ)
- ๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาณ)
- ๑๓) กายธาตุ (ธาตุคือกายปสาท)
- ๑๔) โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุคือโผฏฐัพพารมณ)
- ๑๕) กายวิญญาณธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาณ)
- ๑๖) มโนธาตุ (ธาตุคือมโน)
- ๑๗) ธัมมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ)
- ๑๘) มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาณ)

พระพุทธโฆสเถระ ได้อธิบายการกำหนดนามและรูปทางธาตุ ๑๘ ไว้ว่า ในอรรถภาพนี้ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มีโสตธาตุ สัทธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฯลฯ มีมโนธาตุ ธัมมธาตุ

มโนวิญญาณธาตุ” ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก่อนเนื้อที่สายเอ็นริงรัดไว้ในเบ้าตา รุกขยาวและกว้าง วิจิตรด้วย
วงสีขาวสีดำและสีดามาก ซึ่งชาวโลกหมายรูกันว่า “จักขุ” แต่กำหนดเอาจักขุประสาทมีประการ
ดังกล่าวแล้วในอุปาทยรูปทั้งหลายในชั้นธนิเทศว่า “จักขุธาตุ” (วิสุทธิ. ๖๖๕/๔๘๐)

๒.๓.๓.๔. อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ ๒๒ (อภิ.วิ. ๗๗/๒๓๖/๓๕๙) คือ สิ่งที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้
ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นไปตามตนในกิจนั้น ๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น (พระพรหมคุณาภรณ์
(ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๒๖๗) ประกอบด้วย

๑) จักขุอินทรีย์	อินทรีย์ คือ จักขุประสาท
๒) โสตินทรีย์	อินทรีย์ คือ โสตประสาท
๓) ฆานินทรีย์	อินทรีย์ คือ ฆานประสาท
๔) ชิวหินทรีย์	อินทรีย์ คือ ชิวหาประสาท
๕) กายินทรีย์	อินทรีย์ คือ กายประสาท
๖) มนินทรีย์	อินทรีย์ คือ ใจ ได้แก่ จิต ที่จำแนกเป็น ๘๙ หรือ ๑๒๑
๗) อิตถินทรีย์	อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ
๘) ปุริสินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ
๙) ชีวิตินทรีย์	อินทรีย์ คือ ชีวิต
๑๐) สุขินทรีย์	อินทรีย์ คือ สุขเวทนา
๑๑) ทุกขินทรีย์	อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา
๑๒) โสมนัสสินทรีย์	อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา
๑๓) โทมนัสสินทรีย์	อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา
๑๔) อุpekขินทรีย์	อินทรีย์ คือ อุเบกขาเวทนา
๑๕) สัทธินทรีย์	อินทรีย์ คือ ศรัทธา
๑๖) วิริยินทรีย์	อินทรีย์ คือ วิริยะ
๑๗) สตินทรีย์	อินทรีย์ คือ สติ
๑๘) สมาธินทรีย์	อินทรีย์ คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา
๑๙) ปัญญินทรีย์	อินทรีย์ คือ ปัญญา
๒๐) อนัญญัตถัญญัตถุสสามิตินทรีย์	อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สังขธรรม

ที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคญาณ

- ๒๑) อัณณินทรีย์ อินทรีย์ คือ อัณญา หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖

ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึง อรหัตตมคคญาณ

๒๒) อัณญาตาวินทรีย์ อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ ปัญญาของพระ
อรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ (อภิ.วิ. ๗๗/๒๓๖-๒๔๑/๓๕๙-๓๖๓)

๒.๓.๓.๕. อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึง
กลายเป็นอริยะ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา
อริยสัจ (วิ.ม. ๖/๑๔/๒๐, (ส.ม. ๓๑/๑๖๕๖/๔๐๙, อภิ.วิ. ๗๗/๑๔๕/๒๕๓)

๑) ทุกขอริยสังข์ คือ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ การมีอยู่ของทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ล้วนเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความกลัว ความผิดหวัง การพลัดพรากจากของที่รักล้วนเป็นทุกข์ ความยึดมั่นถือมั่น ความยึดติดในขั้น ๕ ล้วนเป็นทุกข์ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า

ภิกขุทั้งหลาย ก็ทุกขอริยสังข์นี้แล คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบด้วยสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้แม้สิ่งนี้ ก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ (อภิ.วิ. ๗๗/๑๔๕/๒๕๓)

๒) ทุกขสมุทัยอริยสังข์ คือ ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ก็ทุกขสมุทัยอริยสังข์นี้แล คือ ตัณหา ตัณหาให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัด ด้วยอำนาจความพอใจ ความเพลิดเพลินยิ่งนักในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” (อภิ.วิ. ๗๗/๑๔๘/๒๕๖)

๓) ทุกขนิโรธอริยสังข์ คือ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชาสารอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือนิพพาน ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ก็ทุกขนิโรธอริยสังข์นี้แล คือ ความดับด้วยการสารอกโดยไม่เหลือแห่งตัณหาที่นั่นแหละ ความสละ ความวาง ความปล่อย ความไม่อาลัย” (อภิ.วิ. ๗๗/๑๖๐/๒๕๙)

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ อันได้แก่ อริยมรรค ๘ สรพลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การดำรงชีวิตอย่างมีสติ ความมีสตินำไปสู่สมาธิและปัญญา ทำให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์นี้แล คือ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ซึ่งได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ” (อภิ.วิ. ๗๗/๑๖๒/๒๖๑)

๒.๓.๓.๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท (วิ.มหา. ๖/๑-๓/๑-๖, ส.นิ. ๒๖/๑/๑, อภิ.วิ. ๗๗/๒๗๔-๒๘๑/๕๐๗-๕๑๑) หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), ๒๕๕๖, หน้า ๒๕๒) ประกอบด้วย

๑. อวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง คือไม่รู้อริยสังข์ ๔
๒. สังขาร สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ สังขาร ๓ หรือ อภิสังขาร ๓
๓. วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ วิญญาณ ๖
๔. นามรูป ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ธรรมชาติที่สลายไป ชื่อว่า รูป
๕. สฬายตนะอายตนะ ๖ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖
๖. ผัสสะ ความกระทบ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะ ๖

๗. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖
 ๘. ตัณหา ความทะยานอยาก ธรรมชาติที่ติดใจซึ่งวัตถุทุกาม ได้แก่ ตัณหา ๖
 ๙. อุปาทาน ความยึดมั่น ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔
 ๑๐. ภพ ภาวะชีวิต ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ ภพ ๓
 ๑๑. ชาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้อายตนะ
 ๑๒. ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวชะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส คือ ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความร่ำไรร่ำพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความลำบากใจ ความคับแค้นใจ

ปฏิจจนุปบาท เป็นธรรมที่แสดงกฎของธรรมชาติถึงความ เป็นเหตุเป็นผลและความสัมพันธ์กันของทุกสิ่งซึ่งล้วนเกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัยด้วยกันทั้งสิ้น เป็นผลให้เกิดความทุกข์ และแสดงเหตุที่ทำให้ทุกข์ดับลง ทุกข์ที่กล่าวนี้คือทุกข์ชนิดที่ดับหรือทำลายลงไปได้ด้วยธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวคืออุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ กระบวนธรรมหรือกระบวนการณ์ในการเกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกข์นี้ ในทางพระพุทธศาสนาเรียกชื่อธรรมนี้ว่า "อิทัปปัจจยตา"

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสกปริเทวะ ทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เราเรียกว่าปฏิจจนุปบาท (ส.นิ. ๒๖/๒/๒)

ก็เพราะอวิชชานั้นแหละดับด้วยการสำรอก (วิราคะ) โดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและมรณะ โสกปริเทวะทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ (ส.นิ. ๒๖/๓/๓)

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา

เพราะตัมหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ
เพราะชาติเป็นปัจจัย	จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
เพราะอวิชชาดับ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญานจึงดับ
เพราะวิญญานดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัมหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชราและมรณะ โสกะ, ปริเทวะ, ทุกข์, โทมนัส และ อุปายาสจึงดับ

กล่าวคือสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดหรือประกอบปรุงแต่งขึ้นนั้นล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัย ไม่ใช่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ ไม่ใช่เกิดขึ้นเพราะมันอยากจะทำเอง ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะมีผู้ใดมาดลบันดาล เราต้องทำความเข้าใจในหลักการนี้อย่างมั่นคงเสียก่อนโดยการโยนิโสมนสิการ มิฉะนั้นเราจะไม่สามารถทำความเข้าใจในกระบวนการของการเกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกขันธ์ได้อย่างแจ่มแจ้ง สังเกตการดับว่าต้องดับที่เหตุ ถ้าดับที่ผลและเหตุยังอยู่ ผลก็จะเกิดขึ้นได้อีก

สรุปได้ว่าหลักวิปัสสนาภูมิ ๖ นี้ เมื่อย่อลงก็ได้แก่รูปนามเท่านั้นเอง ชั้นแรกต้องพิจารณาให้เห็นรูปนามก่อน คือวิปัสสนาภูมิ ๔ ภูมิแรก แล้วกำหนดดูจนเห็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปนาม คือ ปฏิจจสมุปบาท ต่อจากนั้นจึงพึงให้เห็นว่ารูปนามมีลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อพึงจนเห็นไตรลักษณ์แล้วก็จะได้ละความเห็นผิด ว่ารูปนามเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ที่พึงบังคับบัญชาได้ ก็เห็นอริยสัจ ๔ ได้แก่กองทุกข์หรือรูปนาม เหตุปัจจัยแห่งรูปนาม ความดับไม่เหลือแห่งรูปนาม และวิธีปฏิบัติให้เข้าถึงความดับไม่เหลือแห่งรูปนาม ดังนั้นหลักวิปัสสนาภูมิจึงเป็นสิ่งที่วิปัสสนาต้องใช้ในการพิจารณากำหนดรู้สภาวะของรูปนามให้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง

๒.๓.๔ หลักธรรมที่สนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ

วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นได้นอกจากจะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติวิปัสสนาที่ถูกต้อง คือหลักสติปัฏฐาน ๔ แล้วนั้น ยังต้องอาศัยหลักธรรมอื่น ๆ เข้ามาช่วยสนับสนุนประกอบกัน ได้แก่

๒.๓.๔.๑ วิสุทธิ ๗

วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด คือความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้น ๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ยิ่งไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมาย คือ นิพพาน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๕) ดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในรทวินิตสูตรว่า

เปรียบวิสุทธิ ๗ ว่าเหมือนรถเจ็ดผลัดส่งต่อกันให้บุคคลถึงที่หมาย วิสุทธิ ๗ กับวิปัสสนาญาณเป็นปัจจัยที่ส่งต่อกันขึ้นไปเพื่อบรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

พระพุทธโฆสเถระ ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ครั้งโยคาวจรทำการบ่มญาณ (ของตน) ด้วยการเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนาปัญญา (วิปัสสนาภูมิ) เหล่านี้แล้ว ควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ สีลวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของศีล) และ จิตตวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของจิต) ให้สมบูรณ์ (วิสุทธิ. ๖๖๒/๙๗๗)

วิสุทธิ จำแนกเป็น ๗ ชั้น ๓ ระดับ ได้แก่

๑. ระดับศีล (อริสีลสิกขา)

๑) สีลวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งศีล คือ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง มีศีลบริสุทธิ์ตาม ภูมิชั้นของตน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวมุ่งเฉพาะการปฏิบัติของพระภิกษุ หมายถึงเอาปาริสุทธิศีล ๔ ซึ่งหมายถึง ความประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ ข้อ ได้แก่

(๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล หมายถึง ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต รักษาวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย

(๒) อินทริยสังวรศีล หมายถึง ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ได้แก่ ระวังไม่ให้กุศลธรรมความชั่วครอบงำจิตใจเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖

(๓) อาชีวปาริสุทธิศีล หมายถึง ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่ เลี้ยงชีวิตโดยทางชอบธรรม

(๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล หมายถึง ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัย ๔ ได้แก่ การใช้สอยปัจจัย ๔ ด้วยปัญญาพิจารณา ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภครด้วยตัณหา ปัจจัยปฏิเสวนศีล ก็เรียก. (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๖)

นอกจากศีลท่านแนะนำให้เลือกสมาทานคือ ถือธุดงค์ ๑๓ บางข้อที่ทรงอนุญาตและเหมาะสมกับตน เพื่อส่งเสริมความมกน้อยสันโดษ สงัด เพียร และเลี้ยงง่าย เป็นการขัดเกลากิเลส อันจะช่วยให้รักษาศีลได้บริสุทธิ์เป็นอย่างดี และช่วยให้บำเพ็ญข้อวัตรทั้งหลายได้สำเร็จพร้อม เป็นการเกื้อกูลแก่ภavanaต่อไป

๒. ระดับสมาธิ (อริจิตตสิกขา)

๒) จิตตวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งจิต คือ ฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพจิตและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิ พอเป็นบาทหรือปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ได้แก่ อุปจารสมาธิ จนถึง อัปปนาสมาธิ ในฌานสมาบัติทั้ง ๘ และแสดงวิธีเจริญสมาธิ จนถึงได้ผลพิเศษ คือ โลกียอภิญญา ทั้ง ๕

๓. ระดับปัญญา (อริปัญญาสิกขา)

๓) ทิฐิวินิวิสุทธิ ความหมัดจดแห่งทิฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด บางทีเรียกเป็นญาณอย่างหนึ่ง มีชื่อว่านามรูปปริจเฉทญาณ (๑) หรือเรียกว่าสังขารปริจเฉทบ้าง นามรูปวาทวิภูฐาน บ้าง หมายถึง ความรู้จักรูปธรรมนามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่พอนับได้ว่าเป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น และกำหนดได้ว่าในการรับรู้และเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตน

นั้น อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม เช่น เมื่อเห็นรูป จักขุประสาท แสง และรูปหรือสี เป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณ หรือ การเห็น เป็นนามธรรม ดังนี้ เป็นต้น

๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย หรือความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ตามแนวปฏิจสุมุปาบทก็ตาม ตามแนวกฎแห่งกรรมก็ตาม ตามแนวกระบวนการรับรู้ก็ตาม ตามแนววิญญะ ๓ ก็ตาม หรือตามแนวอื่นก็ตาม ว่านามธรรมและรูปธรรมล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน อาศัยกัน อันเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นความสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน ความรู้นี้กำหนดเป็นญาณขั้นหนึ่ง บางทีเรียกว่า นามรูปปัจจัยปริคคญาณ (๒) แปลว่า ญาณที่กำหนดปัจจัยของนามรูป ญาณขั้นนี้ เรียกได้หลายชื่อว่า ธัมมัญญิตติญาณบ้าง ยถาภูตญาณบ้าง สัมมาทัสสนะบ้าง

ผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรธกถาจารย์เรียกว่าเป็น “จุฬโสดาบัน” คือ พระโสดาบันน้อย เป็นผู้มคฺติ คือทางไปก้าวหน้าแน่นอนในพระพุทธศาสนา

ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวไว้ว่า ท่านผู้เจริญวิปัสสนา (วิปัสสก) ซึ่งประกอบด้วยญาณ (ดังกล่าวมา) นี้ เป็นผู้ได้ความเบาใจแล้ว ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มคฺติ (ภูมิที่ดำเนินไปก้าวหน้า) แน่นอน มีนามว่า พระจุฬโสดาบัน (วิสุทธิ. ๖๙๑/๑๐๐๘)

๕) มคฺคคามคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ ยกเอารูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นมาพิจารณาเป็นหมวด ๆ ตามแนวไตรลักษณ์ ทีละอย่าง ๆ เช่น พิจารณารูป โดยอนิจจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามลำดับ และโดยลักษณะแต่ละลักษณะไปที่ละอย่าง แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่น ๆ เช่น ในหมวดอายตนะ ๑๒ ปฏิจสุมุปาบท ๑๒ และอะไรก็ได้ทุก ๆ อย่าง แม้แต่ภพ ๓ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมบัติ ๔ ฯลฯ ไปตามลำดับไตรลักษณ์แต่ละอย่าง ในทำนองเดียวกันนั้น (รวมความก็อยู่ในชั้น ๕ นั้นเอง) จนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่าเกิดเป็นตรุณวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อน ๆ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๗)

การเจริญวิปัสสนาในขั้นที่จะให้เกิดวิสุทธิขั้นนี้ เรียกว่า นยวิปัสสนา (การเจริญวิปัสสนาโดยนัย คือ พิจารณาโดยจับแ่งความหมายตามแนววิธีที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รูปอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ก็ตาม ภายในหรือภายนอก ก็ตาม ฯลฯ ล้วนไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กลาปสัมมสนะ (การพิจารณาเป็นหมวด ๆ หรือรวบเป็นกลุ่ม ๆ อย่างที่อธิบายแล้วข้างบน) และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ บางทีจัดกันเป็นญาณขั้นหนึ่ง เรียกว่า สัมมสนญาณ แปลว่า ญาณที่พิจารณา (นามรูปตามแนวไตรลักษณ์)

เมื่อพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย มองเห็นความแปรปรวนของปัจจุบันธรรมว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับลงไป มองเห็นการเกิดและดับ ทั้งโดยปัจจัยแลโดยขณะ ก็เริ่มเกิดญาณใหม่เรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ แต่ยังเป็นญาณอ่อน ๆ เรียกว่า ตรุณวิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ) ผู้ได้ตรุณวิปัสสนานี้ เรียกว่า “อารทวิปัสสก” (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) และในตอนนี่วิปัสสนูปกิเลส เช่น โอาส เป็นต้น ก็จะเกิดขึ้น ชวนให้หลงผิดติดใจ แต่ถ้ารู้เท่าทันก็ผ่านพ้นไปได้

๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ ๆ หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือ สัจจานุโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๙ นั่นเอง คือ นับตั้งแต่อุทฺทัพพญาณที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชน คือ สุตวิปัสสนาวิปัสสนาญาณ ๙ มีดังนี้

(๑) อุทฺทัพพยานุปีสสนาญาณ หรือ อุทฺทัพพญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้นและดับสลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร

(๒) ภัคคานุปีสสนาญาณ หรือ ภัคคญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดเจนนั่นเข้าไป ก็จะคำนึงเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดสลับสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไป

(๓) ภยตูปัญฐานญาณ หรือ ภยญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลาย อันมีแก่สิ่งทั้งหลายทั้งหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใดก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว ล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

(๔) อาทีนวานุปีสสนาญาณ หรือ อาทีนญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

(๕) นิพพิทานุปีสสนาญาณ หรือ นิพพิทาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่ายไม่เพลิดเพลินติดใจ

(๖) มุญฺหิจตุกัมยตาญาณ ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

(๗) ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ หรือ ปฏิสังขญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือเมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

(๘) สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางเรียบเฉยได้ ไม่นิยมยินดีร้าย ไม่ขัดใจติดใจ ในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท

(๙) สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มน้อมเล่นมุ่มตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ร้อยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึง ความหมจดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือมรรคญาณ (๑๔) นั่นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ (๑๕) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็น

อริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิขั้นนี้ เป็นอันบรรลุที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือ ไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๙๗๘)

สรุปได้ว่าวิสุทธิ ๗ เป็นหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์และสนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ คือเมื่อมีความบริสุทธิ์ของศีล (ศีลวิสุทธิ) และจิต (จิตตวิสุทธิ) สมบูรณ์แล้ว ชื่อว่ามีฐานที่มั่นคงในการ เจริญปัญญาที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง (ทิฐิวิสุทธิ หรือ นามรูปปริจเฉท ญาณ) กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปตามแนวปฏิจจสมุปบาทว่า นามรูปล้วนแล้วแต่เกิดจากเหตุปัจจัย (กังขาวิตรณวิสุทธิ หรือ ปัจจัยปริคชญาณ) มีความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง (มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ หรือ สัมมสนญาณ) มีความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน (ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ หรือ วิปัสสนาญาณ ๙) และมีความหมดจดแห่งญาณที่ชนะคือความรู้ใน อริยมรรค ๔ (ญาณทัสสนวิสุทธิ หรือ โคตรญาณ มรรคญาณ ผลญาณ)

๒.๓.๔.๒ สัมมัตถ์ปธาน ๔

สัมมัตถ์ปธาน ๔ (ที.ปา. ๑๖/๒๓๐/๑๖๘) หมายถึง ความเพียรโดยชอบ ความเพียรใหญ่ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๑๖๐) คือความเพียรที่ทำต่อเนื่องอย่างไม่ลดละ ความเพียรที่ทำไปอย่างครั้ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำไม่เรียกว่า สัมมัตถ์ปธาน

๑) สังวรปธาน หมายถึง เพียรระวัง ในที่นี้คือการสำรวมระวังเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยิน เสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้ถูกต้องโภกฐัพพะ ใจได้รู้ธรรมอารมณ์ ไม่ให้บาปกรรมหรืออกุศล ธรรมเกิดขึ้นภายในจิตใจ สังวรปธานเป็นธรรมเครื่องกำจัดความเกียจคร้าน สนับสนุนกำลังกายใจให้ เข้มแข็งอดทน

๒) ปหานปธาน หมายถึง เพียรละบาปหรืออกุศลธรรม มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสีย

๓) ภาวนาปธาน หมายถึง เพียรสร้างหรือเพียรเจริญ ในกุศลธรรมหรือความดี เช่น กุศลกรรมบถ ๑๐ ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และโพชฌงค์ ๗ มี สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปีติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา ให้เกิดขึ้น

๔) อนรักขนาปธาน หมายถึง เพียรรักษาและส่งเสริมในกุศลธรรมหรือความดีที่เกิดขึ้นแล้วในจิตใจ คอยถนอมสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และกระทำในความดีให้เจริญงอกงาม ไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ว่า

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ๑. ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตตั้งใจมั่น เพื่อไม่ให้เกิดบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ๒. ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตตั้งใจมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ๓. ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตตั้งใจมั่น เพื่อให้เกิดกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิด ๔. ยังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรากความเพียร ประคองจิตตั้งใจมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อไม่เลือนหาย เพื่อจำเริญยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ที.ปา. ๑๖/๒๓๐/๑๖๘, อัง.จตุกก. ๓๕/๑๓/๔๒, อภิ.วิ. ๗๘/๔๖๕/๑๓๘)

และทรงตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ว่า

“พระชีณาสพเหล่านั้นมีความเพียรชอบ ครอบงำซึ่งปวงแห่งมารได้ เป็นผู้อันกิเลสไม่อาศัยแล้ว พันภัยคือความเกิดและความตายแล้ว ถึงฝั่ง (คือพระนิพพาน) พระชีณาสพเหล่านั้น ชนะมารกับทั้งพลเสนามารแล้ว ย่อมยินดี ไม่มีความหวั่นไหว ล่วงเสียได้ซึ่งกำลังแห่งมารทั้งปวง ถึงซึ่งความสุข” (อง.จตุกก. ๓๕/๑๓/๔๓)

ในการเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยความเพียรพยายามในการกำหนดอย่างต่อเนื่องไม่ลดละ เป็นความเพียรเพื่อเห็นแจ้งในธรรมและยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น เมื่อมีความเพียรโดยชอบในการสร้างกุศลธรรม ละบาปอกุศล และรักษาส่งเสริมในกุศลธรรมความดีที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและกระทำให้เจริญงอกงามต่อไป ความเพียรโดยชอบนี้สามารถเอาชนะมารกับทั้งพลเสนามาร คือกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมเกื้อหนุนให้เกิดผลสำเร็จจากการเจริญวิปัสสนาคือเกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ สัมมปธาน ๔ จึงนับว่าเป็นธรรมที่สนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ

๒.๓.๔.๓ อธิธิบาท ๔

อธิธิบาท ๔ (ที.ปา. ๑๖/๒๓๑/๑๖๘) หมายถึง คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๑๖๐) คำว่า อธิธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จ ความถึง ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น

๑) ฉันทะ ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒) วิริยะ ความเพียร คือขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ ไม่ท้อถอย การกระทำที่ติดต่อไม่ขาดตอนเป็นระยะยาว จนประสบความสำเร็จ

๓) จิตตะ ความคิดมุ่งไป คือตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป อุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำ ไม่ทอดทิ้งสิ่งนั้นไปจากความรู้สึกของตัว ทำสิ่งซึ่งเป็นวัตถุประสงค์นั้นให้เด่นชัดอยู่ในใจเสมอ

๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือทดลอง คือหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น ความสอดส่องในเหตุและผลแห่งความสำเร็จเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ให้ลึกซึ้งยิ่งๆ ขึ้นไปตลอดเวลา มีการวางแผน วัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ว่า

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร ย่อมเจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยวิริยะสมาธิปธานสังขาร ย่อมเจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยจิตสมาธิปธานสังขาร ย่อมเจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร (ที.ปา. ๑๖/๒๓๑/๑๖๘, อภิ.วิ. ๗๘/๕๑๘/๑๘๘)

การทำฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ให้เป็นสมาธิได้เอกัคคตาแห่งจิต สมานนี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ วิริยสมาธิ จิตสมาธิ วิมังสาสมาธิ ทำฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้บาปอกุศลธรรมเกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ เพื่อความตั้งมั่น อยู่ เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปธานสังขาร เมื่อประมวล ๒ อย่างนี้เข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมเป็นฉันทสมาธิปธานสังขาร วิริยสมาธิปธานสังขาร จิตสมาธิปธานสังขาร วิมังสาสมาธิปธานสังขาร

การจะบรรลุวิปัสสนาญาณนั้นต้องดำเนินไปตามแนวทางการใช้อธิบาท ๔ ประกอบ เข้ากับสัมมัมปธาน ๔ เป็นการใช้ความเพียรในอธิบาทเพื่อให้เกิดความสำเร็จในทางกุศลธรรม คือ การการละกิเลส เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและรักษากุศลธรรมที่เกิดแล้วให้ดำรงอยู่ อธิบาท ๔ จึงนับว่าเป็นธรรมที่สนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ

๒.๓.๔.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ ๕ (ส.ม. ๓๑/๘๕๘/๑๐) ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ชื่อว่าอินทรีย์เพราะการทำความเป็นใหญ่ ธรรมที่กระทำความเป็นใหญ่ ธรรมที่ทำให้ธรรมอื่นกระทำความเป็นใหญ่ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะมีสภาพเป็นใหญ่

๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ศรัทธาที่เป็นใหญ่ในความเชื่อ มีความหมายว่า ความเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในพระอภิธรรมปิฎก กล่าวไว้ว่า “สัทธินทรีย์ เป็นฉันทศรัทธา ความเชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทธินทรีย์ สัทธาพละ นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์” (ส.ม. ๓๑/๘๕๙/๑๐, อภิ.วิ. ๗๗/๒๔๐/๓๖๑)

ศรัทธาเชื่อมั่นในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ๙ ประการ คือ (๑) ทรงเป็นพระอรหันต์ (๒) ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง (๓) ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ (๔) ทรงเสด็จไปแล้วด้วยดี (๕) ทรงรู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง (๖) ทรงเป็นผู้ฝึกผู้ที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า (๗) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (๘) ทรงเป็นพระพุทธเจ้า และ (๙) ทรงเป็นพระผู้มีพระภาค (พระมหาบุญเลิศ ธรรมทศสี่ (โอรุส), ๒๕๕๖, หน้า ๑๙)

๒) วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม ในพระอภิธรรมปิฎก ให้ความหมายวิริยินทรีย์ไว้ว่า “การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดยอ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประครองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์” (อภิ.วิ. ๗๗/๒๔๐/๓๖๒)

ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม คือความเพียรในการอบรมจิต อบรมปัญญา เป็นความเพียรพยายามที่ทำหน้าที่ละกิเลส เพื่อให้บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสทั้งปวง

๓) สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ ความเป็นใหญ่คือสติ ในพระอภิธรรมปิฎกให้ความหมายว่า “สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สตินทรีย์” (อภิ.วิ. ๗๗/๒๔๐/๓๖๒)

ในการเจริญวิปัสสนาหรือเจริญสติปัฏฐาน ๔ สติ คือการระลึกถึงสภาพธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง โดยรับรู้สภาพธรรมอย่างแท้จริง ทุกครั้งที่มีการกำหนดรู้ (สติมา) จะมีแต่เพียงรูปและนามเกิดขึ้นเท่านั้น รูปและนามที่เกิดขึ้นก็มีการเกิดและการดับอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นรูปนามปรมาณู ต่อมาก็จะเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน

๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ มีความหมายว่า ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต คือบรรลุมรรณ ๔ มีปฐมมรรณ เป็นต้น อินทรีย์คือสมาธิเกิดขึ้นแก่บุคคลใดก็ทำบุคคลนั้นให้เป็นอริยสาวกให้ได้ ฉะนั้นดังพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ กระทำซึ่งนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิตนี้เรียกว่า สมาธินทรีย์” (ส.ม. ๓๑/๘๖๒/๑๑)

สมาธินทรีย์ ก็คือ ความตั้งจิตมั่นที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความฟุ้งซ่าน สมาธิมีอยู่ ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้

(๒) อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือ สมาธิจวนจะแน่วแน่เป็นสมาธิขั้นระงับนิรวณได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งมรรณ หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิคือเป็นสมาธิใกล้จะได้อารมณ์ สมาธิใกล้จะแนบแน่น

(๓) อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิทเป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในมรรณทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิเป็นสมาธิแนบแน่น

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมีความเป็นใหญ่สำหรับผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยอาศัยสมณะเป็นบาทแล้วยกขึ้นสู่วิปัสสนาที่เรียกชื่อว่า สมถยานิก ขณิกสมาธิมีความเป็นใหญ่สำหรับผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยมุ่งสู่วิปัสสนาล้วน ที่เรียกชื่อว่า สุทธวิปัสสนายานิก ในกรณีนี้ที่ขณิกสมาธิ เป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้สภาพธรรมอยู่ย่อมปรากฏชัดเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันอย่างต่อเนื่องปราศจากนิรวณ ในขณะที่อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธาวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา มีความหมายว่า ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเครื่องกำหนดความเกิดความดับ อันประเสริฐ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เรียกว่า ปัญญินทรีย์” (ส.ม. ๓๑/๘๖๓/๑๑)

ปัญญาพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับ คือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณที่เห็นความเกิดดับของรูปและนาม เห็นความเกิดขึ้นความแปรปรวนและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์

อินทรีย์ทั้ง ๕ เป็นธรรมที่มีความสัมพันธ์กันโดยความเป็นปัจจัยต่อกัน กล่าวคือ ศรัทธาเป็นเหตุให้เกิดวิริยะ วิริยะก่อให้เกิดสติตามรู้เท่าทันสภาพธรรมปัจจุบัน สติที่ต่อเนื่องย่อมก่อให้เกิดสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน และสมาธิความตั้งมั่นย่อมเป็นเหตุเกิดของปัญญา เมื่อเกิดปัญญาย่อมเป็นเหตุให้ละสังโยชน์และอนุสัยกิเลสได้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้อรรถานะ เพื่อความสิ้นอาสวะ อินทรีย์ ๕ เป็นไฉน คือ สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ เหล่านี้แล อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ เพื่อถอนอนุสัย เพื่อกำหนดรู้อรรถานะ เพื่อความสิ้นอาสวะ” (ส.ม. ๓๑/๑๐๖๗/๑๐๒)

สรุปว่าอินทรีย์ ๕ เหล่านี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นปัจจัยต่อเนื่องกัน กล่าวคือ ศรัทธา เป็นเหตุให้เกิดวิริยะ เพราะผู้มีศรัทธาในการปฏิบัติธรรมจึงเกิดความเพียรทางกายและใจได้ วิริยะ ก่อให้เกิดสติตามรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน สติที่ต่อเนื่องย่อมก่อให้เกิดสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์ ธรรมฐาน และสมาธิความตั้งมั่นย่อมเป็นเหตุเกิดของปัญญาที่ยังรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง อินทรีย์ ๕ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาและวิริยะในการปฏิบัติเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดปัญญา เห็นแจ้งหรือวิปัสสนาญาณ เมื่อเกิดปัญญาเห็นแจ้งย่อมเป็นเหตุให้ละสังโยชน์และอนุสัยกิเลสได้

๒.๓.๔.๕ พละ ๕

พละ ๕ ธรรมอันเป็นกำลัง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๑๖๙) ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายอย่างไม่หวั่นไหว เป็นเครื่อง เกื้อหนุนแก่อริยมรรค จัดอยู่ในจำพวกโพธิปักขิยธรรม มี ๕ ได้แก่

๑) สัทธาพละ	กำลังคือความเชื่อ
๒) วิริยพละ	กำลังคือความเพียร
๓) สติพละ	กำลังคือสติ
๔) สมาธิพละ	กำลังคือสมาธิ
๕) ปัญญาพละ	กำลังคือปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเป็นสัทธินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสัทธาพละ สิ่งใดเป็นสัทธา พละ สิ่งนั้นเป็นสัทธินทรีย์ สิ่งใดเป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นวิริยพละ สิ่งใดเป็นวิริยพละ สิ่งนั้นเป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งใดเป็นสติอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสติพละ สิ่งใดเป็นสติพละ สิ่งนั้น เป็นสติอินทรีย์ สิ่งใดเป็นสมาธิอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสมาธิพละ สิ่งใดเป็นสมาธิพละ สิ่งนั้น เป็นสมาธิอินทรีย์ สิ่งใดเป็นปัญญินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นปัญญาพละ สิ่งใดเป็นปัญญาพละ สิ่งนั้นเป็นปัญญินทรีย์” (ส.ม. ๓๑/๔๗๗/๗๑)

ดังนั้นพละ ๕ กับอินทรีย์ ๕ จึงเป็นหมวดธรรมที่เหมือนกันและเกื้อกูลกัน มีความสัมพันธ์ไปด้วยกัน อินทรีย์ ๕ มองในแง่ของความเป็นใหญ่ย่อมครอบงำสิ่งอื่น ๆ ไปได้ เป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับใคร ส่วนพละ ๕ มองในแง่ของกำลังหรือพลังในการปฏิบัติ เปรียบเทียบเหมือนกองทัพ กองทัพที่มีกำลังพลมาก (พละ) ก็หมายถึงกองทัพที่มีความยิ่งใหญ่ (อินทรีย์) ย่อมสามารถเอาชนะศัตรู ได้ เทียบเคียงเหมือนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่มีกำลังในการปฏิบัติ ย่อมสามารถเอาชนะกิเลสได้

๒.๓.๔.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ (ที.ปา. ๑๖/๓๒๗/๒๒๐) คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือ องค์ของผู้ตรัสรู้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๖, หน้า ๒๗๗) เป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนหรือสนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณ เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญปัญญา ๗ ประการ อันได้แก่

๑) สติสัมโพชฌงค์ ความมีสติประกอบด้วยสติและปัญญาอันยิ่ง ระลึกได้ ระลึกได้บ่อย ๆ ซึ่งกิจที่ทำไว้นาน ๆ หรือวาทะที่กล่าวไว้นาน ๆ สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและในภายนอก ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๒) ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความเพียรธรรม ความเลือกสรรในธรรมภายในและในธรรมภายนอก ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๓) วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรทั้งทางกายและทางใจ ไม่ย่อหย่อน เลือกสรรใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๔) ปิตีสัมโพชฌงค์ ความอิ่มใจ อันปราศจากอามิส ไม่มีวิตกวิจารณ์ หรือมีวิตกวิจารณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกาย สงบใจ ความสงบระงับ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวง ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อการตรัสรู้ เพื่อนิพพาน (อภิ.วิ. ๗๘/๕๔๒-๕๕๑/๒๐๒-๒๐๕)

ในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ กระทำให้มีจักขุ กระทำให้มีญาณ เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญปัญญา ไม่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน คือ สติสัมโพชฌงค์ กระทำให้มีจักขุ กระทำให้มีญาณ เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญปัญญา ไม่เป็นไปในฝักฝ่ายความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ กระทำให้มีจักขุ กระทำให้มีญาณ เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญปัญญา ไม่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้แล กระทำให้มีจักขุ กระทำให้มีญาณ เป็นที่ตั้งแห่งความเจริญปัญญา ไม่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน” (ส.ม. ๓๐/๕๐๒/๒๕๑)

โพชฌงค์ ๗ นี้เป็นองค์ธรรมที่แสดงคุณลักษณะของผู้ปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม โดยเฉพาะ ผู้บรรลุธรรมจะต้องมีคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการนี้ นอกจากเป็นเครื่องแสดงคุณสมบัติของผู้บรรลุธรรมแล้ว ยังเป็นเครื่องวัดระดับของการบรรลุธรรมของผู้ปฏิบัติด้วย

จากการศึกษาหลักธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ พบว่าล้วนแล้วแต่เป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันและช่วยสนับสนุนให้เกิดวิปัสสนาญาณด้วยกันทั้งสิ้น ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ว่า

“สติปัญญาฐานมีลักษณะบารุง สัมมัตถ์ปธานมีลักษณะเริ่มตั้ง อธิบาทมีลักษณะสำเร็จ อินทรีย์มีลักษณะเป็นใหญ่ยิ่ง พละมีลักษณะอันใคร ๆ ให้อ้วนไห้วไม่ได้ โภชนงค์มีลักษณะนำออกจากทุกข์ มรรคมมีลักษณะเป็นเหตุ สัจจะมีลักษณะแท้ สมณะมีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนามีลักษณะตามพิจารณาเห็น สมณะและวิปัสสนามีลักษณะมีกิจเป็นหนึ่ง ธรรมที่ชานานคู่กันมีลักษณะไม่กลับกลาย ศีลวิสุทธิมีลักษณะสำรวม จิตตวิสุทธิมีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน ทิฏฐิวิสุทธิมีลักษณะเห็น ขยญาณมีลักษณะตัดได้เด็ดขาด อนุปปาทญาณมีลักษณะระงับ ฉันทะมีลักษณะเป็นมูล มนสิการมีลักษณะเป็นสมุฏฐาน ผัสสะมีลักษณะเป็นที่ประชุม เวทนามีลักษณะเป็นสโมสร สมาธิมีลักษณะเป็นประมุข สติมีลักษณะเป็นอธิปไตย ปัญญามีลักษณะยอดเยี่ยมกว่านั้น วิมุติมีลักษณะเป็นสาระ พระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะมีลักษณะเป็นปรีโยสาน ซึ่งแต่ละอย่างเป็นลักษณะที่แท้ไม่แปรผัน พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้ด้วยพระญาณคตติ คือ ทรงบรรลู่ ทรงบรรลู่โดยลำดับไม่ผิดพลาดอย่างนี้ เหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาสู่ลักษณะที่แท้ เป็นอย่างนี้” (ที.สี.อ. ๑๑/๑๕๑-๑๕๒)

สรุปได้ว่าการเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลู่วิปัสสนาญาณนั้น ต้องประกอบไปด้วยบาทฐานคือ ศีลและสมาธิเป็นบาทแห่งวิปัสสนา ต้องมีหลักปฏิบัติที่ถูกต้องคือหลักสติปัญญา ๔ และวิปัสสนาภูมิ ๖ เป็นอารมณ์ในการกำหนด นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมอื่น ๆ ที่ช่วยสนับสนุนประคับประคองให้การเจริญวิปัสสนาประสบความสำเร็จคือเกิดปัญญาญาณ ความรู้แจ้ง ความเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ของรูปนามสังขาร อันนำไปสู่การละกิเลสและบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๒.๔ สภาวะลักษณะของวิปัสสนาญาณ

สภาวะลักษณะความรู้ของวิปัสสนาญาณเป็นความรู้ที่เป็นปรมัตถ์ คือความรู้แจ้งชัดที่อยู่เหนือจิตสำนึก ความรู้ที่อยู่เหนือผัสสะ ความรู้พิเศษที่ไม่ได้เกิดจากเข้าไปสัมผัสโดยตรง ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่เกิดจากกระบวนการสรุปรูปร่างภายในใจ เป็นการเห็นด้วยใจ หรือเห็นด้วยจิต ในขั้นต้นผู้เจริญวิปัสสนาต้องอาศัยการพิจารณารูปนามก่อนว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม และสามารถแยก รูปแยกนามได้ชัด รู้ชัดว่ารูปก็อีกอย่าง นามก็อีกอย่าง (นามรูปปริจเฉทญาณ) หรือการพิจารณาเห็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปนาม (ปัจจุยปริคคหญาณ) และเห็นรูปนามต้องตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ (สัมมสนญาณ) ในเบื้องต้นยังเป็นสภาวะความรู้ที่ต้องอาศัยสุตมยปัญญา หรือจินตามยปัญญา เมื่อสภาวะจิตเห็นความเกิดดับของรูปนามในปัจจุบันขณะ จึงเรียกว่าเป็นสภาวะของวิปัสสนาญาณ (อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ) อยู่ในระดับที่ไม่ต้องอาศัยสุตมยปัญญาหรือจินตามยปัญญา แต่เป็นความรู้ที่เหนือจิตสำนึกธรรมดา เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาจนเห็นญาณที่ไม่อิงอาศัยการนึกคิด คือความรู้ที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา นั่นเอง

ในหนังสือวิปัสสนาฯ นี้ กล่าวไว้ว่า รู้ประจักษ์คือรู้ปรมัตถ์ ความหมายหรือสภาวะที่โยคีเห็นประจักษ์แจ้งได้ด้วยตนเองนั้นล้วนเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงตามที่ได้เห็นนั้นแล เพราะเหตุนี้ สภาวะที่เห็นได้ด้วยประจักษ์แจ้งด้วยตนเองนั้น จึงชื่อว่าเป็นอุตตมัตถธรรมหรือปรมัตถธรรม หมายถึง สภาวะธรรมที่ประเสริฐ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๓, หน้า ๑๓๓)

ลักษณะที่สำคัญที่ทำให้รู้ว่าวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว นั่นคือ การปรากฏของสภาวะแห่งการเกิดดับ สภาวะนี้เกิดจากผู้เจริญภาวนาได้ลงมือปฏิบัติจนเข้าไปเห็นความจริงของรูปนาม หรือกายและใจ ความจริงที่ปรากฏนั้น คือการเข้าไปเห็นสันตติหรือการสืบทอดของรูปนามเกิดขึ้นและดับลง เช่น เมื่อผู้เจริญวิปัสสนา เดินจงกรม ตามรู้ตามดูการเคลื่อนไหวของเท้าที่ก้าวอย่างอย่างมีสติ ก็ปรากฏเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง คือ เห็นการเคลื่อนไหว อาการยก อาการย่างแต่ละครั้ง ขาดเป็นช่วง ๆ เกิดขึ้นและดับไปต่อเนื่องกัน เป็นการเห็นสภาวะธรรมทางกายเกิดและดับไป เป็นต้น สภาวะเห็นการเกิดและดับไปอย่างนี้ เป็นญาณชั้นอุทยัพพยานูปัสสนาญาณ (พระมหาอิสสระเชษฐ์ ปญญาชิโร (ใจมาสุข), ๒๕๕๔, หน้า ๒๗-๒๘)

โดยปกติสันตติของรูปนามจะมีสภาวะที่เกิดดับตลอดเวลาสืบเนื่องไปเป็นธรรมชาติอยู่แล้ว แต่เราไม่สามารถจะมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า เพราะโดยธรรมชาติตัวสันตตินั้นมีสภาวะการเกิดดับอย่างรวดเร็วมาก ทำให้ไม่อาจเห็นลักษณะแท้ ๆ ของรูปนามได้ ดังนั้นต้องใช้การเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างเต็มกำลังแห่งอินทรีย์พละ จนเกิดวิปัสสนาญาณชั้นอุทยัพพยานูปัสสนาญาณ จึงจะเห็นการเกิดและดับของรูปนาม และทำลายความเป็นกลุ่มเป็นก้อนของสิ่งนั้น ๆ สามารถเห็นสันตติความเปลี่ยนแปลงที่เกิดดับสืบเนื่องกันอย่างชัดเจนได้

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณเป็นหลักคำสอนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนอยู่เสมอ ให้เพียรพยายามปฏิบัติเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทรงตรัสอธิบายวิปัสสนาญาณและมีโนมยทิธิเข้าไปในวิชา ๘ เพราะวิชาและจรณะนั้นที่เป็นเครื่องดำเนินคือเป็นเครื่องไปสู่ทิติ คืออภิมรรคของพระอริยสาวก ความรู้ของวิปัสสนาญาณเป็นความรู้ที่เป็นปรมาตถ์โดยการกำหนดสังขารเป็นอารมณ์ นับเป็นอธิปัญญาและเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลายคือปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา วิปัสสนาญาณคือความรู้อย่างเห็นจริงในสภาวะธรรม ทั้งรูปธรรมและนามธรรมตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปัญญาที่รู้อย่างแจ่มแจ้งที่ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจนี้ หมายถึง การที่จิตเข้าไปรับรู้ในรูปและนามตามความเป็นจริงว่า รูปและนามนี้มีแต่ความแตกดับ เมื่อเห็นแต่ทุกขโทษของรูปนามทั้งหลายจึงสามารถปล่อยวางรูปนามสังขารทั้งหลายได้

วิปัสสนาญาณจะเข้าไปกำหนดเห็นอนิจจลักษณะ ปรากฏสภาวะเห็นรูปนามในลักษณะที่มีความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ตั้งอยู่ไม่ได้ มีความเกิดขึ้น แปรปรวน และดับไปในที่สุด วิปัสสนาญาณเข้าไปกำหนดเห็นทุกขลักษณะ ปรากฏสภาวะที่รูปนามทนสภาพเดิมไม่ได้ คงอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายโดยความบีบคั้นอยู่เสมอ เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ วิปัสสนาญาณเข้าไปกำหนดเห็นลักษณะที่ไร้อำนาจบังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการกำหนดอนัตตลักษณะ ปรากฏสภาวะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่ใช่ตัวตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามที่ใจปรารถนา เห็นแจ้งว่ารูปนามโดยเนื้อแท้ไม่มีสิ่งใดเป็นกลุ่มก้อน มีแต่ภาวะความว่างเปล่า ไร้ตัวตน

องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ได้แก่ การปฏิบัติเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมี อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เป็นบาทฐาน และหลักวิปัสสนาภูมิ ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัง ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน นอกจากนั้นยังมีหลักธรรมอื่น ๆ ที่ช่วยสนับสนุนให้การปฏิบัติประสบผลเกิดวิปัสสนาญาณ ได้แก่ วิสุทธิ ๗ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และ โพชฌงค์ ๗

สภาวะลักษณะของวิปัสสนาญาณเป็นความรู้ที่เป็นปรมัตถ์ ความรู้แจ้งชัดที่อยู่เหนือผัสสะ อยู่เหนือจิตสำนึก ไม่ได้เห็นด้วยตา แต่เป็นการเห็นด้วยใจ หรือเห็นด้วยจิต ที่เกิดจากการปฏิบัติ วิปัสสนามีการกำหนดอย่างต่อเนื่อง จนสภาวะของจิตเห็นความเกิดและความดับของรูปนามแยกออกจากกันชัดเจน เห็นสันตติความเกิดดับสืบเนื่องอย่างชัดเจน ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาจน เห็นญาณที่ไม่อิงอาศัยการนึกคิดนี้ คือความรู้ที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา นั่นเอง

บทที่ ๓ วิปัสสนาญาณ ๙

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาสภาวะลักษณะของวิปัสสนาญาณ ๙ ในประเด็นที่เป็นความรู้อันเกิดจากญาณในแต่ละขั้นว่า การที่ตัววิปัสสนาญาณ ๙ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณแท้เข้าไปรู้ไปเห็นในรูปนามชั้น ๕ ตามกฎแห่งไตรลักษณ์นั้นเป็นอย่างไร รวมถึงผลของการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ ในทางพระพุทธศาสนา โดยครอบคลุมรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๓.๑ องค์ความรู้แห่งวิปัสสนาญาณ ๙
- ๓.๒ อุทยัพพยานวิปัสสนาญาณ
- ๓.๓ ภังคานุปัสสนาญาณ
- ๓.๔ ภัยตูปัญฐานญาณ
- ๓.๕ อาทีนวานุปัสสนาญาณ
- ๓.๖ นิพพิทานุปัสสนาญาณ
- ๓.๗ มุญจិតุกัมมตาญาณ
- ๓.๘ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
- ๓.๙ สังขารุเปกขาญาณ
- ๓.๑๐ สัจจานุโลมิกญาณ
- ๓.๑๑ ผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙

๓.๑ องค์ความรู้แห่งวิปัสสนาญาณ ๙

วิปัสสนาญาณ ๙ หมายถึง ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา เป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง คือการที่วิปัสสนาญาณได้เข้าไปเห็นการเกิดดับของรูปนาม เห็นธรรมชาติของรูปและนามปรากฏว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา อันเป็นกระบวนการแห่งไตรลักษณ์

วิปัสสนาญาณ ๙ นั้นมีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การทำลายความยึดมั่นถือมั่น หรือ อุปาทานในชั้นทั้ง ๕ เรียกว่า “อุปาทานชั้น ๕” ซึ่งผลวิบากจากการเกิด “กรรมภพ” คือ “อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์” เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นธรรมหรือดวงตาเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) คือการเห็นแจ้งในการเกิดดับของนามรูป (ชั้น ๕) นั้นเอง

วิปัสสนาญาณ ๙ จัดอยู่ใน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ข้อ ๖ ในวิสุทธิ ๗) หมายถึง ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่ อุทยัพพยานวิปัสสนาญาณ ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีทางแล้วนั้นเป็นต้นไป จนถึง สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาจนถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ เพราะมีปัญญินทรีย์ กับ สัทธินทรีย์แก่กล้าในธรรมแห่งวิปัสสนาภูมิ ประกอบความเพียรจนเกิดสภาวะญาณระดับต้น ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ

ญาณกำหนดรู้นามและรูป ๑ ปัจจัยปริศนญาณ ญาณกำหนดรู้เหตุปัจจัยของนามและรูป ๑ และ สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ ๑ (ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๓ ในญาณ ๑๖) ก็จะเริ่มเข้าสู่วิถีของวิปัสสนาญาณแท้ ๆ คือ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ โดยเริ่มตั้งแต่ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งลักษณะสภาวะของวิปัสสนาญาณแท้ทั้ง ๙ ชั้น จะปรากฏดังนี้

๓.๒ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

๓.๒.๑ ความหมาย

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ
อุทยะ (อุทย) แปลว่า ความเกิด ความเกิดขึ้น อากาโรเกิดใหม่ แห่งรูปที่เกิดขึ้น
วยะ (วโย) แปลว่า ความสิ้นไป ความดับไป (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๗๑)

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ให้ความหมาย อุทยัพพยานุปัสสนา
ญาณ ไว้ว่า “ปัจจุปปนนานัน รมมานัน วิปริณามานุปัสสเน ปถภา อุทยัพพยานุปัสสเน ญาณ” แปลว่า
“ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบันเป็นอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ”
(ขุ.ป. ๖๘/๑/๑)

ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน เป็นอุทยัพพยานุปัสสนา
ญาณ คือ รูปที่เกิดขึ้นแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น เป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น)
ลักษณะความแปรปรวน เป็นวยะ (ความเสื่อม) ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ เป็นอนุปัสสนาญาณ
(ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ในอรรถกถาอุทยัพพยานุปัสสนาญาณอุเทศ อธิบายว่า “ปัญญาในการเห็นความแปรไป คือ
ความดับไปแห่งธรรมคือเบญจขันธ์ในภายในที่เป็นปัจจุบันด้วยอำนาจสันตติ” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๔)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายว่า “ปัญญาในการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความแปรผันของ
ปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ” (วิสุทธิ. ๗๒๓/๑๐๕๕)

ในหนังสือธรรมภาณาน ให้ความหมาย อุทยัพพยานุปัสสนาญาณว่า “ปริชาคานิงเห็นทั้ง
ความเกิดทั้งความดับ” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒,
หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาในการพิจารณาตามเห็นความ
แปรปรวนแห่งธรรมส่วนปัจจุบัน ปัญญาในการเห็นความแปรไปคือความดับไปแห่งเบญจขันธ์ ปัญญา
ที่เห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย คือปัญญาเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับ

๓.๒.๒ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑) **ตรณอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** คือ วิปัสสนาญาณอย่างอ่อน ชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนา
นา อันแห่งตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วนโดยอาการนี้ว่า “สิ่งที่มีความเสื่อมเป็นธรรมตาย่อมเกิดขึ้นและสิ่ง
ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเข้าถึงความเสื่อม” แล้วตั้งอยู่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอกาสเป็นต้น ย่อมเกิดแก่
พระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในญาณนี้ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๗๗)

เมื่อพระโยคาวจรบรรลุตรณวิปัสสนาญาณ มีชื่อว่า “อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ” (วิปัสสนา
อย่างอ่อน) ซึ่งแห่งตลอดลักษณะ ๕๐ โดยอาการนี้ว่า “สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดานั่นเองเกิดขึ้น

และที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความดับไป” ดังนั้น โดยเหตุให้บรรลุตรรณวิปัสสนาญาณนี้ ก็ถึงการนับว่า “อารทวิปัสสโก ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา”

ตรรณวิปัสสนาญาณนี้ มีวิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ เกิดขึ้นแก่ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา อันได้แก่

- (๑) โสภาส แสงสว่าง
- (๒) ญาณ ความรู้
- (๓) ปีติ ความเอิบอิ่ม
- (๔) ปัสสัทธิ ความสงบ
- (๕) สุข ความสุข
- (๖) อธิโมกข์ ความเชื่อ-ศรัทธา
- (๗) ปัคคาหะ ความเพียร-วิริยะ
- (๘) อุปัฏฐาน ความเข้าไปตั้งอยู่-สติ
- (๙) อุเบกขา ความวางเฉย
- (๑๐) นิกันติ ความใคร่ (วิสุทฺธิ. ๗๓๒/๑๐๖๑)

วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ เป็นธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรรณวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐานที่ไม่ฉลาด ย่อมหวั่นไหวในอุปกิเลสมีโสภาสเป็นต้น เข้าใจผิดพลาดว่าตนเองได้บรรลุมรรคผล นิพานแล้ว ส่วนผู้ปฏิบัติที่ฉลาดเมื่ออุปกิเลสเกิดขึ้นแล้วย่อมพิจารณาตามไตรลักษณ์ว่า โสภาสนี้เกิดแก่เราแล้ว แต่โสภาสนี้ไม่เที่ยงมีปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเสื่อมไปเป็นธรรมดา และดับไปเป็นธรรมดา” เป็นต้น

วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นแก่

- (๑) พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว
- (๒) ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
- (๓) ผู้ละทิ้งกัมมัฏฐาน และ
- (๔) บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น) (วิสุทฺธิ. ๗๓๒/๑๐๖๑)

วิปัสสนูปกิเลสไม่ใช่สิ่งน่ากลัวแต่อย่างใด แต่เป็นสภาวะที่ยืนยันได้ว่าการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นได้ดำเนินมาถูกทางดีแล้วจึงมีสภาวะเหล่านี้เกิดขึ้น อีกทั้งเป็นเครื่องทดสอบการใส่ใจในการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติว่าจะยึดติดหรือไม่ ถ้ายึดก็ไม่ใช่ทางที่ถูกต้อง เรียกว่า อมัคคะ ถ้าไม่ยึดก็เป็นทางที่ถูกต้อง เรียกว่า มัคคะ เมื่อรู้จักทางทั้งสองแล้วไม่ยึดติด ก็ทำให้ข้ามพ้นสภาวะแห่งวิปัสสนูปกิเลสนี้ได้ จัดว่าผู้ปฏิบัติได้บรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ (พระมหาเถร กุญชรวิสุทฺธิ (รุ่งกุล), ๒๕๕๕, หน้า ๙๒)

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาขึ้นในอุปกิเลสเหล่านั้นแล้ว กำหนดมรรคและมีไชมรรคว่า “ธรรมเหล่านี้มีไชมรรค ส่วนวิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปตามวิธี พ้นจากอุปกิเลสเป็นมรรค” ญาณที่รู้ว่าเป็นมรรคและมีไชมรรคอย่างนี้แล้วดำรงอยู่ของพระโยคาวจรนั้น ชื่อว่า “มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทฺธิ” และให้จิตมาตั้งอยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานที่ตั้งเอาไว้ ตั้งใจกำหนดให้รู้ความเกิดดับของนามรูป วิปัสสนาญาณก็จะมี ความก้าวหน้าดำเนินไปในมรรคที่ถูกต้อง

๒) พลวอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ คือ อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณอย่างแก่ ที่มีกำลังแก่กล้าพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามได้อย่างรวดเร็ว เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนแจ่มแจ้งตามความเป็นจริง โดยปราศจากวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย และดำเนินไปในมรรคปฏิบัติที่ถูกต้อง โดยพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามอย่างต่อเนื่องต่อไป

อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณในตอนต้น ๆ (อย่างอ่อน) เป็นญาณที่ถูกอุปกิเลส ๑๐ ทำให้มัวหมอง ไม่สามารถกำหนดรู้ไตรลักษณ์โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริงได้ แต่อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณอย่างแก่ ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (พระไตรลักษณ์) ได้ (วิสุทธิ. ๗๓๘/๑๐๗๒)

ในหนังสือวิปัสสนานัย ปรากฏข้อความว่า ผู้ที่บรรลุสัมมสนญาณ สามารถรู้เห็นไตรลักษณ์ของรูปนามในขณะปัจจุบันโดยแจ้งประจักษ์ และอนุমানรู้ไตรลักษณ์ของรูปนามอื่นได้โดยไม่ต้องจดจ้องมากนัก ในลำดับนั้นวิปัสสนูปกิเลส คือ ความวางเฉยด้วยเห็นแจ้งประจักษ์ในความเกิดขึ้นและดับไปอันเป็นเบื้องต้นและที่สุดของรูปนามในปัจจุบันขณะย่อมเกิดขึ้น วิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวได้ชื่อว่า อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๑๓)

๓.๒.๓ สภาวะของอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ

สภาวะของอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ คือ สภาวะจิตที่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปนาม เพราะสันตติชาติทำให้เห็นการเกิดและการดับแยกจากกันอย่างชัดเจน คือเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับและเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่าเห็นทันทั้งในขณะที่ดับและขณะที่เกิด สภาวะที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ คืออนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ อย่างชัดเจน เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมของขั้น ๕ อยู่อย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่าการรวมเป็นกองแห่งขั้นเหล่านี้ที่ยังไม่เกิดก่อนความเกิดขึ้นย่อมไม่มี คือชนสัญญาไม่สามารถปิดบังอนัตตลักษณะเอาไว้ได้อีกต่อไป

ปัญญาที่ยังรู้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมของขั้น ๕ โดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยโดยไม่ต้องใช้ความพยายาม อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ ก็ปรากฏขึ้น เพราะหยั่งรู้ความมีแล้วไม่มี หยั่งรู้ความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อม หยั่งรู้ความเป็นไปชั่วคราวแห่งสังขตลักษณะ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีความเสื่อมในลักษณะแห่งความเกิดขึ้นและความไม่มีความเกิดขึ้นในขณะแห่งความเสื่อม สภาวะของจิตเข้าสู่ญาณในระดับกลาง เป็นภาวนามยปัญญา

พระสารีบุตรเถระอธิบายความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ๖ ไว้ว่า การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ๖ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ๖ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ๖ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขั้น ๖ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการโดยความดับแห่งปัจจัยว่า เพราะอวิชชาดับรูปจึงดับ เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ แม้เมื่อพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน ก็ย่อมพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขั้น ๖ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขั้น (รูปขั้น ๖ เวทนาขั้น ๖ สัญญาขั้น ๖ สังขารขั้น ๖ วิญญาณขั้น ๖)

ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งเบญจชั้น์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๒๕ ประการนี้ เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจชั้น์ ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕๐ ประการนี้ (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๖-๑๑๑/๔๖๘-๔๖๙)

(๑) เพราะอวิชาเกิด	รูปจึงเกิด
(๒) เพราะตัณหาเกิด	รูปจึงเกิด
(๓) เพราะกรรมเกิด	รูปจึงเกิด
(๔) เพราะอาหารเกิด	รูปจึงเกิด
(๕) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด	ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น์
(๖) เพราะอวิชาเกิด	เวทนาจึงเกิด
(๗) เพราะตัณหาเกิด	เวทนาจึงเกิด
(๘) เพราะกรรมเกิด	เวทนาจึงเกิด
(๙) เพราะอาหารเกิด	เวทนาจึงเกิด
(๑๐) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด	ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาชั้น์
(๑๑) เพราะอวิชาเกิด	สัญญาจึงเกิด
(๑๒) เพราะตัณหาเกิด	สัญญาจึงเกิด
(๑๓) เพราะกรรมเกิด	สัญญาจึงเกิด
(๑๔) เพราะอาหารเกิด	สัญญาจึงเกิด
(๑๕) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด	ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งสัญญาชั้น์
(๑๖) เพราะอวิชาเกิด	สังขารจึงเกิด
(๑๗) เพราะตัณหาเกิด	สังขารจึงเกิด
(๑๘) เพราะกรรมเกิด	สังขารจึงเกิด
(๑๙) เพราะอาหารเกิด	สังขารจึงเกิด
(๒๐) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด	ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งสังขารชั้น์
(๒๑) เพราะอวิชาเกิด	วิญญาณจึงเกิด
(๒๒) เพราะตัณหาเกิด	วิญญาณจึงเกิด
(๒๓) เพราะกรรมเกิด	วิญญาณจึงเกิด
(๒๔) เพราะอาหารเกิด	วิญญาณจึงเกิด
(๒๕) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความบังเกิด	ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณชั้น์
(๒๖) เพราะอวิชาดับ	รูปจึงดับ
(๒๗) เพราะตัณหาดับ	รูปจึงดับ
(๒๘) เพราะกรรมดับ	รูปจึงดับ
(๒๙) เพราะอาหารดับ	รูปจึงดับ
(๓๐) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน	ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้น์
(๓๑) เพราะอวิชาดับ	เวทนาจึงดับ
(๓๒) เพราะตัณหาดับ	เวทนาจึงดับ
(๓๓) เพราะกรรมดับ	เวทนาจึงดับ

(๓๔) เพราะอาหารดับ	เวทนาจึงดับ
(๓๕) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน	ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาชั้น
(๓๖) เพราะอวิชชาดับ	สัญญาจึงดับ
(๓๗) เพราะตัณหาดับ	สัญญาจึงดับ
(๓๘) เพราะกรรมดับ	สัญญาจึงดับ
(๓๙) เพราะอาหารดับ	สัญญาจึงดับ
(๔๐) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน	ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งสัญญาชั้น
(๔๑) เพราะอวิชชาดับ	สังขารจึงดับ
(๔๒) เพราะตัณหาดับ	สังขารจึงดับ
(๔๓) เพราะกรรมดับ	สังขารจึงดับ
(๔๔) เพราะอาหารดับ	สังขารจึงดับ
(๔๕) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน	ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งสังขารชั้น
(๔๖) เพราะอวิชชาดับ	วิญญาณจึงดับ
(๔๗) เพราะตัณหาดับ	วิญญาณจึงดับ
(๔๘) เพราะกรรมดับ	วิญญาณจึงดับ
(๔๙) เพราะอาหารดับ	วิญญาณจึงดับ

(๕๐) เพราะพิจารณาเห็นลักษณะความแปรปรวน ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งวิญญาณชั้น เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมโดยสองส่วนคือโดยปัจจัยและโดยขณะ อริยสัจย่อม

ปรากฏคือ ทุกขสัจย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะเพราะหยั่งรู้ชาติทุกข์ สมุทัยสัจย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะหยั่งรู้ธรรมที่ให้เกิด นิโรธสัจย่อมปรากฏโดยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัยโดยความไม่เกิดแห่งปัจจัย มรรคสัจย่อมปรากฏเพราะกำจัดความหลงใหลเพราะการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมนั้น อนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ว่า “เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” ธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้นย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมโดยขณะ เพราะหยั่งรู้ลักษณะแห่งสังขตธรรม (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๗๕)

คำว่า “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด” คือ เมื่อมีอวิชชาดังกล่าวแล้ว โมหะในกรรมภพก่อนเป็นอวิชชา รูปจึงเกิดขึ้นในภพนี้ คำว่า “โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย” คือโดยความที่ปัจจัยเกิดขึ้น หมายถึง อวิชชา ตัณหา กรรม เป็นปัจจัยที่เป็นอดีตอันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพนี้ และเมื่อถืออวิชชา ตัณหา กรรม ๓ อย่างเหล่านี้แล้วก็เป็นอันถือเอาสังขารและอุปาทานด้วยนั่นเอง คำว่า “เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ” คือ เมื่ออวิชชาในภพนี้อันเป็นปัจจัยแก่ภพในอนาคตดับไปแล้วด้วยอรหัตมรรคญาณ รูปในอนาคตย่อมไม่เกิด คือดับเพราะไม่มีปัจจัย (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๗๖)

เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมโดยปัจจัย ย่อมละอุจเฉททิฏฐิ และละสัสสตทิฏฐิได้ เมื่อหยั่งรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ย่อมละอัตตทิฏฐิได้ และเพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ย่อมละอกิริยทิฏฐิได้เป็นอย่างดี

พระพุทธโฆสเถระ ได้อธิบายลักษณะการเห็นความเกิดและความดับโดยปัจจัยว่า การที่โยคีนั้นเห็นความเกิดขึ้นของชั้นทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับ

แห่งชั้นทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชาเป็นต้นดับไป นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยปัจจัยของโยคีเท่านั้น แต่ว่าการที่โยคีเห็นลักษณะแห่งความเกิดและลักษณะแห่งความแปรผัน ก็เห็นความเกิดและความดับของชั้นทั้งหลาย นี่เป็นการเห็นความเกิดและความดับโดยขณะของโยคี เพราะว่าลักษณะแห่งความเกิด (นิพพัตติลักษณะ) ก็มีเฉพาะในขณะเกิดขึ้นเท่านั้น และลักษณะแห่งความแปรผันก็มีเฉพาะในขณะแตกดับ (ภังคขณะ) เท่านั้น (วิสุทธิ. ๗๒๖/๑๐๕๘)

ในหนังสือธรรมมาธิธาน ปรากฏข้อความว่า อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ จะได้รับความรู้เห็นสังขารทั้งหลายทั้งความเกิดทั้งความดับ คือจะเห็นสังขารสิ่งปรุงแต่งทั้งหลายว่ามีความเกิดขึ้นมีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อจับพิจารณารูปหรือชั้น ๕ ก็เห็นว่าชั้น ๕ นั้นเกิดดับไปอยู่ เมื่อจับอายตนะจับพิจารณาธาตุก็จะเห็นว่า สิ่งทั้งปวงนี้เกิดดับไปอยู่ อันหมายความว่า สังขารข้อใดใฝ่ลึกลงมา ก็จะเห็นเกิดเห็นดับของสังขารข้อนั้นพร้อมกันไปทีเดียว, สิ่งที่มาขึ้นเกิดสิ่งที่มาดับ อะไรที่เห็นทางตาก็จะเห็นอย่างนี้ทั้งหมด อะไรที่ได้ยินทางหูก็จะเห็นดังนี้ทั้งหมด อะไรที่ทราบทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ก็จะมีเห็นดังนี้ทั้งหมด คือว่าเห็นว่าชั้น ๕ เห็นว่าอายตนะ เห็นว่าสังขาร ไม่ยึดถือว่าเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาทั้งหมด แต่จะเห็นเป็นชั้นเป็นธาตุเป็นอายตนะเป็นสังขารและสิ่งเหล่านั้นเกิดดับทั้งหมด แปลว่าเกิดปรากฏดับปรากฏ เห็นเกิดเห็นดับทันทีพร้อมกันไป ดังนี้แหละจึงจะเป็นปริชา (ความรอบรู้) คำนึงเห็นทั้งความเกิดทั้งความดับ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘-๔๔๙)

ในหนังสือพุทธธรรม ปรากฏข้อความว่า อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ จะพิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้นและดับสลายไป ๆ ชัดเจนเข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบทั่ว สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้นแล้ว ครั้นแล้ว ก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรมรูปธรรมและตัวรู้หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้นแล้ว ทั้งรูปธรรมและนามธรรมและตัวรู้นั้น ก็ดับไปพร้อมกันหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๘)

ในหนังสือวิปัสสนานัย ปรากฏข้อความว่า การรู้ลักษณะของการเกิดดับ ๒ ลักษณะ คือ (๑) รู้ลักษณะของอาการเกิด ๒๕ รูปนาม (๕ x ลักษณะ ๕) (๒) รู้ลักษณะของอาการดับ ๒๕ รูปนาม (๕ x ลักษณะ ๕) ในขณะที่กำหนดรู้เท่าทันในปัจจุบันอารมณ์จึงไม่เกิดอวิชา ตัณหา กรรม อาหาร รูป กำหนดอยู่

ลักษณะ ๕ ประการของการเกิดขึ้นของรูปขันธ์โดยเหตุปัจจัย คือ (๑) รูปเกิดเพราะอวิชา เพราะทำกรรมชาติ (๒) รูปเกิดเพราะตัณหา (๓) รูปเกิดเพราะมีกรรม (๔) รูปเกิดเพราะมีอาหาร (๕) รูปเกิดปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้

ลักษณะ ๕ ประการของการดับไปของรูปขันธ์โดยเหตุปัจจัย คือ (๑) รูปดับไปเพราะไม่มีอวิชา (๒) รูปดับเพราะตัณหา (๓) รูปดับเพราะมีกรรม (๔) รูปดับเพราะมีอาหาร (๕) รูปดับปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐ หน้า ๒๒๔-๒๒๘)

สรุปลักษณะสภาวะของ อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ ได้ว่าเป็นสภาวะจิตที่เห็นความเกิดและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณในปัจจุบันขณะ เห็นทันความเกิดในขณะที่เกิดขึ้นและเห็นความดับในขณะที่ดับไป เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป

ย่อมพิจารณาเห็นลักษณะ ๕๐ ประการ โดยปัจจัยและโดยขณะ เพราะอวิชาเกิดรูปจึงเกิด เพราะอวิชาดับรูปจึงดับ เป็นต้น อริยสังและปฏิจจสมุปบาทปรากฏโดยการเห็นความเกิดและความเสื่อม โดยปัจจัยและโดยขณะ ทำให้ละอูจเฉททิฏฐิ สัสสตทิฏฐิ และอกิริยทิฏฐิได้ จิตที่ยังรู้แจ้งชัดว่าธรรมทั้งหลายทั้งมีรูปและไม่มีรูป ไม่มีแล้วยังมีได้ ครั้นมีแล้วยังเสื่อมได้ เห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้นและดับสลายไป ชัดเจน ทำให้เข้าใจสภาวะแห่งเบญจขันธ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง ถูกบีบคั้นทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และไม่อยู่ในบังคับบัญชาของใคร หยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เป็นความรู้เห็นแจ้งชัดแก่กล้า ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอตตสัญญาได้

๓.๓ กังคานุปัสสนาญาณ

๓.๓.๑ ความหมาย

กังคานุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นความดับ

กังคะ แปลว่า การแตก การทำลาย การผูกพัน

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ให้ความหมาย กังคานุปัสสนาญาณ ไว้ว่า “อารมมณฺ ฺปฏิสงฺขา กงฺคานุปัสสเน ปณฺเฑา วิปัสสเน ธาณฺ” แปลว่า “ปัญญาในการพิจารณาอารมณฺแล้วพิจารณาเห็นความแตกดับไปเป็นวิปัสสนาญาณ (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒)

ในอรรถกถาวิปัสสนาญาณุเทศ อธิบายคำว่า “พิจารณาอารมณฺ” ได้แก่ พิจารณา รู้ เห็น อารมณฺมีรูปขันธ์เป็นต้น โดยความแตกดับไป” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๕)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมาย กังคานุปัสสนาญาณว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ” (วิสุทธิ. ๗๗๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมภาสิธาน ให้ความหมาย กังคานุปัสสนาญาณว่า “ปริชาคํานิงเห็นความดับ” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

ในหนังสือพุทธธรรม ให้ความหมายกังคานุปัสสนาญาณว่า “ญาณอันตามเห็นความสลาย” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐาน ให้ความหมาย กังคานุปัสสนาญาณ ไว้ว่า “ปัญญาที่พิจารณารูปนามแล้วตามเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียวชื่อว่า กังคานุปัสสนาญาณ” (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), ๒๕๕๔, หน้า ๔๔๕)

ในหนังสือวิปัสสนานัย ให้ความหมายว่า “วิปัสสนาญาณที่รู้เห็นความดับไปของรูปนามและรู้เห็นความดับของจิตที่เห็นประจักษ์ความดับดังกล่าว ชื่อว่ากังคานุปัสสนาญาณ” (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๗๑)

สรุปความหมายของกังคานุปัสสนาญาณได้ว่า กังคานุปัสสนาญาณ คือปัญญาในการพิจารณาเห็นความแตกดับไป ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความดับ วิปัสสนาญาณที่รู้เห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียวและรู้เห็นความดับของจิตที่เห็นประจักษ์ความดับดังกล่าว

๓.๓.๒ สภาวะของกังคานุปัสสนาญาณ

สภาวะของกังคานุปัสสนาญาณ คือจิตพิจารณาเห็นแต่ความแตกดับไปของรูปนาม จิตที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามแล้วย่อมเข้าใจพระไตรลักษณ์อย่างถ่องแท้ ย่อมกำหนดรู้ได้ชัดเจนและ

รวดเร็วเพราะญาณมีกำลังแก่กล้าจนเห็นความเกิดดับของรูปนามอย่างรวดเร็ว จิตละความเกิดสติตั้งมั่นในความดับคือเห็นเฉพาะความดับที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ ไม่ว่าจะเห็นรูปหรือนามก็เห็นแต่ความดับไป จนเข้าใจชัดแจ้งว่าสิ่งทั้งหลายล้วนต้องแตกดับสลายไปด้วยกันทั้งสิ้น จิตที่กำหนดรู้อยู่ที่ดับลงไปด้วยกันทุกครั้งที่กำหนด

ปัญญาที่เห็นแจ้งซึ่งความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว คือเห็นแจ้งในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ตัดกิเลส สละกิเลส ไม่ยึดมั่นถือมั่น ละนิจจสัญญา ความสำคัญผิดว่าเที่ยง ละสุขสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นสุข ละอัตตสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นตน ละสุกสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นของสวยงามเสียได้ในญาณนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรูปนามที่เกิดดับได้ดีแล้ว พระไตรลักษณ์ปรากฏได้ชัดเจน อุทัยพยานุปัสสนาญาณแก่กล้าเต็มที่ จังหวะที่กำหนดย่อมรวดเร็วและมั่นคงประดุจเป็นไปเองโดยอัตโนมัติ เป็นไปอย่างทันควันจึงทำให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่เอาจิตไปจับที่อุปาทาขณะและฐิติขณะ และจะไม่เอาใจใส่แม้กระทั่งลำดับของรูปนาม ว่าอะไรเกิดก่อน เกิดหลัง หรือแม้แต่สังขารซึ่งเป็นนิमितที่ปรากฏดุษณีธรรม เช่น ขณะที่ทำการคู้เข้า หรือเหยียดออกจะปรากฏรูปสัณฐานเป็นมือเป็นเท้าเฉพาะในตอนแรกของการปฏิบัติธรรม แต่ในขณะนั้นก็กลับไม่ปรากฏสัณฐานของมือและเท้า หรืออวัยวะอื่น ๆ ในทุก ๆ ครั้งที่กำหนด จะเกิดญาณซึ่งทำหน้าที่รู้ว่า “รูปนามดับแล้ว” ท่านจึงเรียกญาณนี้ว่า ภังคญาณ (พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสี สยาดอ), ๒๕๔๖, หน้า ๑๖๐-๑๖๑)

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า

จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับไป พระโยคาวจรพิจารณา อารมณ์นั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นความแตกดับไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของเที่ยง ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่เพิลิตเพลิน ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความเพิลิตเพลินได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความถือมั่นได้ (ขุ.ป. ๖๘/๑๑๒-๑๑๓/๔๗๘-๔๗๙)

ในอรรถกถาภังคานุปัสสนาญาณนิตฺเต อธิบายคำว่า “จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับไป” ได้แก่ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า จิตเกิดขึ้นในความมีรูปเป็นอารมณ์แล้วดับไป

จิตที่พิจารณาอารมณ์นั้นแล้วคือรูรูปรารมณนั้นแล้วเห็นโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ย่อมพิจารณาเห็นคือย่อมเห็นตาม ๆ ไป คือเห็นบ่อย ๆ ซึ่งความแตกดับไปแห่งจิตนั้น คือรูปรารมณนั้น อันจิตใดเห็นโดยความสิ้นไปย่อมพิจารณาเห็นความแตกดับแห่งจิตนั้นด้วยจิตดวงอื่น

คำว่า จิต ในที่นี้หมายถึง สัมปยุตจิต คำว่าย่อมพิจารณาเห็น คือญาณย่อมพิจารณาเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ฉะนั้นพระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นทั้งสองอย่าง คือจิตที่รู้แล้วและญาณ การกำหนดธรรมทั้ง ๒ ส่วนโดยความเป็นส่วนเดียวกันโดยคล้อยตามอารมณ์ปัจจุบัน หมายความว่า การกำหนดธรรม ๒ ประการโดยสภาพเดียวกันอย่างนี้ว่า “สังขารแม้ในอดีตแตกแล้ว แม้ในอนาคตก็จักแตก เหมือนสังขารนี้แตก” ดังที่อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ภิกษุผู้มีความเห็นบริสุทธิ์ในสังขารที่เป็นปัจจุบัน ย่อมน้อมนำความเห็น บริสุทธิ์นั้นไปพิจารณาสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตว่า สังขารทั้งหลายแม้ทั้งหมด ก็มีปกติแตกสลายไป เหมือนหยาดน้ำค้างแห้งไปในเมื่อพระอาทิตย์ขึ้นฉะนั้น

ชั้นทั้งหลายย่อมดับ ไม่มีอะไร ๆ อื่น (ไม่มีสัตว์ บุคคล) ความแตกแห่งชั้นรื้อ ท่านเรียกว่า มรณะ ผู้ไม่ประมาทเห็นความสิ้นไปแห่งชั้นเหล่านั้นโดยแยกกาย ดุจช่างเจียรนัยเอาเพชรเจาะแก้วมณีฉะนั้น

สังขารทั้งหลายทั้งปวงย่อมแตกไป ๆ เหมือนบุรุษผู้มีตาดียืนอยู่บนฝั่ง สระโบกขรณีหรือบนฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนหนาเม็ดตก ฟังเห็นพองน้ำพองใหญ่ ๆ ผุดขึ้น ๆ บนผิวน้ำแล้วก็แตกไปโดยพลันฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงพระโยคาวจร เห็นปานนั้นว่า “มัจจุราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้พิจารณาเห็นโลกเหมือนเห็นพองน้ำหรือเห็น พยับแดด” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๘๓-๔๘๕)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า เมื่อญาณดำเนินไปแก่กล้า เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏ รวดเร็ว ญาณก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือความเป็นไป หรือนิมิต (ของสังขาร ทั้งหลาย) สติ (คือญาณ) ก็ตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ คือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกทำลายไป อย่างเดียว (วิสุทธิ. ๗๔๑/๑๐๗๔)

จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป โดยกำหนดรู้อารมณ์นั้นแล้วเห็นอยู่เนื่อง ๆ โดยความ ไม่เที่ยง เห็นเนื่อง ๆ โดยความเป็นทุกข์ เห็นเนื่อง ๆ โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่ายอยู่ ปราศจากความกำหนัด ดับไป สลัดทิ้งไป

เมื่อเห็นเนื่อง ๆ โดยความไม่เที่ยง	ย่อมละนิจจสัญญาเสียได้
เมื่อเห็นเนื่อง ๆ โดยความเป็นทุกข์	ย่อมละสุขสัญญาเสียได้
เมื่อเห็นเนื่อง ๆ โดยความเป็นอนัตตา	ย่อมละอัตตสัญญาเสียได้
เมื่อเบื่อหน่าย	ย่อมละความเพลิตเพลินยินดี
เมื่อปราศจากความกำหนัด	ย่อมละความกำหนัด
เมื่อดับ	ย่อมละสิ่งที่เป็นแดนเกิด
เมื่อสลัดทิ้งไป	ย่อมละความยึดถือไว้

ในหนังสือพุทธธรรม ปรากฏข้อความว่า ภังคานุปัสสนาญาณ คือ ญาณอันตามเห็นความ สลาย คือเมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดเจนถี่เข้า ก็จะค้ำนึ่งเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบ สิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๒ ปรากฏข้อความว่า ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามแล้ว ย่อมเข้าใจพระไตรลักษณ์อย่างถ่องแท้ สติของเขาระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันในขณะนั้นย่อมกำหนดรู้ได้ ชัดเจนและรวดเร็ว ทำให้เขามีได้ใส่ใจสภาวะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ของรูปนาม มิได้ใส่ใจกระแสรูปนามที่เป็นไปต่อเนื่องเหมือนสายน้ำที่ไหลไปไม่ขาดช่วง อีกทั้งมิได้ใส่ใจรูปร่างสัณฐาน โดยรู้สึกว่ามีรูปร่างของมือเท้าหรือร่างกายเหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติ ในขณะนั้นเขารู้เห็นความดับไปของรูปนามเท่านั้น จัดว่าได้บรรลุถึงคานุปัสสนาญาณ คือปัญญาที่รู้เห็นความดับไป (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๖๗)

ผู้บรรลุถึงคานุปัสสนาญาณแล้วย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะพอง ยุบ นิ่ง ยืน เดิน เหยียด คู้ เห็น ได้ยิน นึกคิด ดับไป มีสภาพดับไปอย่างรวดเร็วในขณะที่กำหนดรู้อยู่นั้น ในบางขณะอาจรู้เห็นจิตที่เห็นประจักษ์ความดับไปได้ดังตัวอย่างรวดเร็ว วิปัสสนาญาณที่รู้เห็นความดับไปของรูปนามและรู้เห็นความดับไปของจิตที่เห็นประจักษ์ความดับดังกล่าว ชื่อว่า ภัคคานุปัสสนาญาณ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๗๑)

ภัคคานุปัสสนาญาณ มีอานิสงส์ ๘ ประการ คือ

- ๑) การละภวทิกฺขณฺฐิ คือ ความเห็นเนื่องด้วยภพ ละสัสสตทิกฺขณฺฐิ คือ ความเห็นว่าเที่ยง
- ๒) การสละความพอใจในชีวิต คือ ย่อมสละชีวิตบูชาพระรัตนตรัยได้
- ๓) การประกอบความชวนชวายนทุกเมื่อ คือ ชยันหมั่นเพียรภาวนาบ่อย ๆ
- ๔) ความมีอาชีพบริสุทธิ์ คือ มีความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ครองชีพโดยสุจริตธรรม
- ๕) การละความชวนชวายนในการทำบาป คือ ละความห่วงใยในกิจน้อยใหญ่เสียได้
- ๖) ความปราศจากภัย คือ ไม่มีเยื่อใยในตน ต้องการจะหลุดพ้นจากภัยในวัฏสงสาร
- ๗) การได้ขันติและโสรจจะ คือ อดทนและสงบเสงี่ยม สัมมาคารวะอ่อนน้อม
- ๘) การอดกลั้นความยินดียินดีร้าย คือ อดทนต่อความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสังค
อดทนต่อความยินดีในกามคุณ แต่ยินดีในอริศีล อริจิต อริปัญญา

ดังที่พระอรุณกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

พระมุนีผู้เห็นสังขารทั้งหลายแตกดับไปเนื่อง ๆ ครั้นเห็นอานิสงส์ ๘ ประการ อันมีการละภวทิกฺขณฺฐิเป็นต้นเหล่านี้ว่าเป็นธรรมสูงสุด เพื่อบรรลุอมตะคือพระนิพพาน ย่อมพิจารณาสังขารนั้นบ่อย ๆ เหมือนบุคคลผู้มีผ้าโพกศีรษะถูกไฟไหม้ฉะนั้น (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๘๕)

สรุปได้ว่าลักษณะสภาวะของภัคคานุปัสสนาญาณ เป็นสภาวะที่จิตละความเกิดแล้วตั้งสติมั่นในความดับเพียงอย่างเดียว จิตมีรูปเป็นอารมณ์พิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความแตกดับไปของรูปและนาม และพิจารณาเห็นความแตกดับไปแห่งจิตนั้น ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลีน ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ถือมั่น เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงย่อมละนิจจสัญญา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ เรียกว่าเป็นการสละคืน เพราะสละกิเลสจากขันธและอกิสังขารพร้อมด้วยตังคปหาน และเพราะแล่นไปใน

นิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น โดยน้อมไปในนิพพานนั้นด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรม คือเมื่อเห็นในความไม่เที่ยงของชั้นทั้งหลาย ทำให้สามารถละกิเลสและน้อมจิตไปในพระนิพพานได้

กัณฺหาปัสสณาญาณนี้มีอานิสงส์ทำให้ผู้ปฏิบัติที่ขยันหมั่นเพียรในการพิจารณาอยู่บ่อย ๆ ซึ่งความดับไปดับไปของรูปนามเหล่านี้ ละภวทิกฐิฐิตะเห็นเนื่องด้วยภพ และความเห็นว่าเที่ยงเสียได้ ย่อมเป็นอยู่อันบริสุทธิ์โดยสุจริตธรรม มีความอดทนขยันหมั่นเพียรในการภาวนา มีความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ครองชีพโดยสุจริตธรรม ต้องการจะหลุดพ้นจากภัยในวัฏสงสาร อดทนและสงบเสงี่ยม สัมมาคารวะอ่อนน้อม อดทนต่อความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสงัด และอดทนต่อความยินดีในกามคุณ แต่ยินดีในอริศีล อริจิต อริปัญญา

๓.๔ ภัยตูปัญฐานญาณ

๓.๔.๑ ความหมาย

ภัยตูปัญฐานญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความเป็นภัย

ภยนฺติ (ภย) แปลว่า เป็นภัย ชื่อว่าภัยเพราะมีภัยเฉพาะหน้าโดยประกอบด้วยความบีบคั้น

อนุปัสสณาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามรรค ให้ความหมายว่า “ภัยตูปัญฐานญาณ อาทีนเว ญาณํ” แปลว่า “ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัยเป็นอาทีนญาณ” (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒) ซึ่งญาณนี้ได้รวมญาณที่ ๖ ๗ และ ๘ ของญาณ ๑๖ ไว้ด้วยกัน

ในอรรถกถาอาทีนญาณเทศ อธิบายความหมายไว้ว่า “ชื่อว่าภัยตูปัญฐาน เพราะอรรถว่า ย่อมเข้าไปตรวจสอบโดยความเป็นภัย, ภัยตูปัญฐานนั้นก็คือปัญญา” (ขุ.ปฎิ.อ. ๖๘/๓๖)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แยกแยะ เป็นภัยตูปัญฐานญาณ อาทีนญาณอุปัสสณาญาณ และนิพพิทานุปัสสณาญาณ โดยให้ความหมาย ภัยตูปัญฐานญาณ ว่า “ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว” (วิสุทธิ. ๗๓๗/๑๐๗๑)

สรุปความหมายของภัยตูปัญฐานญาณได้ว่า คือปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นจริงว่าเป็นภัย ญาณที่กำหนดรู้มองเห็นสังขารทั้งหลายปรากฏเป็นของน่ากลัว

๓.๔.๒ สภาวะของภัยตูปัญฐานญาณ

สภาวะของภัยตูปัญฐานญาณ คือสภาวะจิตกำหนดจนเห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัยเป็นสิ่งที่น่ากลัว เพราะเห็นแต่ความดับไปดับไปของรูปนามอย่างรวดเร็ว เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่าง จึงเกิดปัญญาารู้แจ้งว่าสังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด คดีใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น ไม่อยากเข้าไปยึดถือ เพราะทุกสิ่งล้วนแต่จะต้องแตกสลายดับไปทั้งสิ้น

สังขารทั้งหลายปรากฏเหมือนเป็นผี เป็นโรค เป็นไข้ เป็นอาพาธ เป็นของคับแคบ ไม่มี ความแช่มชื่น มีแต่ทุกข์ มีแต่วิบัติ เป็นกองแห่งทุกข์โทษใหญ่หลวง จิตละความปรารถนา ความยึดมั่น ถือมั่นในสังขารทั้งหลาย และน้อมไปในสันติบท คือ พระนิพพาน

ลักษณะความกลัวของญาณนี้คือ จิตจะเกิดอาการกลัวต่อความเป็นไปในรูปนามอย่างประหลาดโดยหาเหตุผลให้แก่ตนเองมิได้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่งเดินเข้าไปในป่าพบบสัตว์น่ากลัว เช่น เสือโคร่ง เสือเหลือง และอสรพิษร้ายต่าง ๆ ที่บังเอิญปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าโดยไม่รู้ตัวมาก่อน

ในอรรถกถาอาทีนวญาณเทศ อธิบายไว้ว่า พระโยคีบุคคลผู้เห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว ในปัจจุบันก็กำลังดับ ถึงแม้ในอนาคตก็จักดับไปอย่างนี้เหมือนกัน” ความปรารถนาที่ดี ความถ่อมมันก็ดี ในสังขารทั้งหลายอันมีในภพ กำเนิด คติ ฐิติ นิवासะทั้งหมด แม้สักสังขารเดียวย่อมไม่มี ภพทั้ง ๓ ปรากฏจุลหุลมถ่านเพลิงที่เต็มด้วยถ่านเพลิงอันไม่มีเปลว มหาภูตรูป ๔ ปรากฏจุลอสรพิชที่มีพิษร้าย ชั้น ๕ ปรากฏจุลเพชฌฆาตที่กำลังเงือดดาบ อายตะภายในทั้ง ๖ ปรากฏจุลเรือว่างเปล่า อายตะภายนอกทั้ง ๖ ปรากฏจุลโจรสล้นชาวบ้าน วิญญานฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ปรากฏจุลถูกไฟ ๑๑ กองลูกเผาอยู่โชติช่วง สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏเหมือนเป็นผี เป็นโรค เป็นลูกศร เป็นไข้ เป็นอาพาธ ปราศจากความชุ่มชื้น หมตรสชาติ เป็นกองแห่งโทษใหญ่ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๗-๓๘)

พระพุทธโฆสเถระอธิบายไว้ว่า เมื่อโยคีมีความดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ (บรรดามีอยู่) ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ทุกหนทุกแห่ง ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัวมาก เช่นเดียวกับ สีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคตุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วง เป็นต้น ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมากแก่บุรุษฉลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่โดยสุขสบาย เมื่อโยคินั้นเห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารทั้งหลายที่จะบังเกิดขึ้นในอนาคต ก็จักดับไป” (วิสุทธิ. ๗๕๐/๑๐๘๑)

ในหนังสือธรรมภาสิธาน ปรากฏข้อความว่า เมื่อมีความเห็นว่าต้องเกิดต้องดับอยู่อย่างนั้น จึงเป็นเหมือนอย่างว่าเป็นเรือนที่ถูกไฟไหม้ เพราะฉะนั้นเรือนที่ถูกไฟไหม้นั้นก็เป็นสิ่งที่น่ากลัว แต่ไม่กลัวก็เพราะว่ามายืนดูอยู่ข้างนอก ไม่ได้ยืนอยู่ในเรือนที่กำลังไฟไหม้ แปลว่าดูอยู่ข้างนอก ก็เห็นเรือนกำลังถูกไฟไหม้หมดไปเป็นของน่ากลัว ไม่ควรที่จะเข้าไปใกล้เรือนที่กำลังถูกไฟไหม้นั้น ต้องถอยห่างออกมา (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

ในหนังสือพุทธธรรม ปรากฏข้อความว่า ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือเมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลาย อันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือวิปัสสนานัย เล่ม ๒ ปรากฏข้อความว่า ภัยตูปัญฐานญาณ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยความกลัวในรูปนามที่ดับไปทุก ๆ ขณะที่เราเห็น และยังเป็นญาณที่สำคัญว่าน่ากลัว ในอารมณ์ที่พิจารณารู้จักด้วย จิตจะไม่สลดชื่นแจ่มใสเหมือนในอุทพยัพพยานุปัสสนาญาณและกังกานุปัสสนาญาณ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๘๘)

ในหนังสือคู่มือสออบอารมณ์กรรมฐาน ปรากฏข้อความว่า ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่ารูปนามที่อยู่ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ ย่อมมีความเกิดดับ มีภัยเฉพาะหน้า เป็นของน่ากลัว เมื่อพิจารณาเห็นอนิจจัง รูปนามอดีต อนาคต ปัจจุบัน ปรากฏเป็นของน่ากลัว เมื่อพิจารณาเห็นทุกข์ รูปนามที่โลกสมมติว่าเป็นสุขก็ปรากฏว่าเป็นทุกข์เป็นของน่ากลัว เพราะถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ เมื่อพิจารณาเห็นอนัตตา รูปนามเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของไม่มีหัวหน้า เป็นดุจบ้านร้าง ดุจพยับแดด ดุจเมืองลับแล ย่อมปรากฏเป็นของน่ากลัว ดังนั้นญาณนี้จึงได้ชื่อว่า ภัยตูปัญฐานญาณ (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), ๒๕๕๐, หน้า ๓๖)

สรุปได้ว่าสถานะของภคฺยตฺยปฏฺฐานญาน คือ สภาวะจิตที่เห็นสังขารปรากฏเป็นภคฺยเป็นของน่ากลัวเพราะเห็นแต่ความดับไปดับไปของรูปนามอย่างรวดเร็ว ปัญญาที่เห็นว่าสังขารทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว ในปัจจุบันก็กำลังดับ ถึงแม้ในอนาคตก็จักดับไปอย่างนี้เหมือนกัน จึงเกิดความกลัวในรูปนามที่ดับไปอย่างประหลาด ความปรารถนาที่ดี ความถ้อยมั่นที่ดี ในสังขารทั้งหลายอันมีในภพ กำหนดคติ ฐิติ นิวาสะทั้งหมด แม้สักสังขารเดียวยอมไม่มี ปัญญาที่พิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นภคฺยเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนต้องแตกสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๓.๕ อาทีนวานุปัสสนาญาณ

๓.๕.๑ ความหมาย

อาทีนวานุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษ

อาทีนว แปลว่า โทษ ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง ผลร้าย ความหมายตรงข้ามกับอานิสงส์

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓, ๔๖๗)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรค กล่าวไว้คือ “ภคฺยตฺยปฏฺฐานญาน ภคฺยตฺยปฏฺฐานญาน” แปลว่า “ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภคฺย เป็นอาทีนวญาณ” ข้อความดังนี้ตรงกันในญาณทั้ง ๓ คือญาณที่ ๖ , ๗ และ ๘ ของญาณ ๑๖ (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายของอาทีนวานุปัสสนาญาณว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย” (วิสุทธิ. ๗๓๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมมาภิธาน ให้ความหมายของอาทีนวานุปัสสนาญาณว่า “ปริชาคานิงเห็นโทษ” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของอาทีนวานุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามเป็นโทษ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งโทษร้ายของรูปนาม

๓.๕.๒ สถานะของอาทีนวานุปัสสนาญาณ

สถานะของญาณนี้จะต่อเนื่องจากภคฺยตฺยปฏฺฐานญาน เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไปเป็นของน่ากลัว ย่อมเห็นว่าสิ่งใดน่ากลัวสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอามิสคือเป็นเหยื่อล่อให้หลงติดอยู่ในสิ่งนั้น ย่อมมีแต่ทุกข์แต่โทษทั้งสิ้น ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์ เห็นทุกข์โทษรอบด้าน เมื่อมองเห็นโทษก็ไม่มีความยินดีในสังขาร ละอัสสารทสัณญาคือสัณญาคือยินดีเสียได้

ผู้ปฏิบัติจะเห็นโทษของรูปนาม ไม่ว่าจะกำหนดอะไรก็จะพบแต่ความไม่พอใจ น่ารังเกียจ เห็นว่ารูปนามมีแต่ทุกข์ แม้ว่าช่วงนี้จะไม่มีความฟุ้งซ่านมารบกวน สมาธิมั่นคงดี แต่ผู้ปฏิบัติก็ไม่รู้สึกเป็นสุขกับการปฏิบัติธรรม กลับมีแต่ความเชื่องซึม ท้อเหี่ยว อันบ่งบอกถึงการหมดความสนใจในการปฏิบัติธรรม เพราะเห็นโทษของรูปนาม เปรียบเหมือนกับคนเคยรักกัน แต่มาบัดนี้ได้รู้ได้เห็นความไม่ดีของกันและกัน จึงเห็นแต่โทษของอีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน ก่อนนี้เคยเห็นรูปนามเป็นที่พอใจ ยึดเอามาเป็นที่พักพิงได้ ภายหลังมาทราบว่ารูปรูปนามแท้จริงแล้วเป็นของหาแก่นสารไม่ได้เลย จึงเกิดความเห็นโทษขึ้น (พระภิกษุทันตอะสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ, ๒๕๓๒, หน้า ๑๑๕)

ปัญญาในความปรากฏโดยความเป็นภัย คือความเกิดขึ้นเป็นภัย นิमितเป็นภัย ฯลฯ ความบังเกิดเป็นภัย ความอุปบัติเป็นภัย ชาติเป็นภัย ชราเป็นภัย พยาธิเป็นภัย มรณะเป็นภัย ความโศกเป็นภัย ความร่ำพันเป็นภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย เป็นอาที่นวญาณทุกอย่าง

ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย ความไม่เป็นไปปลอดภัย ฯลฯ ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิमित ความไม่มีกรรมที่ประมวลมา และความไม่ปฏิสนธิว่าเป็นสุข นี้เป็นญาณในสันติบท อาที่นวญาณนี้ย่อมเกิดในฐานะ ๕ ญาณในสันติบทย่อมเกิดในฐานะ ๕ พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดญาณ ๑๐ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะทฤษฎีต่าง ๆ เพราะเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ (ขุ.ป. ๖๘/๑๑๕-๑๑๙/๔๘๖-๔๘๗)

พระโยคาวจรย่อมรู้ชัดญาณทั้ง ๑๐ เหล่านี้ คือ

- (๑) ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์
- (๒) ความเป็นไปเป็นทุกข์
- (๓) นิमितเป็นทุกข์
- (๔) กรรมที่ประมวลมาเป็นทุกข์
- (๕) ปฏิสนธิเป็นทุกข์
- (๖) ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข
- (๗) ความไม่เป็นไปเป็นสุข
- (๘) ความไม่มีนิमितเป็นสุข
- (๙) ความไม่มีกรรมที่ประมวลมาเป็นสุข
- (๑๐) ความไม่ปฏิสนธิเป็นสุข

เมื่อจิตของพระโยคาวจรผู้เห็นโทษร้ายในความเกิดขึ้น ความเป็นไป ฯลฯ ความปฏิสนธิปรากฏชัดเจนโดยความน่ากลัว จิตย่อมโน้มไปในฝ่ายตรงกันข้ามกับอาการเหล่านั้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า เมื่อโยคินั้นเสพอเนื่อง ๆ อยู่ ทำให้เกิดอยู่ ทำให้มาก ๆ อยู่ซึ่งภยตูปัญฐานญาณนั้น ภพ ๓ ก็ปรากฏเหมือนหลุมถ่านเพลิงซึ่งเต็มไปด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว महाสูตรรูป ๔ ก็ปรากฏประดุจเป็นอสรพิษมีพิษร้าย ชั้น ๕ ก็ปรากฏประดุจเพชรฆาตที่ยกดาบเงื้อง่าอยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ก็ปรากฏประดุจหมู่บ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ก็ปรากฏประดุจพวกโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ก็ประดุจถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลูกโพลงและโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงก็ปรากฏประดุจเป็นผี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาหาร เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง หากความอบอุนมิได้ ไม่มีรส (วิสุทธิ. ๗๕๒/๑๐๘๔)

ในหนังสือธรรมมาภิธาน ปรากฏข้อความว่า เมื่อเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัวโดยมีความเห็นว่าต้องเกิดต้องดับอยู่อย่างนั้น ก็ค้ำนึ่งเห็นโทษ เมื่อเป็นของน่ากลัวอย่างนั้น ก็เป็นสิ่งที่มิใช่ไม่มีคุณ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๕๐)

ในหนังสือพุทธธรรม ปรากฏข้อความว่า อาที่นวานุปัสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นโทษคือเมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว

ยอมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง ต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือวิปัสสนานัย ปรากฏข้อความว่า เมื่อภยตูปัญฐานญาณแก่กล้าแล้ว อาทิวา นุปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติย่อมไม่เห็นรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ว่าเป็นสิ่งที่ติงาม อีกทั้งไม่เห็น รูปนามอื่นและภพที่ตนอนุมานรู้ด้วยการพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่ติงาม เขาพบแต่ความน่ารังเกียจของสิ่งที่ กำหนดรู้และพิจารณา (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๒๘๙)

สรุปได้ว่าลักษณะสภาวะของอาทิวา นุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาในความปรากฏโดยความ เป็นภัย สภาวะที่เห็นความเกิดขึ้นเป็นภัย ความเป็นไปเป็นภัย นิमितเป็นภัย ฯลฯ กรรมที่ประมวลมา เป็นภัย ปฏิสนธิเป็นภัย คติเป็นภัย ความบังเกิดเป็นภัย ความอุปบัติเป็นภัย ชาติเป็นภัย ชราเป็นภัย พยาธิเป็นภัย มรณะเป็นภัย ความโศกเป็นภัย ความรำพันเป็นภัย ความคับแค้นใจเป็นภัย ทุกอย่าง เป็นทุกข์เป็นโทษทั้งสิ้น ปัญญาปรากฏชัดว่าใน ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตवास ๙ ทั่วทุกหนทุกแห่ง ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีที่จะไป ไม่มีที่พึ่งอาศัย ไม่มีความปรารถนา หรือ ความยึดเหนี่ยว สังขารทั้งหลายทั้งปวงปรากฏประจักษ์เป็นผี เป็นโรค ถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และเป็นอาหาร เป็นกองแห่งโทษร้ายใหญ่หลวง

๓.๖ นิพพิทานุปัสสนาญาณ

๓.๖.๑ ความหมาย

นิพพิทานุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความหน่าย

นิพพิทา แปลว่า ความหน่าย หมายถึงความหน่ายที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเห็นความจริง

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสัมภิตามรรค (ญาณที่ ๘ ของญาณ ๗๓) และในคัมภีร์อรรถกถา ดังกล่าวแล้ว ซึ่งได้รวมญาณที่ ๖ ๗ และ ๘ ของญาณ ๑๖ ไว้ด้วยกัน

ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แยกแสดง นิพพิทานุปัสสนาญาณ ว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยการ เห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย” (วิสุทธิ. ๗๗๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมภาณ ให้ความหมายของ นิพพิทานุปัสสนาญาณว่า “ปริชาคำนึงถึงความ เบื่อหน่าย” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของนิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความหน่าย ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ ด้วยความเบื่อหน่าย ปริชาคำนึงถึงความเบื่อหน่าย

๓.๖.๒ สภาวะของนิพพิทานุปัสสนาญาณ

สภาวะของญาณนี้จะเกิดต่อเนื่องจากภยตูปัญฐานญาณและอาทิวา นุปัสสนาญาณ คือเมื่อ เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัวเป็นภัยเป็นโทษใหญ่หลวง เมื่อเห็นแจ้งชัดว่ารูปนามมีแต่โทษไม่มีคุณก็เกิด ความรู้สึกเบื่อหน่ายในรูปนามที่ตนเห็นโทษนั้นแล้ว ไม่ว่าจะพิจารณากำหนดรู้เห็นอะไรก็รู้สึก ว่า เบื่อหน่ายไปหมด แม้แต่ความพึงชานก็ยิ่งเบื่อหน่าย

ลักษณะความเบื่อหน่ายในญาณนี้จะเบื่อหน่ายต่อสังขารคือรูปนาม ทุกภูมิ ทุกชั้น มิใช่ เฉพาะในอบายภูมิ แต่เบื่อหน่ายรูปนามทั้งหมดไม่ว่าจะอยู่ภูมิใดภพใดก็ไม่มี ความยินดีพอใจ เห็นว่า โลกทั้งหลายล้วนเป็นของไม่น่าอยู่น่าพอใจทั้งสิ้น

ในอรรถกถาอาทิวาญาณเทศ อธิบายไว้ว่า

“เหมือนอย่างพญาช้างฉัททันต์ เมื่อผ่องทั้งตัว มีที่ตั้งดี ๗ สถาน มีฤทธิ์เหาะไปในเวหาสได้ ย่อมไม่ยินดีในใจกลางพระนคร แต่ย่อมยินดีในสระใหญ่ชื่อฉัททันต์ในป่าหิมวันต์เท่านั้น ฉันท ไศ พระโยคีบุคคลเพียงดั่งช้างตัวประเสริฐนี้ ย่อมไม่ยินดีในสังฆารธรรมแม้ทั้งปวง แต่ย่อมยินดีในสันติบทคือพระนิพพานเท่านั้น อันท่านแสดงแล้วโดยนัยเป็นต้นว่า “การไม่เกิดขึ้น เป็นสิ่งเกษม” มีใจน้อมไปน้อมไปเง้อมไปในสันติบทคือพระนิพพานนั้น นิพพานุปัสสนาญาณย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคีบุคคลผู้นั้น ด้วยคำเพียงเท่านั้นแล” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๓๙)

เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงมีแต่ทุกข์ เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์ ด้วยเห็นสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ย่อมเบื่อหน่ายระอา ไม่ยินดีในสังขารอันมีความแตกดับไปอันเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เหมือนอย่างพญาช้างฉัททันต์ มีฤทธิ์ เหาะไปในเวหาสได้ ย่อมไม่ยินดีในใจกลางพระนคร แต่ย่อมยินดีในสระใหญ่ชื่อฉัททันต์ในป่าหิมวันต์เท่านั้น ฉันท ไศ พระโยคีบุคคลย่อมไม่ยินดีในสังขารอันมีความแตกดับไป อันล้วนแล้วด้วยโทษอันตนเห็น แจ่มแจ้งแล้ว แต่ย่อมยินดีในสันติบทคือพระนิพพานเท่านั้น

พระพุทธโฆสเถระ กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า เมื่อโยคีเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษ อยู่อย่างนี้ก็เบื่อหน่ายเอือมระอา ไม่ภริมยในสังขารอันมีการแตกดับ ซึ่งดำเนินอยู่ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ทั่วทุกหนทุกแห่ง (วิสุทธิ. ๗๕๔/๑๐๙๐)

สรุปได้ว่าสภาวะของนิพพิทานุปัสสนาญาณ จะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษ แล้วเกิดรู้สึกเบื่อหน่าย ระอา ไม่ยินดี ในสังขารอันมีความแตกดับไปอันเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เพราะเห็นสังขารทั้งหลายเป็นของน่ากลัวเป็นทุกข์เป็นโทษเสียทั้งสิ้น เมื่อเห็นสังขารเป็นของน่ากลัวอย่างนั้นก็เป็นสิ่งที่มีโทษไม่มีคุณ จึงเกิดความเบื่อหน่าย ไม่ภริมยในสังขารอันมีการแตกดับ ไม่เพิลิตเพิลินติดใจในสังขารทั้งหลายอีกต่อไป แต่มีใจน้อมไปน้อมไปในพระนิพพาน

๓.๗ มุญจितุกัมยตาญาณ

๓.๗.๑ ความหมาย

มุญจितุกัมยตาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นด้วยใคร่ที่จะพ้นไป

มุญจิตุกมยตา แปลว่า ความเป็นผู้ใคร่จะพ้น (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๐)

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๙ ของญาณ ๗๓) และในคัมภีร์อรรถกถา โดยให้ความหมายว่า “มุญจิตุกมยตา ปฏิสงขาสนติภูจณา ปณญา สงขารูปกชาสุ ญาณ” แปลว่า “ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไป พิจารณา และวางเฉยอยู่ เป็นสังขารูปกชาญาณ” โดยได้รวมความหมายของญาณทั้ง ๓ คือมุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารูปกชาญาณ ไว้ด้วยกัน (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมาย มุญจิตุกัมยตาญาณว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป” (วิสุทธิ. ๗๗๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมาภิธาน ให้ความหมาย มุญจิตุกัมยตาญาณว่า “ปริชาค้ำนิงด้วยใครจะพันไปเสีย” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของ มุญจิตุกัมยตาญาณว่า ปัญญาที่พิจารณาด้วยใครจะพันไป บรรณานาจะพันไปเสียจากรูปนาม

๓.๗.๒ สภาวะของมุญจิตุกัมยตาญาณ

ลักษณะสภาวะของมุญจิตุกัมยตาญาณนี้ จะเกิดสภาวะที่รู้สึกอยากหลุดพ้นจากรูปนาม ญาณนี้เกิดต่อเนื่องจากนิพพิทาญาณคือเกิดความเบื่อหน่าย ไม่นิยมในรูปนามแล้ว เพราะเห็นแจ้งว่า รูปนามนี้เป็นของน่ากลัว เป็นทุกข์เป็นโทษ น่าเบื่อหน่าย ระอา ไม่น่าอภิรมย์อีกต่อไป จึงเกิดสภาวะที่อยากจะหลุดพ้น ใครจะพันไปเสีย คืออยากหนี อยากหลุด อยากพันไปจากรูปนามนี้ เหมือนบุคคลที่ตกอยู่ในกองเพลิง ก็อยากจะไปให้พ้นจากกองเพลิงเหล่านี้

พระสารีบุตรเถระ อธิบายปัญญาในความปรารถนาจะพันไปว่า

ปัญญาในความปรารถนาจะพันไปจากความเป็นไป พิจารณาและวางเฉยอยู่ ปัญญาในความปรารถนาจะพันไปจากนิमित ฯลฯ จากกรรมที่ประมวลมา จากปฏิสนธิ จากคติ จากความบังเกิด จากความอุปบัติ จากชาติ จากชรา จากพยาธิ จากมรณะ จากความโศก จากความรำพัน ปัญญาในความปรารถนาจะพันไปจากความคับแค้นใจ พิจารณาและวางเฉยอยู่ (ขุ.ป. ๖๘/๑๒๐/๔๙๒)

ในอรรถกถาสังขารุเปกขาญาณุเทศ อธิบายว่า ความว่า พระโยคีบุคคลโดยอ้อมประสงค์ ย่อมปรารถนาเพื่อจะละเพื่อจะสละ เพราะเหตุนั้น พระโยคีบุคคลนั้น จึงชื่อว่า มุญจิตุกมโย (ผู้ใคร่จะละ) ความเป็นผู้ใคร่จะละ ชื่อว่ามุญจิตุกมยตา, พระบาลีว่า “มุญจิตุกามสสมุญจิตุกมยตา” (ความใคร่ที่จะพันของพระโยคีบุคคลผู้ใคร่จะพัน) กล่าวได้ว่า ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพันจากการเกิดขึ้น (อุปาทา มุญจิตุกมยตา) มุญจิตุกัมยตาญาณย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลนั้นผู้ทอดอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ผู้ใคร่จะปล่อยวางซึ่งสังขารทั้งปวง พระโยคีบุคคลผู้ใคร่จะปล่อยวางซึ่งสังขารทั้งหลาย อันมีความแตกดับไป อันมีในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวงอย่างนี้ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๑)

เมื่อเบื่อหน่ายอยู่ เอือมระอาอยู่ ไม่นิยมอยู่ จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ในสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินไปใน ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ ทั่วทุกหนทุกแห่ง เป็นจิตที่ใคร่จะพันไปปรารถนาจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง เปรียบเหมือน

- ปลาติดอยู่ภายในอวน
- กบอยู่ในปากงู
- ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง
- เนื้ออยู่ในปวงบาศอันเหนียวแน่น
- งูอยู่ในเงื้อมมือของหมองู
- ช้างถูกขตรัดอยู่ในหล่มลือก
- พญานาคอยู่ในปากครุฑ
- พระจันทร์เข้าไปอยู่ในปากราหู

- บรูษฎกศัตรูล้อมไว้ เป็นต้น

ผู้มีความปรารถนาจะพ้นไป มีความมุ่งมั่นจะออกไปเสียจากที่นั้น ๆ ชื่อฉันทจิตของพระโยคีผู้นั้น ก็ฉันทนั้น เป็นจิตปรารถนาจะพ้นไป ประสงค์จะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง ทันใดนั้น พระโยคีท่านนั้นผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวงอยู่อย่างนี้ มุญจิจุกัมยตาญาณก็เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้ (วิสุทธิ. ๗๕๖/๑๐๙๑-๑๐๙๒)

ในหนังสือพุทธธรรม กล่าวสอดคล้องกับในคัมภีร์ทั้งสองว่า มุญจิจุกัมยตาญาณ ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่วยสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาจะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

สรุปได้ว่าสภาวะของมุญจิจุกัมยตาญาณ คือสภาวะที่จิตใคร่จะพ้นไปเสียจากรูปนาม เมื่อเบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่นินดี จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ในสังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ เป็นจิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิดขึ้น จากความเป็นไป จากนิमित จากปฏิสนธิ จากคติ จากความบังเกิด จากความอุปบัติ จากชาติ จากชรา จากพยาธิ จากมรณะ จากความโศก จากความรำพัน จิตปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวง โดยปราศจากความอาลัยในสังขารเหล่านั้น

๓.๘ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๓.๘.๑ ความหมาย

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาสังขารทั้งหลาย

ปฏิสังขา แปลว่า การพิจารณาสังขารทั้งหลาย

อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารค ได้รวมความหมายของญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิจุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารูปเพกขาญาณ ไว้ด้วยกัน โดยให้ความหมายว่า “ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไป พิจารณา และวางเฉยอยู่ เป็นสังขารูปเพกขาญาณ” (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมาย ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนื่อง ๆ โดยพิจารณาทบทวน” (วิสุทธิ. ๗๗๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมภาณี ให้ความหมาย ปฏิสังขานุปัสสนาญาณว่า “ปริชาคานิงด้วยพิจารณาหาทาง” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือ ปัญญาในการพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยพิจารณาทบทวนเพื่อหาทาง ญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน ปริชาคานิงด้วยพิจารณาหาทาง

๓.๘.๒ สภาวะของปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

ลักษณะและสภาวะของปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือสภาวะจิตที่อยากหนีอยากพ้นไปเสียจากรูปนามโดยมีจิตโน้มไปสู่พระนิพพาน เชื่อว่าพระนิพพานมีจริงและอยากถึงพระนิพพาน เกิดปัญญาที่ย้อนกลับไปพิจารณาไตรลักษณ์เพื่อหาทางหลุดพ้น ตั้งใจจริงปฏิบัติจริง ปฏิบัติอย่างขะมักเขม้นจริง ๆ มีจิตใจหนักแน่นมุ่งมั่นไม่มีใจรวนเรคิดจะเลิกปฏิบัติแต่อย่างใด

ในอรรถกถาสังขารุเปกขาญาณุเทศ อธิบายญาณนี้ว่า เมื่อมัจจุตักมัยตาญาณย่อมเกิดแก่ พระโยคีบุคคลนั้น ผู้ทอดอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ผู้ใคร่จะปล่อยวางซึ่งสังขารทั้งปวง พระโยคีบุคคล ผู้ใคร่จะปล่อยวางสังขารทั้งหลายอันมีความแตกดับไป ย่อมยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเห็นแจ้งด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณอีก เพื่อทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ ก็เมื่อ พระโยคีบุคคลนั้นเห็นแจ้งอยู่อย่างนี้ ปฏิสังขาญาณอันมีความกำหนดหมายด้วยอนิจจลักษณะย่อม เกิดขึ้น ปฏิสังขาญาณอันเป็นไปด้วยอำนาจเป็นทุกขลักษณะย่อมเกิดขึ้น และปฏิสังขาญาณอันมีความ กำหนดหมายและเป็นไปด้วยอำนาจเป็นอนัตตลักษณะก็ย่อมเกิดขึ้น พระโยคีบุคคลนั้นเห็นว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่าง” ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณแล้วจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณา สังขารทั้งหลายอยู่ ละความกลัวและความยินดีเสียได้ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๑-๔๒)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า โยคีผู้ปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีแต่ ความแตกดับ อันดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ และในนิवास ทุกหนทุกแห่งดังกล่าว นั้น จึงยกเอาสังขารทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไป อีก เพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง อุปมาเหมือนบุรุษจับปลา คว่าเอาสุ่มลงไปในน้ำ บุรุษผู้นั้นหย่อน มือลงไปในปากสุ่ม จับเอางูไว้ที่คอในน้ำ ก็ดีใจว่าจับได้ปลา เมื่อยกขึ้นมาดูจึงรู้ว่าเป็นงู เห็นโทษร้าย ท้อใจในการจับงู ปรารถนาจะพ้นไปจึงทำอุบายให้พ้นไปจากงู เกาะปลดมือออกจากงูตั้งแต่ปลายหาง แล้วยกแขนขึ้นแกว่งเหนือศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเปลี่ยนแล้วเหวี่ยงงูไป แล้วรีบขึ้นไปขอบหนอง ยืน มองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงอยู่ว่า “เอาละเป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาแล้ว”

ในอุปมานั้น กาลเวลาที่โยคีได้อัตภาพ (เกิดเป็นมนุษย์) แล้วยินดีพอใจมาตั้งแต่แรก เปรียบ เหมือนบุรุษผู้จับงูที่คอมั่นไว้แล้วดีใจว่าเป็นปลา การที่โยคีผู้นี้ย่อยความเป็นก้อนของสังขารออกไป แล้วเห็นไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เปรียบเหมือนการที่บุรุษผู้นั้นนำงูออกมาจากปากสุ่ม แล้วเห็น ว่าเป็นงู ภัยตูปัญฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ปรากฏโดยความเป็นที่น่ากลัว) ของโยคีท่านนี้ เปรียบ เหมือนบุรุษที่กลัวงู อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยเห็นเป็นโทษ) เปรียบเหมือนการเห็น โทษร้ายจากการจับงูนั้น นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยความเบื่อหน่าย) เปรียบเหมือน ความท้อใจในการจับงูไว้ มัจจุตักมัยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไปเสีย) เปรียบ เหมือนความมุ่งหมายที่จะพ้นจากงู การยกพระไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ญาณ เปรียบเหมือนการทำอุบายแห่งการพ้นไป (จากงู) เป็นอันว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ได้เกิดขึ้น แล้วแกโยคาวจรท่านนั้น ด้วยการกำหนดเพียงเท่านี้ (วิสุทธิ. ๗๕๘/๑๐๙๔-๑๐๙๕)

ในหนังสืออภิมมัตถสังคหะ ปรากฏข้อความว่า ปฏิสังขาญาณ คือวิปัสสนาญาณที่เป็นไป ชัดเจนกว่าเดิม โดยเนื่องด้วยความคำนึงพิจารณาว่า สังขตธรรมมีกองโทษอันมากมายด้วยอาการ ๔๐ (มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค ฯลฯ) เพื่อให้ผู้ต้องการหลุดพ้นได้ข้ามพ้นโดยเร็ว (พระอนุรุทธาจารย์, ๒๕๔๖, หน้า ๗๙๒)

ในหนังสือปริมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ ปรากฏข้อความว่า ปฏิสังขาญาณ ปัญญาย้อนกลับไป พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง คือพิจารณาสังขารเป็นอนิจจังด้วย อาการ ๑๐ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นทุกข์ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง พิจารณาสังขารเป็นอนัตตาด้วย อาการ ๕ อย่าง (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ๒๕๕๔, หน้า ๑๕๘)

ในหนังสือธรรมนูญ ปราบกฏข้อความว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปรีชาค้ำนึ่งด้วยพิจารณาหาทาง คือการพิจารณาหาทางที่จะปล่อยวางสังขารนั้น ก็เหมือนอย่างว่าพิจารณาว่าจะหาทางเหวี่ยงงูออกไปอย่างไร งูจึงจะไม่หวนมามากัดเอา เพราะฉะนั้นเมื่อหาทางที่จะปล่อยงูได้ ก็ชูงูขึ้นเหนือศีรษะแล้วก็เหวี่ยงงูทิ้งไปเสียให้ไกล ก็เหมือนอย่างความที่วางสังขารได้ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๕๐)

ในหนังสือพุทธธรรม ปราบกฏข้อความว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

การพิจารณาหาทางที่จะพ้นไปจากสังขารเหล่านั้น ก็คือ การกำหนดรู้สังขารให้ประจักษ์แจ้งว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์อีกเพื่อพิจารณาลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด อันได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ เป็นการเห็นประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์

สรุปได้ว่าลักษณะสภาวะของปฏิสังขานุปัสสนาญาณ คือเป็นผู้ใคร่จะปล่อยวางสังขารอันมีความแตกดับไป เกิดปัญญาที่ย้อนกลับไปพิจารณาไตรลักษณ์เพื่อหาทางหลุดพ้น ตั้งใจจริง ปฏิบัติจริง พิจารณาทบทวนโดยยกสังขารทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดแจ้งไตรลักษณ์ด้วยอาการ ๔๐ อย่าง ได้แก่ อนิจจลักษณะ ๑๐ ทุกขลักษณะ ๒๕ และอนัตตลักษณะ ๕ เพื่อทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณอันมีความกำหนดหมายด้วยอนิจจลักษณะย่อมเกิดขึ้น ปฏิสังขานุปัสสนาญาณอันเป็นไปด้วยอำนาจทุกขลักษณะย่อมเกิดขึ้น และปฏิสังขานุปัสสนาญาณอันมีความกำหนดหมายและเป็นไปด้วยอำนาจเป็นอนัตตลักษณะก็ย่อมเกิดขึ้น จนเห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของว่างจึงละความกลัวและความยินดีเสียได้

๓.๙ สังขารุเปกขาญาณ

๓.๙.๑ ความหมาย

สังขารุเปกขาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาวางเฉยในสังขารทั้งหลาย
สังขารุเปกขา (สงขารุเปกขาสู) แปลว่า การวางเฉยในสังขารทั้งหลาย
อนุปัสสนาญาณ แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็น (ขุ.ป. ๖๘/๑๐๓/๔๖๗)
ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๙ ของญาณ ๗๓) และในคัมภีร์อรรถกถา ดังกล่าวแล้ว โดยรวมความหมายของญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิติกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ ไว้ด้วยกันว่า “ปัญญาในความปรารถนาจะพ้นไปพิจารณา และวางเฉยอยู่ เป็นสังขารุเปกขาญาณ” (ขุ.ป. ๖๘/๑/๒)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้ความหมาย สังขารุเปกขาญาณ ว่า “ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร” (วิสุทธิตี. ๗๗๗/๑๐๗๑)

ในหนังสือธรรมนูญ ให้ความหมาย สังขารุเปกขาญาณว่า “ปรีชาค้ำนึ่งด้วยความวางเฉยเสีย” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

สรุปความหมายของ สังขารุเปกขาญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นและวางเฉยในสังขารทั้งหลาย ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร ปรีชาค้ำนึ่งด้วยความวางเฉยเสีย

๓.๙.๒ สภาวะของสังขารเปกชาญาณ

สภาวะของญาณนี้จิตจะมีลักษณะวางเฉยต่อรูปนามสังขาร เมื่อกำหนดรู้อย่างไรก็หนีไม่พ้น จึงวางเฉยในสังขาร โดยไม่ต้องจดจ่อให้รู้เห็นการดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แต่สามารถกำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติโดยไม่รู้สึกรว่ามีตัวตนผู้กำหนดรู้ การวางเฉยอยู่นี้ทำให้สภาวะจิตเข้าสู่ความเป็นปกติในระดับสูง ไม่เหมือนบุคคลทั่วไป จิตไม่แล่นออกไป แนวน้อมอยู่กับรูปนาม ละความหวาดหวั่น ละความยินดี วางเฉยในการพิจารณารูปนาม และตั้งอยู่ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓

ในสังขารเปกชาญาณนิเทศ กล่าวไว้ว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขาร เหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สังขารเปกชาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการนี้คือ สังขารและอุเบกขาก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึง ชื่อว่าสังขารเปกชาญาณ ความเป็นไปเป็นสังขาร ฯลฯ นิमितเป็นสังขาร กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ปฏิสนธิเป็นสังขาร คติเป็นสังขาร ความบังเกิดเป็นสังขาร ความอุปบัติเป็นสังขาร ชาติเป็นสังขาร ชราเป็นสังขาร ชราเป็นสังขาร พยาธิเป็นสังขาร มรณะเป็นสังขาร ความโศกเป็นสังขาร ความรำพันเป็นสังขาร ความคับแค้นใจเป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า สังขารเปกชาญาณ แม้ธรรม ๒ ประการนี้ คือ สังขารและอุเบกขาก็เป็นสังขาร ญาณวางเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สังขารเปกชาญาณ

การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของปุถุชน ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๒ คือ ปุถุชนย่อมยินดีสังขารเปกชา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกชา ๑ การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของพระเสขะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓ คือ พระเสขะย่อมยินดีสังขารเปกชา ๑ ย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกชา ๑ พิจารณาแล้วเข้าผลสมบัติ ๑ การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของท่านผู้ปราศจากราคะ ย่อมมีได้ด้วยอาการ ๓ คือ ผู้ปราศจากราคะย่อมเห็นแจ้งสังขารเปกชา ๑ พิจารณาแล้วเข้าผลสมบัติ ๑ วางเฉยสังขารเปกชานั้นแล้วย้อมอยู่ด้วยสุญญตวิหการสมบัติ อนิมิตตวิหการสมบัติ หรืออัปนิหิตวิหการสมบัติ ๑

การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของปุถุชนย่อมพิจารณาเห็นสังขารเปกชาโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง แม้พระเสขะก็พิจารณาเห็นสังขารเปกชาโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง แม้ท่านผู้ปราศจากราคะก็พิจารณาเห็นสังขารเปกชาโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของปุถุชนของพระเสขะและของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอย่างเดียวกันโดยการพิจารณาอย่างนี้. สังขารเปกชาของปุถุชนเป็นกุศล แม้ของพระเสขะก็เป็นกุศล แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะเป็นอัพยาทุกต มีความต่างกันโดยสภาพเป็นกุศลและอัพยาทุกตอย่างนี้. การน้อมจิตไปในสังขารเปกชาของปุถุชนย่อมพิจารณาสังขารเปกชาเพื่อจะละสังโยชน์ ๓ เพื่อต้องการโสดาปัตติมรรค พระเสขะย่อมพิจารณาสังขารเปกชาเพื่อต้องการได้มรรคขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ท่านผู้ปราศจากราคะย่อมพิจารณาสังขารเปกชาเพื่อต้องการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว (ขุ.ป. ๖๘/๑๒๐-๑๓๔/๔๙๒-๔๙๘)

สังขารเปกชาญาณ ๘ ที่เกิดด้วยอำนาจสมณะ คือ

- ๑) ปัญญาที่พิจารณานิรวรณแล้ววางเฉย เพื่อได้ปฐมฌาน เป็นสังขารเปกชาญาณ ๑
- ๒) ปัญญาที่พิจารณาวิตกวิจารณ์แล้ววางเฉย เพื่อได้ทุติยฌาน เป็นสังขารเปกชาญาณ ๑
- ๓) ปัญญาที่พิจารณาปิตีแล้ววางเฉย เพื่อได้ตติยฌาน เป็นสังขารเปกชาญาณ ๑

ใจแล้ววางเฉย เพื่อได้สัจญตวิหารสมาบัติ เป็นสังขารเพกขาญาณ ๑

๑๐) ปัญหาที่พิจารณาความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมที่ประมวลมา ปฏิสนธิ คติ
ความบังเกิด ความอุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ความโศก ความรำพัน ความคับแค้น
ใจแล้ววางเฉย เพื่อได้อนิมิตตวิหารสมาบัติ เป็นสังขารเพกขาญาณ

ปัญหาที่พิจารณาแล้ววางเฉยเป็นโคจรภูมิของสมาธิจิต ๘ คือ เป็นโคจรภูมิของปุถุชน ๒
เป็นโคจรภูมิของพระเสขะ ๓ เป็นเครื่องให้จิตของท่านผู้ปราศจากราคะหลักไป ๓ เป็นปัจจัยแห่ง
สมาธิ ๘ เป็นโคจรภูมิแห่งญาณ ๑๐ สังขารเพกขา ๑๘ เป็นปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ อาการ ๑๘ นี้
พระโยคาวจรอบรมแล้วด้วยปัญญา พระโยคาวจรผู้ฉลาดในสังขารเพกขาย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะ
ทิวลิปต่าง ๆ ฉะนั้นแล (ขุ.ป. ๖๘/๑๓๔-๑๓๕/๔๙๗-๔๙๘)

ในญาณนี้สภาวะลักษณะจิตของพระโยคีบุคคลนั้น เมื่อรู้ อยู่ เห็นอยู่ อย่างนี้ ก็ย่อมหลีกเลี่ยง
ออก ถอยกลับ หมุนกลับ ไม่ยินดีในภพทั้ง ๓ ความวางเฉยย่อมตั้งมั่น สังขารเพกขาญาณย่อมเป็นอัน
เกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคีบุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้ เมื่อพระโยคีบุคคลนั้น เสพอยู่ เจริญอยู่ กระทำให้
มากอยู่ซึ่งสังขารเพกขาญาณนั้น อธิโมกขสัทธาที่ย่อมมีกำลังยิ่ง วิริยะก็ประคองไว้ได้ด้วยดี สติที่ตั้งมั่น
จิตก็เป็นสมาธิ สังขารเพกขาญาณก็ย่อมเป็นไปอย่างแก่กล้ากว่า

เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยงหนีไป
ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นเวทนาโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ เห็นวิญญาณ โดย
ความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยงหนีไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า

ดังพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ท่านโมฆราชว่า “โมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็น
โลกโดยความเป็นของสูญ ถอนอัตตานุทิฐิเสียแล้ว พึงข้ามพ้นมัจจุได้ด้วยอุบายอย่างนี้ เมื่อบุคคล
พิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น” (ขุ.จ. ๖๗/๕๐๔/๓๕๑)

การพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยเหตุสองประการ คือ ด้วยการกำหนด
ว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ ด้วยการพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า ๑

คำว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ หมายถึง ใคร ๆ ย่อมไม่ได้อำนาจในรูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ส่วนคำว่า พิจารณาเห็นสังขารโดยเป็นของว่างเปล่า หมายถึง ใคร ๆ ย่อมไม่ได้
แก่นสารใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยสาระว่าความเที่ยงเป็นแก่นสาร เมื่อ
พิจารณาโดยความไม่เที่ยง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงไม่มีแก่นสาร ไร้แก่นสาร

สังขารเพกขาญาณเปรียบด้วยบุรุษผู้หย่าขาดภรรยา คือ บุรุษผู้มีภรรยาเป็นที่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพึงพอใจ ปราศจากภรณยานั้นเสียแล้ว เขามีสามารถทนอยู่ได้แม้แต่ครู่เดียว เขารักภรรยา
เขาเสียเหลือเกิน บุรุษผู้นั้นเห็นภรณยานั้น ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี (หรือนอนอยู่ก็ดี) พุดอยู่ก็ดี หัวเราะอยู่
ก็ดี กับบุรุษอื่น เขาก็โกรธ ขัดเคืองใจ ประสบโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ครั้นต่อมาบุรุษได้เห็นโทษชั่วร้าย
ของสตรีผู้นั้น ก็มีความปรารถนาที่จะพ้น(จากเธอ) จึงหย่าขาดเธอ ไม่ถือหญิงนั้นว่า “เป็นของเรา”
แม้เขาจะเห็นเธอ ทำอะไร ๆ อยู่กับใคร ๆ ก็ไม่โกรธเคือง ไม่ถึงความโทมนัส มีตนเป็นกลางวางเฉยได้
โดยแท้ ชื่อฉันท ไยคาวจรผู้นี้ก็เหมือนกันฉนั้น เป็นผู้มีสามารถจะพ้นไปเสียจากสังขาร
ทั้งปวง กำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่พึง
ถือเอาได้ว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” จึงละความกลัวและความพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วาง
เฉยในสังขารทั้งปวง เมื่อโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หมุนกลับไป

แพร่กระจายในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญานฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับมั้งมั่นอยู่ (วิสุทธิ. ๗๖๕/๑๑๐๒-๑๑๐๓)

ในหนังสือธรรมภาณาน ปราภุขข้อความว่า สังขารุเพกขาญาณ คือความที่ไม่ต้องเป็นทุกข์ เป็นร้อน มีความเบาสบาย อันเรียกว่าวางเฉย เมื่อวางสังขารได้ ก็แปลว่าวางเฉยในสังขารทั้งหลายได้ เมื่อได้ความวางเฉยในสังขารแล้ว ก็พิจารณาตามสมควร กำหนดรู้หรือริยสัจ ก็คือพิจารณาถึงความรู้ ความเห็นที่ได้มาจนถึงขั้นวางสังขารทั้งหลายลงได้ ได้ความวางเฉยในสังขารแล้ว (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๕๐)

ในหนังสือพุทธธรรม ปราภุขข้อความว่า สังขารุเพกขาญาณ คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางเรียบเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจจิตใจ ในสังขารทั้งหลาย แต่นั้นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นลีลาปิดตวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึด หรือออกจากสังขาร (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือวิปัสสนานัย ปราภุขข้อความว่า สังขารุเพกขาญาณสุดท้ายที่นับเข้าในวิถิจิต ที่เกิดซ้ำกัน ๒ หรือ ๓ ครั้ง ชื่อว่าสังขารุเพกขาญาณอันถึงที่สุดแล้ว และได้ชื่อว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา เพราะนำพาไปถึงมรรค ญาณ ๓ ประการคือ สังขารุเพกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินี เพราะนำพาไปถึงมรรค ที่ชื่อว่า วุฏฐานะ เพราะได้ออกจากนิमितคือสังขารเนื่องจากไม่รับเอาสังขาร (อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) เป็นอารมณ์ และออกจากกระแสกิเลสและวิบาก เนื่องจากระงับกระแสเหล่านั้น (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ๒๕๕๐, หน้า ๓๔๘)

สรุปได้ว่าสังขารุเพกขาญาณ คือปัญญาวางเฉยสังขารทั้งหลาย การวางเฉยคือการโน้มจิตไปในสังขารุเพกขาญาณพิจารณาเห็นสังขารุเพกขาโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง การกำหนดรู้สังขารทั้งหลายเป็นของว่างเปล่าด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จึงกำหนดสูญญตา (ความว่างเปล่า) เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกเลี่ยงไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นโดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนั้น แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่ ก็ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มิตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่า “เป็นเรา” หรือว่า “เป็นของเรา” ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจจิตใจ แต่นั้นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท จิตจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังพระนิพพาน ญาณข้อนี้จัดเป็นลีลาปิดตวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ออกจากสังขาร เพราะได้ออกจากนิमितคือสังขารไม่รับเอาสังขารเป็นอารมณ์

๓.๑๐ สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ

๓.๑๐.๑ ความหมาย

สัจจานุโลมิกญาณ แปลว่า ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยสัจ

สัจจะ แปลว่า ความจริง , สัจจญาณ หมายถึง ปรีชากำหนดรู้ความจริง คือรู้หรือริยสัจ ๔

อนุโลม แปลว่า เป็นไปตาม คล้อยตาม ตามลำดับ

สังจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ เป็นญาณที่ ๑๒ แห่งโสฬสญาณ เป็นญาณที่ ๙ คือ ญาณสุดท้ายแห่งวิปัสสนาญาณ ๘

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ไม่มีกล่าวถึงความหมายของญาณนี้ แต่มีกล่าวอธิบายไว้ในอรรถกถาสังขารุเพกขาญาณเทศว่า อนุโลมญาณกับสังขารุเพกขาญาณนี้ เป็นเหตุให้สำเร็จโคตรภูญาณในเบื้องสูง (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๒)

ในหนังสือธรรมาภิธาน ให้ความหมาย สังจานุโลมิกญาณว่า “ปรีชาเป็นไปโดยสมควร แก่กำหนดรู้ร้อยสัจ” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๔๘)

ในหนังสือพุทธธรรม ให้ความหมาย สังจานุโลมิกญาณ ว่า “ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

สรุปความหมายของสังจานุโลมิกญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้ร้อยสัจ

๓.๑๐.๒ สภาวะของสังจานุโลมิกญาณ

สภาวะของญาณนี้จะพิจารณารูปนามอนุโลมแก่ธรรมทั้งหลายตามญาณในเบื้องต้นทั้ง ๘ ที่ ได้รู้ได้เห็นผ่านมาแล้ว คือตั้งแต่ อุทยัพพยานุปีสนาญาณ จนถึง สังขารุเพกขาญาณ โดยกำหนด พิจารณาไตรลักษณ์ และอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการคือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ ที่จะบรรลุในเบื้องต้น

ลักษณะการอนุโลมหรือคล้อยตามญาณในเบื้องต้นทั้ง ๘ เป็นดังนี้คือ

- ๑) อนุโลมแก่ อุทยัพพยานุปีสนาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายมีความเกิดขึ้นและความดับไปเป็นธรรมดา
- ๒) อนุโลมแก่ กังคานุปีสนาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายล้วนต้องแตกดับไปทั้งสิ้น
- ๓) อนุโลมแก่ ภัยตูปัฏฐานญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่น่ากลัว
- ๔) อนุโลมแก่ อาทีนวานุปีสนาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นโทษ
- ๕) อนุโลมแก่ นิพพิทานุปีสนาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย
- ๖) อนุโลมแก่ มุญจิตุกัมมตาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่ควรละและควรจะพ้นไปเสีย
- ๗) อนุโลมแก่ ปฏิสังขานุปีสนาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่ควรละและควรหาทางที่จะพ้นไปเสีย
- ๘) อนุโลมแก่ สังขารุเพกขาญาณ คือพิจารณาเห็นคล้อยตามว่าสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่ควรวางเฉย

และอนุโลมแก่ญาณในเบื้องปลาย คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการดังกล่าวมานั้น ซึ่งเป็นธรรมเบื้องสูงที่พึงถึงได้ด้วยการปฏิบัติ

ญาณอันสัมปยุตกับชวนจิตนั้นชื่อว่า อนุโลมญาณ สังจานุโลมิกญาณนั้นย่อมนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘ ในเบื้องต้น ตั้งแต่อุทยัพพยานุปีสนาญาณ จนถึง สังขารุเพกขาญาณ เพราะมีกิจ

เหมือนอย่างนั้น และยอมอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๗ และมรรคมองค์ ๘ อันเป็นธรรมที่จะบรรลุในเบื้องต้น

สังฆานุโลมิกญาณมีอุปมาเหมือนอย่างว่า พระราชาผู้ทรงธรรมประทับนั่งบนบัลลังก์เป็นที่วินิจฉัย ทรงสดับการวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวหาร ๘ คน แล้วทรงละอคติ วางพระองค์เป็นกลาง อนุโมทนาว่าเป็นอย่างนั้นเกิด ย่อมอนุโลมตามข้อวินิจฉัยของอำมาตย์ทั้ง ๘ คนเหล่านั้น และยอมอนุโลมตามโบราณราชธรรม ในข้ออุปมานั้น อนุโลมญาณเปรียบเหมือนพระราชา วิปัสสนาญาณ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวหาร ๘ คน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณราชธรรม พระราชาทรงอนุโมทนาว่าเป็นอย่างนั้นเกิด ชื่อว่าย่อมอนุโลมตามข้อวินิจฉัยของเหล่าอำมาตย์ผู้ฉลาดในโวหารและตามราชธรรม ฉันทใด อนุโลมญาณนี้ก็ฉันทนั้น ย่อมอนุโลมตามวิปัสสนาญาณ ๘ ที่เกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายด้วยสามารถแห่งไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เพราะมีกิจเหมือนอย่างนั้น และยอมอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันเป็นธรรมที่จะพึงบรรลุในเบื้องต้น เพราะฉะนั้นญาณนี้ท่านจึงเรียกว่า อนุโลมญาณ” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๓-๔๔)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า คำว่า อนุโลม เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องต้นและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง เพราะว่าอนุโลมญาณนั้นคล้ายตามวิปัสสนาญาณ ๘ เบื้องหน้าเพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้ายตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเบื้องบน (เบื้องหลัง) จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงอนุโลมคล้ายตามญาณทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ (กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์) เหมือนกัน (วิสุทธิ., ๒๕๕๔, หน้า ๑๑๒๖)

ในอภิธัมมัตถสังคหะ ปรากฏข้อความว่า สังขารุเปกขาญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือวิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค (พระคัมภีร์สาราณิกวงศ์, ๒๕๔๖, หน้า ๑๐๔)

ในหนังสือธรรมภาสิธาน ปรากฏข้อความว่า สังฆานุโลมิกญาณ คือญาณที่อนุโลมแก่สัมมาปฏิบัติที่ปฏิบัติมาแล้ว และแก่อริยสังหรือโพธิปักขิยธรรมที่จะปฏิบัติต่อไป ก็เหมือนอย่างเจ้าของเรือนที่เห็นทางที่จะหนีออกจากเรือนที่ไฟไหม้ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๔๕๐)

ในหนังสือพุทธธรรม ปรากฏข้อความว่า สังฆานุโลมิกญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัง คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้มแล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้อริยสัง ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๔๗๙)

ในหนังสือคู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน อธิบายไว้ว่า อนุโลมญาณนี้ คือ ปัญญาที่พิจารณารูปนาม อนุโลมตามญาณต่ำและญาณสูง เตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน คือ

- ๑) อนุโลมตามญาณต่ำ คือ เริ่มปรากฏตั้งแต่ญาณที่ ๔ (อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ) จนถึงญาณที่ ๑๑ (สังขารุเปกขาญาณ) ถ้ายังข้ามไม่ได้ ต้องปฏิโลมถอยกลับมาตั้งแต่ญาณที่ ๑๑-๑๐-๙-๘-๗-๖-๕-๔ กลับไปกลับมาอยู่อย่างนี้จนกว่าจะข้ามได้
๑. อนุโลมตามญาณสูง คือ อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๗ และมรรคมองค์ ๘

(พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), ๒๕๕๐, หน้า ๖๒)

ผู้ปฏิบัติบรรลุถึงอนุโลมญาณนี้จะมีประสบการณ์สอดคล้องกับวิปัสสนาญาณตั้งแต่เบื้องต้น คืออุทฺตัพพญาณ ไปจนถึงญาณเบื้องสูง คือสังขารุเปกขาญาณ โดยไม่ขัดแย้งกัน จึงเรียกญาณนี้ว่า ความเห็นคล้อยตาม (อนุโลมญาณ) (พระชนกาทิววงศ์ (อุ สยาดอ), ๒๕๓๗, หน้า ๑๕๓)

สรุปได้ว่าสถานะของสังขารุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ คือสถานะญาณอันสัมปยุตกับ ขวนจิตนั้น สังขารุโลมิกญาณนั้นย่อมอนุโลมคล้อยตามวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ในเบื้องต้น ประการ สังขารทั้งหลายด้วยสามารถแห่งไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เพราะมีกิจเหมือนอย่างนั้น และ อนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ อันเป็นธรรมที่จะบรรลุในเบื้องต้น พิจารณารูปนามอนุโลมตาม ญาณต่ำคือปรากฏตั้งแต่อุทฺตัพพยานุปัสสนาญาณ จนถึงสังขารุเปกขาญาณ ถ้ายังข้ามไม่ได้ต้อง ปฏิโลมถอนกลับมาตั้งแต่สังขารุเปกขาญาณ จนถึงอุทฺตัพพยานุปัสสนาญาณ อนุโลมตามญาณสูง คืออนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิบาธ ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ สังขารุโลมิกญาณและสังขารุเปกขาญาณนี้ เป็นเหตุให้สำเร็จโคตรภูญาณซึ่งเป็นญาณในเบื้องสูง และเพราะอนุโลมคล้อยตามให้เห็นอริยสัจ จึง ชื่อว่า สังขารุโลมิกญาณ

๓.๑๑ ผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙

๓.๑๑.๑ ละอุปาทานขันธ ๕

จุดมุ่งหมายสำคัญของวิปัสสนาญาณ ๙ คือ การทำลายความยึดมั่นถือมั่นในสังขาร ทั้งหลาย เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาทำความเพียรจนบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ เกิดปัญญาเห็นแจ้งรูปนามใน ไตรลักษณ์ รู้ว่ารูปนามนี้เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโทษ เป็นของน่ากลัว ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น และเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ นั่นหมายความว่าเห็นแจ้งใน “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” (ทุกข์ในปฏิจจสมุปปาท ๑๒) เมื่อเห็นแจ้งตามความเป็นจริงเช่นนั้นแล้วสามารถทำลายความยึดมั่นถือ มั่นและปล่อยวางในสังขารทั้งหลาย ถอนอึดติดอนุภิกขิ ละความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม (ขันธ ๕) จึงชื่อ ว่าละอุปาทานขันธ ๕ ได้

ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็น ภายใต เป็นภายนอก หยาบ ละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ความกำหนัด ความพอใจในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายใน เป็นภายนอก หยาบ ละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ จึงชื่อว่า อุปาทานขันธ ๕

อุปาทานขันธ ๕ คือ ความยึดมั่นถือมั่น ยึดติด ในขันธ ๕ หรือขันธ ๕ ที่ประกอบด้วย อาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน หรือถูกอุปาทานครอบงำไว้

วิปัสสนาญาณ ๙ ละอุปาทานขันธ ๕ ได้เพราะเห็นแจ้งในอุปาทานขันธ ๕ ว่าเป็นของไม่ เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือกระทำอุปาทานขันธ ๕ ไว้ในใจโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรค เป็นดังผี เป็นความคับแค้น เป็นอาพาธ เป็นอื่น เป็น

ของทรุดโทรม เป็นของสูญ เป็นของว่าง เป็นอนัตตา เป็นการพิจารณาด้วยปัญญาให้เห็นแจ้งใน
 อุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยวิปัสสนาญาณ ๙ นั่นเอง
 พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสเรื่องชั้น ๕ อุปาทานชั้น ๕ และธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน
 ชั้น ๕ ไว้ในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปร่างใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็น
 ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ นี้
 เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขาร
 เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน
 เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ นี้
 เรียกว่า วิญญาณชั้น ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕” (ส.ข. ๒๗/๙๕/๑๐๓)

ภิกษุทั้งหลาย รูปร่างใดอันหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในหรือ
 ภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ เป็นไปกับด้วย
 อาสวะ เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้นคือรูป เวทนาอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณ
 อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือ
 ละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้ เป็นไปกับด้วยอาสวะ เป็นปัจจัยแก่
 อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้นคือวิญญาณ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทาน
 ชั้น ๕ (ส.ข. ๒๗/๙๖/๑๐๓)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานเป็นไฉน? อุปาทานเป็นไฉน?
 ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชื่อว่าธรรมเป็นที่ตั้งอุปาทาน
 ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ชื่อว่า
 อุปาทาน ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทาน
 (ส.ข. ๒๗/๓๐๙/๓๖๓)

การละอุปาทานชั้น ๕ จึงต้องพิจารณากระทำอุปาทานชั้น ๕ ไว้ในใจโดยแยบคาย โดย
 ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่พระสารีบุตรได้กล่าวตอบพระมหาโกณฑัญญะ ปราภ
 ในสังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค สิวินตสูตร ว่า

ท่านโกณฑัญญะ ภิกษุผู้มีศีล ควรกระทำอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ไว้ใจโดย
 แยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรค เป็นดังฝี เป็นดังลูกศร
 เป็นความคับแค้น เป็นอาหาร เป็นอื่น เป็นของทรุดโทรม เป็นของสูญ เป็นอนัตตา
 ท่านโกณฑัญญะ ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ที่ภิกษุผู้มีศีลกระทำอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ไว้
 ใจโดยแยบคาย ฯลฯ โดยเป็นอนัตตา พึงกระทำให้แจ้งซึ่งโสคาปัตติผล (ส.ข. ๒๗/
 ๓๑๐/๓๖๔)

ในสัปดาห์สุดท้ายนั้น พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นโสดาบันก็ควรกระทำอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ไว้ในใจโดยแยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นอนัตตา แม้ภิกษุผู้เป็นพระสกทาคามี ภิกษุผู้เป็นพระอนาคามี ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ ก็ควรกระทำอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ไว้ในใจโดยแยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นอนัตตา

ในอรรถกถาสีลสูตร อธิบายว่า อุปาทานชั้น ๕ ภิกษุพึงใส่ใจว่าไม่เที่ยง โดยอาการที่มีแล้วกลับไม่มี (เกิดแล้วดับ) พึงใส่ใจว่าเป็นทุกข์ โดยอาการที่เปียดเบียนบีบคั้น พึงใส่ใจว่าเป็นโรค เพราะหมายความว่า เจ็บป่วย พึงใส่ใจว่าเป็นผี เพราะหมายความว่า เสียอยู่ข้างใน พึงใส่ใจว่า เชื้อดเชื้อน เพราะเป็นปัจจัยของผีเหล่านั้น หรือเพราะหมายความว่า ขุด พึงใส่ใจว่าเป็นความคับแค้น เพราะหมายความว่า เป็นทุกข์ พึงใส่ใจว่าเป็นอาพาธ เพราะหมายความว่า เป็นปัจจัยให้เกิดอาพาธ อันมีมหาภูตรูปที่เป็นวิสภาคกันเป็นสมภูฐาน พึงใส่ใจว่าเป็นอื่น เพราะหมายความว่า ไม่ใช่ของตน พึงใส่ใจว่าทรุดโทรม เพราะหมายความว่า ย่อยยับ พึงใส่ใจว่าเป็นของสูญ เพราะหมายความว่า วางจากสัตว์ พึงใส่ใจว่า เป็นอนัตตา เพราะไม่มีอัตตา ในที่นี้อธิบายเพิ่มเติมอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการใส่ใจว่าไม่เที่ยง ด้วยสองบทว่า อนิจจโต บิโลกโต (ไม่เที่ยง เป็นของทรุดโทรม) ตรัสถึงการใส่ใจว่าเป็นอนัตตา ด้วยสองบทว่า สุนฺณโต อนตฺตโต (เป็นของสูญ เป็นอนัตตา) ตรัสถึงการใส่ใจว่าเป็นทุกข์ ด้วยบทที่เหลือ (ส.ข.อ. ๒๗/๓๖๖)

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ เห็นแจ้งความเกิดและความดับในสังขารทั้งหลาย กล่าวคือ ชั้น ๕ เห็นแจ้งประจักษ์แล้วว่าชั้น ๕ ว่าตกอยู่ในสถานะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน เป็นเพียงธาตุทั้งหลายที่มาประชุมกันอยู่ชั่วขณะหนึ่ง และมีอันต้องสลายไป จึงเป็นภัย เป็นโทษ น่าเบื่อหน่าย อยากออกไปพ้นไปจากชั้น ๕ (รูปนาม) เมื่อไม่ยินดีพอใจ ไม่ติดใจ ไม่อยากเอา ไม่อยากเป็น ไม่อยากเข้าไปยึดถือ จึงละความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ละความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน เป็นของตน เป็นของสวยงาม เป็นของดีได้ จึงชื่อว่า ละอุปาทานชั้น ๕ ได้ โดยไม่ติดใจอาลัยในชั้น ๕ เหล่านั้น

สรุปได้ว่าผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ สามารถละอุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทรมาก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ด้วยควรกระทำอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือ เห็นโดยเห็นอาการที่มีแล้วกลับไม่มี (เกิดแล้วดับ) พึงใส่ใจว่าเป็นทุกข์โดยอาการที่เปียดเบียนบีบคั้น พึงใส่ใจว่าเป็นอื่นเพราะหมายความว่าไม่ใช่ของตน พึงใส่ใจว่าวางเพราะหมายความว่าวางจากสัตว์ พึงใส่ใจว่าเป็นอนัตตาเพราะไม่มีอัตตา พึงใส่ใจว่าไม่เที่ยงเป็นอนัตตา แสดงให้เห็นว่าการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ คือเห็นแจ้งในอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา จนละวางสังขารทั้งหลาย คลายความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ คือ สามารถละอุปาทานชั้น ๕ ได้

๓.๑๑.๒ ละอวิชชา

การที่วิปัสสนาญาณ ๙ เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งรูปนาม โดยปัจจัยและโดยขณะว่า ความเกิดขึ้นแห่งรูปนามเป็นอย่างนี้ เสื่อมไปอย่างนี้ จิตจะรู้ว่าจะธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วมี มีแล้วเสื่อม สมุทัยสังขย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะหยั่งรู้ธรรมที่ให้เกิด ทุกขสังขย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ นิโรธสังขย่อมปรากฏโดยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัย โดย

ความไม่เกิดแห่งปัจจัย มรรคสังขย่อมปรากฏเพราะกำจัดความหลงใหลหลงผิด เพราะเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมนั่นเอง จึงชื่อว่าได้กำจัดอวิชชาคือความมืดที่ปิดบังอริยสังขออกไปได้

เมื่อวิปัสสนาญาณ ๙ เห็นแจ้งว่ารูปนามสังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือเห็นแจ้งในรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ เมื่อเห็นดังนี้ชื่อว่าเห็นตามความเป็นจริง คือ สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) คือรู้เห็นสังขารทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงละอวิชชาได้

ในพระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พบว่า ในปฐมอวิชชาสูตร ว่าด้วยการละอวิชชาได้ วิชชาที่เกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า

ภิกษุ ธรรมข้อหนึ่ง คืออวิชชาแล ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว ย่อมละอวิชชาได้ วิชชาข่มเกิดขึ้น ภิกษุ เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่ซึ่งจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น เมื่อภิกษุรู้อยู่ เห็นอยู่ซึ่งรูปทั้งหลาย ฯลฯ ซึ่งสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นของไม่เที่ยง จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น ภิกษุ เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น (ส.สพ. ๒๘/๙๕/๙๕-๙๖)

ในอรรถกถามูลสูตร อธิบายการทำลายอกุศลมูลหรืออวิชชาด้วยวิปัสสนาญาณ ดังนี้

ก็สัตว์โลกพึงเห็นเหมือนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่ง ในบรรดาต้นรังเป็นต้น อกุศลมูลทั้ง ๓ พึงเห็นเหมือนเถาย่านทราย ๓ เถา พระโยคาวจรพึงเห็นเหมือนบุรุษผู้มาทำเถาวัลย์เหล่านั้นให้ดำรงอยู่ไม่ได้ (ขุดเถาวัลย์ทิ้ง) ปัญญา พึงเห็นเหมือนจอบ ตะกร้า คือศรัทธา พึงเห็นเหมือนจอบกับตะกร้า การขุดด้วยวิปัสสนา พึงเห็นเหมือนการขุดด้วยจอบ เวลาที่พระโยคาวจรใช้วิปัสสนาญาณตัดรากของอวิชชา พึงเห็นเหมือนการตัดรากของเถาวัลย์โดยการขุด เวลาที่พระโยคาวจรเห็นรูปนาม ด้วยสามารถแห่งขั้นนี้ พึงเห็นเหมือนเวลาที่ตัดเถาวัลย์ให้เป็นที่อ่อนน้อยท่อนใหญ่ เวลาที่พระโยคาวจรถอนกิเลสขึ้นได้ด้วยมคคญาณ พึงเห็นเหมือนเวลาที่ผ่าเถาวัลย์ เวลาที่เบญจขันธ์ยังดำรงอยู่ พึงเห็นเหมือนเวลาทำเถาวัลย์ให้เป็นซี่เถา เวลาที่พระโยคาวจรดับอุปาทินนกันขันธ์ โดยการดับไม่ให้มีปฏิสนธิ แล้วไม่ถือปฏิสนธิในภพใหม่ พึงเห็นเหมือนเวลาที่เขาไปรอยซี่เถาลงไปในพายุใหญ่ ทำให้ไม่ให้เกิดอีก ฉะนั้นแล (อง.ต.ก.อ. ๓๔/๓๘๗-๓๘๘)

ในสองพระสูตรนี้แสดงถึงการละอวิชชาด้วยวิปัสสนาญาณ ด้วยการพิจารณาสังขารโดยความเป็นของไม่เที่ยง จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น พิจารณาซึ่งรูปทั้งหลาย ฯลฯ ซึ่งสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา โดยความเป็นของไม่เที่ยง จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น อนึ่ง เปรียบอวิชชาเหมือนต้นเถาวัลย์ ๓ เถา (โลภะ โทสะ โมหะ) ซึ่งพระโยคาวจรใช้จอบขุดต้นเถาวัลย์ (วิปัสสนา) และใช้วิปัสสนาญาณตัดรากของอวิชชา อันเป็นต้นตอของอกุศลมูลทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ

ในอรรถกถาพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ อธิบายไว้ว่า

ชื่อว่าปหานะ ๕ อย่าง คือ ตทั้งคปหาน ๑ วิกขัมภนปหาน ๑ สมุจเฉทปหาน ๑ ปฏิปัสสัทธิปหาน ๑ นิสสรณปหาน ๑ ในปหานะ ๕ อย่างนั้น การละสิ่งไม่มีประโยชน์

นั้น ๆ ด้วยวิปัสสนาญาณ มีการกำหนดนามรูปเป็นต้น การละทศศีลมีปาณาติบาตเป็นต้นด้วยศีล การละความไม่มีศรัทธาเป็นต้นด้วยศรัทธา การละสักกายทิฏฐิด้วยกำหนดนามรูป การละทิฏฐิอันเป็นอเหตุกะและวิสมเหตุด้วยการกำหนดปัจจัย การละความสงสัยด้วยข้ามพ้นความสงสัยส่วนอื่น ๆ นั้นเสียได้ การละความถือมั่นว่าเราของเรา ด้วยพิจารณาเห็นเป็นกลาปะ (กอง) การละความเห็นในสิ่งที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยกำหนดมรรคและอมรรค การละอุจเฉททิฏฐิด้วยการเห็นความเกิด การละสัสสตทิฏฐิด้วยเห็นความเสื่อม การละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นโทษ การละความสำคัญในสิ่งที่น่าอภิมรณด้วยการพิจารณาถึงความเบื่อหน่าย การละความที่ไม่อยากหลุดพ้นด้วยญาณคือความอยากพ้น การละความไม่วางเฉยด้วยอุเบกขาญาณ การละธรรมฐิติด้วยอนุโลม การละความเป็นปฏิโลมด้วยนิพพาน การละความเป็นสังขารนิमितด้วยโคตรภู การละนี้ชื่อว่า ตัทธกปะทาน (ขุ.อิติ.อ. ๔๕/๖๕)

ในอรรถกถาวรรณานิเทศวาร อธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ว่าคือวิปัสสนาญาณ ในธรรม ๘ (มรรคมืองค์ ๘) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิก่อน เพราะเป็นธรรมอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน เพราะสัมมาทิฏฐินี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “ประทีปอันโพล่งทั่วคือปัญญา ศัสตราคือปัญญา” เป็นต้น ฉะนั้นพระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วยสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือ วิปัสสนาญาณในกาลเบื้องต้นนี้แล้วฆ่ากิเลสอยู่ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย (อภิ.วิ.อ. ๗๗/๓๒๐)

สรุปได้ว่าผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ สามารถละอวิชชาคือความมืดที่ปิดบังอริยสังออกไปได้ เพราะวิปัสสนาญาณ ๙ เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งรูปนาม โดยปัจจัยและโดยขณะว่า ความเกิดขึ้นแห่งรูปนามเป็นอย่างนี้ เสื่อมไปอย่างนี้ ทุกขสังขย่อมปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ นิโรธสังขย่อมปรากฏโดยการเห็นความเสื่อมโดยปัจจัย โดยความไม่เกิดแห่งปัจจัยมรรคสังขย่อมปรากฏเพราะกำจัดความหลงไหลหลงผิด เพราะเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมนั่นเอง วิปัสสนาญาณ ๙ เห็นแจ้งในรูปนามสังขารทั้งหลายตามความเป็นจริง จึงเป็นสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) จึงละอวิชชาได้ อวิชชาคือความรู้จึงเกิดขึ้น เพราะสัมมาทิฏฐิคือปัญญาเปรียบดังประทีปอันโพล่งทั่ว ฉะนั้นพระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชาด้วยสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณในกาลเบื้องต้นนี้แล้วฆ่ากิเลสอยู่ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙

วิปัสสนาญาณ ๙	สภาวะญาณ	ผลแห่งการบรรลุ
อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	เห็นความเกิดดับของรูปนาม โดยปราศจากวิปัสสนูปกิเลส	ละ อุจเฉททิฏฐิ เห็นผิดว่าตายแล้วสูญ เป็น ตีรณปริญญา
ภังคานุปัสสนาญาณ	เห็นแต่ความดับของรูปนาม	ละ สัสสตทิฏฐิ เห็นผิดว่าเที่ยง เป็น ปหานปริญญา
ภยตูปัญฐานญาณ	เกิดปัญญารู้แจ้งว่ารูปและนาม	ละ สภเยอภยสังขยา สังขยาที่

	เป็นภัย เป็นสิ่งน่ากลัว	ไม่แจ้งในภัย เป็นพหวนปรีญา
อาทีนวานุปีสนาญาณ	เกิดปัญญารู้แจ้งว่ารูปและนาม เป็นโทษ	ละ อัสสาทสัญญา สัญญาที่ยินดี เป็น พหวนปรีญา
นิพพิทานุปีสนาญาณ	เกิดปัญญาเบื่อหน่ายในรูปนาม	ละ อภริตติสัญญา สัญญาที่เพลิตเพลิติน เป็น พหวนปรีญา
มฤยจิตุกัมยตาญาณ	อยากพ้นไปจากรูปนาม	ละ อมฤยจิตุกามภาวะ การขังอยู่ในกาม เป็น พหวนปรีญา
ปฎิสังขานุปีสนาญาณ	หาอุบายที่จะให้พ้นจากรูปนาม	ละ อปฎิสังขา การยึดโดยไม่ไตร่ตรอง เป็น พหวนปรีญา
สังขารุเปกขาญาณ	การวางเฉยต่อรูปนาม	ละ อนุเปกขณะ การยึดโดยไม่วางเฉย เป็น พหวนปรีญา
สัจจานุโลมิกญาณ	คล้อยตามให้เห็นอริยสัจ	ละ สัจจปฎิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะ เป็น พหวนปรีญา

สรุปสภาวะของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ได้ว่า คือสภาวะจิตที่เห็นแจ้งความเกิดขึ้น ความแปรปรวนและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เห็นแจ้งว่าสังขารทั้งหลายมีแต่ความดับสลายไปจึงเป็นภัยเป็นของน่ากลัว เห็นโทษของสังขาร เพราะเมื่อเป็นของน่ากลัวก็เป็นสิ่งที่มีโทษไม่มีคุณ จึงเกิดความเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ไม่เพลิตเพลิตินติดใจ ใคร่ที่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย จึงยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเพื่อทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ คือพิจารณาถึงความรู้ความเห็นที่ได้มาจนถึงขั้นวางสังขารทั้งหลายลงได้ ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้วางใจเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งหลายและโน้มจิตมุ่งตรงสู่พระนิพพาน ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ อริยสัจยอมเกิดขึ้นเป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณอันเป็นที่สุดของภูมิปุถุชน ผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ สามารถละอุปาทานชั้น ๕ และละอวิชชาได้

บทที่ ๔

วิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

ในบทนี้ผู้วิจัยจะนำผลจากการศึกษาที่ได้มาวิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในทางพระพุทธศาสนา โดยจะวิเคราะห์ครอบคลุมเนื้อหาใน ๔ ประเด็น ดังนี้

- ๔.๑ คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต
- ๔.๒ คุณค่าต่อการพัฒนาจิต
- ๔.๓ คุณค่าต่อการบรรลุนิพพาน
- ๔.๔ คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา

๔.๑ คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต

การดำเนินชีวิตของมนุษย์ย่อมแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น สภาพพื้นที่ที่เป็นอยู่ สภาพแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม การศึกษา ศาสนา ฯลฯ แต่ทุกชีวิตต่างดิ้นรนแสวงหาเพื่อให้ได้สิ่งที่มาตอบสนองความต้องการอันเป็นไปด้วยอำนาจของกิเลสทั้งสิ้น แต่เราไม่รู้ไม่เห็นแจ้งในสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริงเหล่านี้ เพราะมีความเห็นผิดที่เรียกว่า วิปลาสธรรม และยังมีธรรมที่ปิดบังไตรลักษณ์ คือไม่เห็นความไม่เที่ยง ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์ และไม่เห็นความเป็นอนัตตา จึงทำให้หลงติดอยู่กับความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามสังขาร ความเป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขา ด้วยกันทั้งสิ้น

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและพฤติกรรม การดำเนินชีวิตของมนุษย์ ช่วยให้มีมนุษย์เกิดปัญญามองเห็นโลกและชีวิตตามความเป็นจริงชัดเจนขึ้น ทำให้พ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในกายใจและพ้นจากทิวทัศน์ความเห็นผิดทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจนเกิดปัญญาที่เรียกว่า วิปัสสนาญาณ จะเห็นประจักษ์แจ้งในสังขารทั้งหลายว่า เป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน ทำให้ละจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามสังขาร ความเป็นตัวตน เป็นเรา เป็นเขา จึงทำให้มีทัศนะมุมมองต่อโลกและการดำเนินชีวิตเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมคือ

๔.๑.๑ เข้าใจแนวทางการดำเนินชีวิต

เมื่อเห็นกระบวนการแห่งธรรมคือไตรลักษณ์ เริ่มตั้งแต่เห็นความเกิดและความดับของรูปนามสังขาร เห็นความจริงของธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงและเป็นไปอยู่อย่างนั้น ทำให้เกิดปัญญาเข้าใจความจริงในสิ่งทั้งหลาย เข้าใจสภาวะของธรรมชาติและชีวิตว่าเกิดขึ้นแปรปรวนและดับไปตามเหตุปัจจัย เกิดปัญญาเข้าใจแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องและอยู่ในกรอบแห่งศีลธรรมอันดีงาม ความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ครองชีพโดยสุจริตธรรม

ผู้เจริญวิปัสสนาจนได้วิปัสสนาญาณ ๙ ด้วยการพิจารณาไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย ย่อมพัฒนาความเข้าใจต่อโลกและชีวิตให้เข้มคมชัดเจนยิ่งขึ้น ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสังขาร ละอุปาทานขันธ์ ๕ ได้ ไม่ยึดมั่นว่าเป็นตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นของเรา เป็นของเขา จิตจะผ่องใสบริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมอง เป็นผู้ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตเพราะเห็นแจ้งในความไม่เที่ยงในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้องตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา

ผู้ที่ผ่านภังคานุปีสสนาญาณ เห็นแต่ความดับสลายไปของทุกรูปทุกนาม เห็นแจ้งว่าสังขารทั้งหลายล้วนต้องแตกสลายไปทั้งสิ้น ผู้ที่เห็นความดับไปในสังขารหรือชีวิตนั้นย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต ย่อมเป็นผู้เห็นธรรมว่าเป็นสิ่งที่สำคัญ เป็นผู้ที่สละความสุขความพอใจในชีวิต ทนความลำบากที่จะปฏิบัติธรรม โดยไม่เอาแต่ความสุขสบายในชีวิตความเป็นอยู่ แต่เห็นความสุขจากการปฏิบัติธรรม จิตใจยึดมั่นบูชาพระรัตนตรัย ประกอบความชวนชวายเป็นการเจริญภาวนา ละความชวนชวายในการทำบาปอกุศล

ผู้ที่ผ่านวิปีสสนาญาณ ๙ เห็นแจ้งว่ารูปนามสังขารเป็นภัยเป็นโทษเป็นที่ตั้งแห่งกองทุกข์ทั้งปวง จึงไม่ปรารถนาที่จะตกอยู่ในกองทุกข์นั้นไม่ว่าจะในภพใด เพราะเห็นโทษภัยอันใหญ่หลวงของรูปนามสังขารเหล่านั้น ย่อมมีความต้องการที่จะหลุดพ้นไปจากภัยในวัฏสงสาร ชวนชวายในการปฏิบัติเจริญวิปีสสนาโดยมีเป้าหมายเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ และดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง คือทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘

พระประชิต ธมมวโร (ผาตากแดด) กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้มีญาณ ผู้มีความรู้แจ้ง จะสามารถดำเนินชีวิตไปในทางที่ถูกต้อง จะมีการประกอบอาชีพในทางสุจริตธรรม ไม่ว่าจะเป็ทางกาย วาจา และใจ ผู้มีญาณจะรู้แจ้งในสังจธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล คือการกระทำที่เป็นส่วนดี และเป็นส่วนชั่ว ตามหลักพระพุทธศาสนาแล้วญาณมีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์มาก (พระประชิต ธมมวโร (ผาตากแดด), ๒๕๔๘, หน้า ๙๖)

สรุปได้ว่าวิปีสสนาญาณ ๙ ทำให้เข้าใจแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เมื่อเห็นกระบวนการแห่งธรรมคือไตรลักษณ์ เริ่มตั้งแต่เห็นความเกิดและความดับของรูปนามสังขาร เห็นความจริงของธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงและเป็นไปอยู่อย่างนั้น ทำให้เกิดปัญญาเข้าใจความจริงในสิ่งทั้งหลาย เข้าใจสภาวะของธรรมชาติและชีวิตว่าเกิดขึ้นแปรปรวนและดับไปตามเหตุปัจจัย เกิดปัญญาเข้าใจแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องอยู่ในกรอบศีลธรรมอันดีงาม เมื่อเห็นความดับไปในสังขารหรือชีวิต ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต เห็นธรรมะเป็นสิ่งสำคัญ สละความสุขความพอใจในชีวิต ทนความลำบากที่จะปฏิบัติธรรม เห็นความสุขจากการปฏิบัติธรรม จิตใจยึดมั่นบูชาพระรัตนตรัย ประกอบความชวนชวายเป็นการเจริญภาวนา ละความชวนชวายในการทำบาปอกุศล มีความต้องการที่จะหลุดพ้นไปจากภัยในวัฏสงสาร ชวนชวายในการปฏิบัติเจริญวิปีสสนาโดยมีเป้าหมายเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ และดำเนินชีวิตตามทางสายกลางคือทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘

๔.๑.๒ เข้าใจบทบาทของตน

เมื่อเกิดปัญญารู้เท่าทันรูปนามสังขารว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และมีใช่ตัวตน เป็นเพียงธาตุ ๔ ที่รวมตัวกันเป็นรูปหรือกาย จึงไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตนที่แท้จริง เพราะทุกสิ่งล้วนเกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุและปัจจัย ควบคุมหรือบังคับบัญชาไม่ได้ ทำให้ละความพึงพอใจในตัวตน ละอัตตทิฎฐิและอัตตสัณญา ความเห็นผิดและความสำคัญผิดว่าเป็นตน แต่เข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าเกิดจากเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุปบาท เข้าใจการเกิดขึ้นแห่งรูปหรือกายของตนว่าเกิดจากปัจจัยในอดีตอันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิในภพนี้ แม้รูปกายผู้อื่นก็เช่นกัน ทำให้ลดทิฎฐิ มานะ ความถือตัวถือตนลงได้ มีความสำรวม อ่อนน้อมถ่อมตน อดทนและสงบเสงี่ยม เมื่อเข้าใจตนแล้วย่อมเข้าใจบทบาทหน้าที่ของตนในการปฏิบัติเพื่ออยู่ร่วมกับสังคมที่เป็นไปตามเหตุและปัจจัยได้เป็นอย่างดี

เมื่อพิจารณาเห็นกระบวนการแห่งธรรมคือไตรลักษณ์แล้ว ก็จะทำให้เราสรรพสิ่งล้วนแต่เป็นการสมมติกันขึ้นมา ทั้งการกิน การเป็นอยู่ การดำเนินชีวิต และสามารถยอมรับกับความเป็นไปตามสภาวะนั้น ๆ ได้ เพราะบุคคลหรือสังคมทั่ว ๆ ไปล้วนแล้วแต่ต้องทำตามกฎหรือระเบียบที่สังคมกำหนดขึ้นหรือสมมติขึ้นมาด้วยกันทั้งนั้น เมื่อพิจารณาโดยแยกกายถึถ้วนก็จะได้รู้ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ล้วนตกอยู่ในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น มีแต่จะทำให้เดือนร้อนใจทุกซีกเสียเปล่า ๆ จึงสามารถวางใจเป็นกลางต่อสิ่งทั้งหลายได้ แต่รู้เท่าทันเห็นชัดเจนตามความเป็นจริง ดำรงอยู่ด้วยความไม่ประมาทและสำรวมระมัดระวังในการประพฤติปฏิบัติตนเพื่ออยู่ร่วมกับสังคม

เมื่อเห็นแจ้งความจริงในสิ่งทั้งหลายชัดเจนด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมมีสติรู้ชัดในบทบาทหน้าที่ของตน เข้าใจบทบาทของตนและทำหน้าที่ตามบทบาทของตนเองได้เป็นอย่างดี ทำบทบาทหรือทำสมมติให้สมบูรณ์ ในความเป็นพ่อ เป็นแม่ หรือเป็นลูก เช่น ถ้าเป็นพ่อก็เป็นพ่อที่อบรมสั่งสอนลูกในทางที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรม เป็นตัวอย่างที่ดีให้กับลูก ถ้าเป็นแม่ก็เป็นแม่ที่ดีเลี้ยงดูให้ความรักความอบอุ่นดูแลเอาใจใส่ ถ้าเป็นลูกก็เป็นลูกที่ดีเชื่อฟังคำสั่งสอนของพ่อแม่ มีความกตัญญูตอบแทนพระคุณมารดาบิดา เป็นต้น เมื่อเข้าใจในบทบาทของตนแล้วย่อมจะประพฤติปฏิบัติตนตามบทบาทหน้าที่ของตนในการอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างถูกต้อง

พระมหาสุณันท์ จนฺทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์) กล่าวว่า ประโยชน์ของการเรียนรู้เรื่องอนิจจังเมื่อได้เรียนรู้ความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งปวงแล้ว จะได้ประโยชน์คือ ทำให้คนไม่ประมาทมัวเมาในวัยว่ายังหนุ่มสาว ในความไม่มีโรค และในชีวิต เพราะความตายอาจมาถึงเมื่อไรก็ได้ ทำให้ไม่ประมาทในทรัพย์สิน เพราะคนมีทรัพย์สินอาจกลับเป็นคนจนได้ทำให้ไม่ดูหมิ่นผู้อื่น เพราะผู้ที่ไร้ทรัพย์สิน ไร้ยศ ต่ำต้อยกว่า ภายหน้าอาจมีทรัพย์สิน มียศ และเจริญรุ่งเรืองกว่าก็ได้ เมื่อคิดได้ดังนี้จะทำให้สำรวมตน อ่อนน้อมถ่อมตน ไม่ยโสโอหังวางท่าใหญ่ยกตนข่มท่าน (พระมหาสุณันท์ จนฺทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์), ๒๕๕๐, หน้า ๑๐๓)

เมื่อความรู้เท่าทันสังขารพัฒนาต่อไปจนกลายเป็นความรู้เห็นตามเป็นจริง ปัญญาเจริญเข้าสู่ภาวะที่สมบูรณ์ เรียกว่ารู้เท่าทันธรรมตาอย่างแท้จริง ความรู้สึกเบื่อหน่ายรังเกียจอยากจะหนีไปให้พ้นไปเสียนั้นกลับหายไป กลับรู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่หลงใหล ทั้งไม่หน่ายแสร้ง ไม่ติดใจ แต่ไม่รังเกียจไม่พัวพัน แต่ก็ไม่หมิ่นเบียด มีแต่ความรู้ชัดตามที่มันเป็น และความรู้สึกโปร่งโล่งเป็นอิสระ พร้อมด้วยท่าทีของการปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ ไปตามความสมควรแก่เหตุผลและตามเหตุปัจจัย

ในขั้นตอนนี้ในระบบของการปฏิบัติวิปัสสนา เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร) เป็นขั้นตอนสำคัญและจำเป็นในการที่จะเข้าถึงความรู้แจ้งประจักษ์แจ้งสัจจะ และความเป็นอิสระของจิตโดยสมบูรณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๕, หน้า ๑๑๔-๑๑๕)

สรุปได้ว่าผู้ที่เกิดปัญญารู้เท่าทันรูปนามสังขารว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และมีไม่ใช่ตัวตน เข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าเกิดจากเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุพบาท เข้าใจในบุคคลหรือสังคมทั่ว ๆ ไปว่าล้วนแล้วแต่ต้องทำตามกฎหรือระเบียบที่สังคมกำหนดขึ้นหรือสมมติขึ้นมา ทำให้ลดทิฐฐิ มานะ ความถือตัวถือตนลงได้ มีความสำรวม อ่อนน้อมถ่อมตน อดทน สงบเสงี่ยม และไม่ประมาท เข้าใจบทบาทของตนและทำหน้าที่ตามบทบาทของตนเองได้เป็นอย่างดี ทำบทบาทหรือทำ

สมมติให้สมบุรณ์ในความเป็นพ่อ เป็นแม่ หรือเป็นลูก เช่น ถ้าเป็นพ่อก็เป็นพ่อที่ดีอบรมสั่งสอนลูก ในทางที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรม เป็นตัวอย่างที่ดีให้กับลูก เป็นต้น เมื่อเข้าใจในบทบาทของตนแล้ว ย่อมจะประพฤติปฏิบัติตนตามบทบาทหน้าที่ของตนในการอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างถูกต้อง ด้วยท่าทีของการปฏิบัตินั้นเป็นไปตามสมควรแก่เหตุและปัจจัย

๔.๑.๓ ไม่ยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ และสุข

ผู้ที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๙ จะเป็นผู้ที่มีปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าใจและรู้เท่าทัน ธรรมชาติของโลกหรือโลกธรรม ๘ คือ ลาภ ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ว่าเป็นความจริงที่เกิดขึ้นกับทุกคนล้วนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น และทุกสิ่งล้วนเป็นอนิจจังคือ ไม่เที่ยง ไม่มีสิ่งใดที่จะคงอยู่ถาวร เกิดขึ้นชั่วระยะเวลาหนึ่งและต้องดับไปหรือเปลี่ยนแปลงไปด้วยกัน ทั้งสิ้น จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งใดแม้แต่ความสุข เพราะทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยง ไม่จีรังยั่งยืน เกิดขึ้นและ เป็นไปตามเหตุและปัจจัย

โลกธรรม ๘ (อภุช โลกธมมา) ธรรม ๘ อย่างเหล่านี้คือ ลาภ ไม่มีลาภ ยศ ไม่มียศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ เป็นธรรมของโลก เพราะเป็นธรรมที่ไม่ขาดหาย トラบที่โลกยังเป็นไปอยู่ เพราะ เหตุนั้นจึงชื่อว่าโลกธรรม ชื่อว่าสัตว์จะพ้นจากโลกธรรมเหล่านี้ย่อมไม่มี โลกธรรมเหล่านี้ย่อมมีแม้แก่ พระพุทธเจ้า ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ เหล่านี้ย่อมหมุนไปตาม โลก และโลกก็ย่อมหมุนไปตามโลกธรรม ๘” (ขุ.ป.อ. ๖๘/๒๒๖)

พระมหาสุณันท์ จนทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์) กล่าวว่า การเห็นไตรลักษณ์ทำให้รู้ทันโลกธรรม คือรู้จักพิจารณารู้เท่าทัน ตั้งสติให้ถูกต้องต่อสภาวะอันหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในชีวิตที่อยู่ ท่ามกลางโลก ซึ่งเรียกว่า “โลกธรรม” (ธรรมตาของโลกหรือความเป็นไปตามคติธรรมตา ซึ่งหมุนเวียนมาหาชาวโลก และชาวโลกก็หมุนเวียนไปตามมัน) (พระมหาสุณันท์ จนทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์), ๒๕๕๐, หน้า ๑๐๑)

เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตน ชัดเจนขึ้นในระดับปานกลาง จะมีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิกิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับ ความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยยึดติดหลงใหลในรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น มัวเมาเพลิดเพลิน อยู่กับสิ่งเหล่านั้น พอมองเห็นไตรลักษณ์แล้วความรู้สึกเปลี่ยนไป กลายเป็นรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจ อยากรจะหนีไปเสียให้พ้น บางทีถึงกับรู้สึกเกลียดกลัว หรือขยะแขยง นับว่าเป็นขั้นที่ความรู้สึกรุนแรง กว่าความรู้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๕๕, หน้า ๑๑๔)

ปฏิกิริยาของผู้ที่ได้วิปัสสนาญาณจะเปลี่ยนไปจากเดิม คือรู้สึกในทางตรงกันข้าม ตั้งแต่เห็น รูปนามเกิดขึ้นดับไป จนเห็นแต่ดับไป ๆ เกิดความกลัวที่จะต้องแตกดับ ความหลงใหลในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ความอยากได้ อยากรครอบครอง อยากรยึดถือไว้ เปลี่ยนไปเป็นไม่อยากได้ ไม่อยาก ครอบครอง ไม่อยากยึดถือไว้อีก ละจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็น ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจน ทำให้ใช้ชีวิตอยู่ด้วยความไม่ประมาท มี สติและเข้าใจทุกสภาวะที่เกิดขึ้นว่าเป็นไปตามเหตุและปัจจัย

ผู้ที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๙ จะเป็นผู้ที่มีปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เข้าใจและรู้เท่าทัน ธรรมชาติของโลกหรือโลกธรรม ๘ คือ ลาภ ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ว่าเป็นความจริงที่เกิดขึ้นกับทุกคนล้วนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น และทุกสิ่งล้วนเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นแม้แต่ความสุข และทำให้มีท่าทีของ

การปฏิบัติต่อโลกและการดำเนินชีวิตในทำนองที่เป็นปฏิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ที่เคยติดใจหลงใหลในกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส กลายเป็นเป้าหมาย ไม่อยากได้ ไม่อยากยึดถือไว้ อยากหนี อยากหลุดพ้น เป็นผู้ที่มือสละจากความยึดมั่นถือมั่น

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ ช่วยให้เกิดปัญญาเข้าใจธรรมชาติของโลกหรือโลกธรรม ๘ คือ ลาภ ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นิินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ว่าเป็นความจริงที่เกิดขึ้นกับทุกคน ล้วนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น และทุกสิ่งล้วนเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง ไม่มีสิ่งใดที่จะคงอยู่ถาวร เกิดขึ้นชั่วระยะเวลาหนึ่งและต้องดับไปหรือเปลี่ยนแปลงไปด้วยกันทั้งสิ้น จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นแม้แต่ความสุข เมื่อเกิดความรู้เท่าทันสังขาร มองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนชัดเจนขึ้น ทำให้มีความรู้สึกทำนองเป็นปฏิริยาเกิดขึ้น คือรู้สึกในทางตรงกันข้ามกับความรู้สึกที่เคยมีมาแต่เดิม ก่อนนั้นเคยติดใจหลงใหลในกามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส กลายเป็นรู้สึกเป้าหมาย ไม่อยากได้ ไม่อยากครอบครอง ไม่อยากยึดถือไว้ เป็นอิสระจากความยึดมั่นถือมั่น

๔.๒ คุณค่าต่อการพัฒนาจิต

จิตของมนุษย์เป็นธรรมชาติที่เป็นนามธรรม ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิดที่มักตกไปในอารมณ์ที่ตนปรารถนา ตกไปในอารมณ์ตามความใคร่ เป็นไปตามอำนาจความต้องการของกิเลส รักษาอยาก ห้ามอยาก เกิดเร็ว ดับเร็ว เปลี่ยนแปลงไปตามองค์ประกอบต่าง ๆ หรืออารมณ์ต่าง ๆ ที่เรียกว่า เจตสิก แต่เป็นธรรมชาติที่ฝึกได้พัฒนาได้ การที่จะพัฒนาพฤติกรรมทางกายและวาจาของมนุษย์ ให้มีความประพฤติดีงามมีศีลธรรมนั้น จะต้องเริ่มจากการพัฒนาจิตเสียก่อน เพราะจิตจะควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกายและวาจาให้เป็นไปในทางกุศลหรืออกุศลตามที่จิตปรารถนาได้

การพัฒนาจิตตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การฝึกฝนอบรมจิตใจของมนุษย์ให้พัฒนาสูงขึ้นจากจิตของปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสซึ่งสั่งสมมาช้านาน ทำให้มนุษย์ดิ้นรนแสวงหาสิ่งที่มาตอบสนองความต้องการของกิเลสนั้น ๆ อย่างไม่มีวันจบสิ้น การพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นก็เพื่อเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ให้เป็นไปในทางที่ดีงามมีศีลธรรม สามารถยกจิตขึ้นให้อยู่ระดับสูงเหนืออำนาจของกิเลสได้ และพัฒนาต่อเนื่องไปจนเกิดปัญญาเห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายนำไปสู่การละกิเลสและความดับทุกข์คือพระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการพัฒนาจิตของมนุษย์ เป็นการพัฒนายกระดับจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นหรือดีขึ้นกว่าเดิมได้ดังนี้ คือ

๔.๒.๑ ทำให้จิตถึงพร้อมด้วยกุศลมูล

เมื่อเห็นความเกิดดับของสังขารโดยปัจจัยและโดยขณะ เป็นจุดเริ่มต้นของการเกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจและปฏิจจสมุပ္บาท เห็นแจ้งลักษณะธรรมตาของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง และเห็นแจ้งเหตุปัจจัยของความเกิดและความดับโดยปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุပ္บาท จึงเป็นสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นบ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ละอวิชชาซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ ย่อมทำให้จิตถึงพร้อมด้วยกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสเรื่องกุศลมูล ไว้ในมุลสูตร ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล (รากเหง้าของกุศล) ๓ นี้ คือ กุศลมูลคืออโลภะ กุศลมูลคืออโทสะ กุศลมูลคืออโมหะ ภิกษุทั้งหลาย อโลภะย่อมเป็นกุศลมูล กรรมที่บุคคล

ผู้ไม่มีโลภะปรุ้งแต่งทางกาย ทางวาจา ทางใจ แม้นั้นก็เป็นกุศล กรรมที่บุคคลผู้ไม่มีโลภะ ไม่ถูกโลภะครอบงำ มีจิตไม่ถูกโลภะยึดครอง ย่อมไม่ก่อทุกข์ให้เกิดแก่ผู้อื่น ด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ด้วยการฆ่า การจงจำ การทำให้เสียทรัพย์ การตีเตียน หรือ การขับไล่ ด้วยถือว่า ข้าพเจ้ามีกำลัง ทรงพลัง ดังนั้นก็ดี แม้นั้นก็เป็นกุศล กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอันมากซึ่งเกิดจากอโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นบ่อเกิด มีอโลภะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยประการฉะนี้ (อง.ต.ก. ๓๔/๕๐๙/๓๘๒)

วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นสัมมาทิฏฐิอันเป็นธรรมที่เป็นบ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวง เมื่อละอวิชชาซึ่งเป็นอกุศลได้ย่อมทำให้จิตเจริญด้วยกุศล คือถึงพร้อมด้วยกุศลมูล อันเป็นต้นต่อของความดีทั้งปวง จากจิตที่มักตกไปตามอำนาจของกิเลสในทางอกุศล กลายเป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยกุศลมูล ๓ คือ ๑. อโลภะ คือไม่โลภ ความเป็นผู้ไม่มีความทะยานอยาก ๒. อโทสะ คือไม่โกรธ ความเป็นผู้ไม่มีความคิดประทุษร้าย ไม่ผูกพยาบาท และ ๓. อโมหะ คือไม่หลง เป็นผู้มีสติระลึกรู้ตัวอยู่เสมอไม่ว่าจะกระทำสิ่งใด ๆ บุคคลผู้ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ปรุ้งแต่งทางกาย ทางวาจา ทางใจ ย่อมไม่กระทำการอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวงแก่ผู้อื่น

วิปัสสนาญาณ ๙ สามารถพัฒนาจิตให้ถึงพร้อมด้วยกุศลมูลได้ดังนี้

๑. เมื่อวิปัสสนาญาณ ๙ เห็นแจ้งไตรลักษณ์ในรูปนามสังขารทั้งหลาย ทำให้จิตละความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม ละอุปาทานชั้น ๕ ได้แล้ว จึงเป็นผู้ไม่มีความทะยานอยาก ไม่อยากได้ ไม่อยากมี ไม่อยากเป็น เพราะเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตนของสังขารทั้งหลาย จึงไม่ยึดมั่นว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นเขา เป็นของเรา เป็นของเขา ไม่อยากได้ ไม่อยากครอบครอง เป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยอโลภะ (ความไม่โลภ)

๒. เมื่อเห็นอริยสัจและเห็นปฏิจสมุปบาทชัดเจน เห็นความจริงแห่งรูปหรือกายว่าเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์เกิดจากเหตุปัจจัย ทำให้จิตจึงไม่มีความคิดประทุษร้าย ไม่โกรธ ไม่ผูกพยาบาท เพราะรู้เท่าทันสังขารรู้เหตุปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นและความเป็นไป จะเป็นผู้มีเหตุผลและเข้าใจความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย เป็นผู้มีสติระลึกรู้ตัวอยู่เสมอไม่ว่าจะกระทำสิ่งใด ๆ มีแต่ความยินดี เป็นจิตที่บริบูรณ์ตั้งมั่นในศีลอันบริสุทธิ์ ละบาปอกุศลทั้งปวง ไม่คิดประทุษร้ายใคร ไม่ผูกพยาบาทใคร เป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยอโทสะ (ความไม่โกรธ)

๓. เมื่อจิตมีสัมมาทิฏฐิ กำจัดอวิชชาคือความมืดที่ปิดบังอริยสัจ ทำให้จิตเห็นตามความเป็นจริง กำจัดความไม่รู้หรือความหลงออกไปได้ จะทำให้เป็นผู้ที่มีสติระลึกรู้ตัวอยู่เสมอไม่ว่าจะกระทำสิ่งใด ๆ จะใช้ปัญญาในการประกอบการตัดสินใจต่าง ๆ ทำให้จิตไม่มีความหลงงมงาย ไม่ประมาทอันเป็นสาเหตุให้เกิดความชั่วทั้งปวง เพราะมีสติระลึกรู้มีปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์เข้าใจธรรมชาติและชีวิตที่เป็นไปตามเหตุและปัจจัย จิตที่มีสัมมาทิฏฐิเป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยอโมหะ (ความไม่หลง)

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ คือสัมมาทิฏฐิกำจัดอวิชชาซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งอกุศลมูล คือโลภะ โทสะ และโมหะ เมื่อมีสัมมาทิฏฐิจึงพัฒนาจิตให้สูงขึ้นหรือดีขึ้นได้ คือทำให้จิตเจริญด้วยกุศลถึงพร้อมด้วยกุศลมูล อันเป็นรากเหง้าของกุศล เป็นต้นต่อของความดีทั้งปวง ขจัดความโลภ ความอยากได้ ด้วยการละความยึดมั่นอุปาทานชั้น ๕ ขจัดความโกรธ ความคิดประทุษร้าย ด้วยความรู้เหตุปัจจัยตั้งมั่นในศีลบริสุทธิ์ และขจัดความหลง ด้วยการปัญญาเพราะเห็นอริยสัจชัดเจนแล้ว จึงเป็นผู้ที่มีสติ

ระลึกไว้ด้วยอยู่เสมอไม่ว่าจะกระทำสิ่งใด ๆ จะใช้ปัญญาในการประกอบการตัดสินใจต่าง ๆ ทำให้จิตไม่มีความหลงงมงาย ไม่ประมาทอันเป็นสาเหตุให้เกิดความชั่วทั้งปวง

๔.๒.๒ ทำให้จิตละอนุสัยกิเลสได้

ความรู้ของวิปัสสนาญาณ ๙ คือปัญญาเห็นแจ้งที่ขจัดกิเลสที่สะสมอยู่ในจิตใต้สำนึกของมนุษย์ เมื่อได้บรรลุวิปัสสนาญาณในแต่ละขั้นจิตจะเกิดความรู้ที่เรียกว่าปัญญาเห็นแจ้งไปตามลำดับ เมื่อเห็นไตรลักษณ์และเห็นอริยสัจ ทำให้จิตมีสัมมาทิฐิ ละมิจฉาทิฐิและละอวิชชา ซึ่งเป็นอนุสัยกิเลส กิเลสชั้นละเอียด อันเป็นเชื้อให้เกิดวิตถกมกิเลส กิเลสชั้นหยาบ อันเป็นกิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิดศีลทางกายและวาจา และปริยภูฏานกิเลส กิเลสชั้นกลางประเภทนิรวณ อันเป็นกิเลสที่ครอบงำจิตให้เศร้าหมอง เป็นสิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรมได้ จึงต้องกำจัดอนุสัยกิเลสอันเป็นเชื้อที่ทำให้เกิดกิเลสทั้งสองด้วยความรู้ของวิปัสสนาญาณ

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึกของคนเรา ถ้ายังไม่มีการมรรณภายนอกมากระทบ กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่ ไม่แสดงอาการปรากฏออกมาให้เห็น เป็นกิเลสที่ละเอียดอย่างยิ่ง และนอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของทุกคน อันได้แก่

๑) กามราคะ	ความกำหนัดในกาม
๒) ปฏิฆะ	ความขัดเคืองหรือโทสะ
๓) มิจฉาทิฐิ	ความเห็นผิด
๔) วิจิกิจฉา	ความลังเลสงสัย
๕) มานะ	ความถือตัว
๖) ภวราคะ	ความกำหนัดในภพ
๗) อวิชชา	ความไม่รู้หรือโมหะ

จิตของผู้บรรลุอุทัพพยานุปัสสนาญาณและภังคานุปัสสนาญาณ เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามโดยปัจจัยและโดยขณะ อริยสัจปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้น โดยปัจจัยและโดยขณะ ปฏิจจสมุปบาทปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยปัจจัย เมื่อเห็นอริยสัจชัดเจน คือเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญาความสำคัญผิดว่าเที่ยง เห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ก็ละสุขสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นสุข เห็นโดยความเป็นอนัตตาก็ละอัตตสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นตน และละสุกสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นของสวยงาม เห็นแจ้งในความเกิดก็ละอุจเฉททิฐิ ความเห็นผิดว่าตายแล้วสูญ เห็นแจ้งในความดับของรูปนามก็ละสัสสตทิฐิ ความเห็นผิดว่าเที่ยง เพราะหยั่งรู้ว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ย่อมละอัตตทิฐิ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตนได้ และเพราะหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผล โดยสมควรแก่ปัจจัย (ตามแนวปฏิจจสมุปบาท) ย่อมละอกิริยทิฐิ ความเห็นผิดว่ากรรมทำแล้วไม่เป็นผล หรือความไม่เชื่อในบุญและบาปได้ และภังคานุปัสสนาญาณยังมีอนิสสคือละภวทิฐิ ความเห็นเนื่องด้วยภพได้ เมื่อเห็นแจ้งว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเบื่อหน่ายย่อมละความเพติดเพลิน เมื่อคลายความกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อให้ดับย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืนย่อมละความถือมั่นได้ ดังนี้

เมื่อเห็นว่าไม่เที่ยง	จิตก็ละนิจจสัญญา	ความสำคัญผิดว่าเที่ยง
เมื่อเห็นว่า เป็นทุกข์	จิตก็ละสุขสัญญา	ความสำคัญผิดว่าเป็นสุข
เมื่อเห็นว่า ไม่ใช่ตัวตน	จิตก็ละอัตตสัญญา	ความสำคัญผิดว่าเป็นตน

เมื่อเห็นความแตกสลาย	จิตทีละสุภสัญญา	ความสำคัญผิดว่าเป็นของสวยงาม
เมื่อเห็นความเกิด	จิตทีละอุจเฉททิฏฐิ	ความเห็นผิดว่าตายแล้วสูญ
เมื่อเห็นความดับ	จิตทีละสัสสตทิฏฐิ	ความเห็นผิดว่าเที่ยง
เมื่อหยั่งรู้ว่าไม่เป็นไปในอำนาจ	จิตทีละอัตตทิฏฐิ	ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน
เมื่อหยั่งรู้ความเกิดโดยปัจจัย	จิตทีละละอกริยทิฏฐิ	ความเห็นผิดว่ากรรมทำแล้วไม่เป็นผล

ความไม่เชื่อในบุญและบาป

เมื่อเบื่อหน่าย	จิตทีละความเพลิดเพลิน
เมื่อคลายความกำหนด	จิตทีละระคาสะได้
เมื่อให้ดับ	จิตทีละสิ่งที่เป็นแดนเกิด (สมุทัย)
เมื่อสลัดทิ้งไป	จิตทีละความยึดถือไว้ (ความยึดมั่นถือมั่น)

จิตของผู้บรรลุนิพพาน อาทีนวานุปัสสนาญาณ และนิพพิทานุปัสสนาญาณ เป็นสภาวะจิตที่เกิดต่อเนื่องกันโดยไม่มีอะไรมาคั่น จิตจะเกิดปัญญาแจ่มแจ้งว่ารูปนามเป็นภัยเป็นของน่ากลัว ย่อมเห็นว่าสิ่งใดน่ากลัวสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอามิส คือเป็นเหยื่อล่อให้หลงติดอยู่ในสิ่งนั้น ย่อมมีแต่ทุกข์แต่โทษทั้งสิ้น เมื่อมองเห็นโทษก็ไม่มีความยินดีในสังขาร เกิดความรู้สึกระเบือนหน่าย ในรูปนามที่ตนเห็นโทษนั้นแล้ว ความเบื่อหน่ายต่อสังขารคือรูปนาม ทุกภูมิ ทุกชั้น มิใช่เฉพาะในอบายภูมิ แต่เบื่อหน่ายรูปนามทั้งหมด ไม่ว่าจะอยู่ภูมิใดภพใดก็ไม่มี ความยินดีพอใจ เห็นว่าโลกทั้งหลายล้วนเป็นของไม่น่าอยู่ไม่น่าพอใจทั้งสิ้น จึงไม่เอยากได้ ไม่เอยากเข้าไปยึดถือ ไม่เอยากเอา ไม่เอยากเป็น ไม่ปรารถนา ไม่ยินดีในสิ่งนั้น ๆ จิตเริ่มมองไปในสันตปทคือสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความเกิดความเป็นไป นิमित กรรม และปฏิสนธิ เริ่มโน้มไปสู่พระนิพพาน

เมื่อเห็นแจ่มแจ้งว่ารูปนามเป็นภัย จิตทีละสมเยอภยสัญญา สัญญาที่ไม่แจ้งในภัย

เมื่อเห็นแจ่มแจ้งว่ารูปนามเป็นโทษ จิตทีละอัสสาทสัญญา สัญญาที่ยินดี

เมื่อเห็นแจ่มแจ้งว่าน่าเบื่อหน่าย จิตทีละอภริตติสัญญา สัญญาที่เพลิดเพลิน

จิตของผู้บรรลุนิพพาน มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารูปกชาญาณ เป็นความรู้สึกรู้สึที่ต่อเนื่องกันโดยไม่มีอะไรมาคั่น คือจิตที่ใครจะพันไปเสียจากรูปนาม พิจารณา และวางเฉย เมื่อจิตอยากพันไปจากรูปนาม ก็ละอมุญจิตุกามภาวะ การข้องอยู่ในกามได้ เมื่อพิจารณาหาทางหลุดพ้น ย้อนกลับไปพิจารณาไตรลักษณ์ยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ก็ละอปฏิสังขา การยึดโดยไม่ไตร่ตรองได้ และเมื่อวางเฉยในการพิจารณารูปนาม ก็ละอนุแพกขณะ การยึดโดยไม่วางเฉยได้

เมื่ออยากพันไปจากรูปนาม จิตทีละอมุญจิตุกามภาวะ การข้องอยู่ในกาม

เมื่อพิจารณาหาทางหลุดพ้น จิตทีละอปฏิสังขา การยึดโดยไม่ไตร่ตรอง

เมื่อวางเฉยต่อรูปนาม จิตทีละอนุแพกขณะ การยึดโดยไม่วางเฉย

ในสังขานุปัสสนาญาณ จิตจะเกิดปัญญาขึ้นมาเองว่าต้องอนุโลม คือต้องคล้อยตามอริยสัจ จึงจะหนีพ้น ก็อริยสัจอันได้แก่ ทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ และมคคสัจ เพราะจิตกำลังจะก้าวข้ามโคตรของปุถุชนขึ้นสู่โคตรของพระอริยะ จิตของผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วถือได้ว่ามาถึงที่สุดของภูมิปุถุชนแล้ว แต่ยังไม่ข้ามยังอยู่ในภาวะที่ย้อนไปพิจารณาไตรลักษณ์ คล้อยตามญาณปัญญา ความรู้ที่รับรู้เห็นผ่านมาเป็นลำดับ ก็ละสัจจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะ

วิปัสสนาญาณ ๘ ทำให้จิตละอนุสัยกิเลสได้ดังนี้

๑. ละภามราคะ ด้วยการละนิจจสัญญา สำคัญผิดว่าเที่ยง ละสุขสัญญา สำคัญผิดว่าสุข ละอัตตสัญญา สำคัญผิดว่าเป็นตน และละสุกสัญญา สำคัญผิดว่าเป็นของสวยงาม ย่อมทำให้เบื่อหน่าย คลายกำหนด ไมยยินดี ไม่เพติดเพลิน เมื่อคลายความกำหนดยินดี ย่อมละราคะ เมื่ออยากพ้นไปจากรูปนามก็ละอภุมุญจิตุกามภาวะ การช้องอยู่ในกาม กล่าวคือละภามราคะ ความกำหนดในกามได้

๒. ละปฏิกษะ ด้วยความหยั่งรู้เหตุและปัจจัยของความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย ตามแนวปฏิจจนสมุปบาท เมื่อหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย จึงทำให้เข้าใจความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ทำให้เข้าใจเหตุและผลของสิ่งทั้งหลาย เมื่อเข้าใจที่ไปที่ไปของสิ่งทั้งหลายแล้ว ทำให้คลายจากความชุ่นเคื่อง ความไม่พอใจ ความขัดเคื่องทั้งหลาย คือ ละปฏิกษะ ความขัดเคื่องลงได้

๓. ละมิจฉาทิฏฐิ ด้วยการเห็นอริยสัจ เป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือความเห็นแจ้ง ตามความเป็นจริง คือเห็นอริยสัจโดยความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัยและโดยขณะ และเห็นปฏิจจนสมุปบาทโดยความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย ย่อมกำจัดความเห็นผิดทั้งหลาย คือ อจฺเณททิฏฐิ เห็นผิดว่าตายแล้วสูญ สัสสตทิฏฐิ เห็นผิดว่าเที่ยง อัตตทิฏฐิ เห็นผิดว่าเป็นตน อภิรียทิฏฐิ เห็นผิดว่ากรรมทำแล้วไม่เป็นผล กล่าวคือละมิจฉาทิฏฐิได้

๔. ละวิจิกิจฉา ด้วยสัมมาทิฏฐิ เพราะความเห็นตามความเป็นจริงคือเห็นอริยสัจ ๔ อันเป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทำให้ละความลังเลสงสัยในพระพุทฺธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ และความหยั่งรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัย ทำให้ละอภิรียทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ากรรมทำแล้วไม่เป็นผล ความไม่เชื่อในบุญและบาป สงสัยว่าบาปบุญมีหรือไม่ รวมทั้งเรื่องนรกสวรรค์กฏแห่งกรรม ลงได้ และละความลังเลสงสัยความเป็นไปของชีวิต กล่าวคือละวิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยลงได้

๕. ละมานะ ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ภังคานุปัสสนาญาณ และสังขารเพกขาญาณ เมื่อรู้ว่ารูปนามไม่ใช่ตัวตน จึงละอัตตสัญญา ความสำคัญผิดว่าเป็นตน เมื่อหยั่งรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ทำให้ละอัตตทิฏฐิ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เมื่อเห็นถูกต้องว่ารูปนามหรือกายใจนี้ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่อยู่ในอำนาจ บังคับบัญชาไม่ได้ จึงวางเฉยต่อรูปนามสังขาร ละความถือตัวว่าเป็นนั่น เป็นนี้ได้ กล่าวคือละมานะ ความถือตัวลงได้

๖. ละภวาราคะ ด้วยภังคานุปัสสนาญาณ ทยตูปัญฐานญาณ อาทีนวานุปัสสนาญาณ นิพพิทานุปัสสนาญาณ และมฺญุจิตุกมยตาญาณ เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงย่อมแตกดับไป ย่อมมนสิการว่า “สิ่งที่ยังไม่ดับย่อมดับไป สิ่งที่ยังไม่แตกย่อมแตกไป” แล้วสละนิमितอันเป็นไปในความเกิดขึ้นและความตั้งอยู่ (ขุ.ป.อ. ๖๘/๔๘๔) จึงละภาทิฏฐิ ความเห็นเนื่องด้วยภพได้ และเมื่อเห็นรูปนามเป็นภยเป็นโทษ นำเบื่อหน่าย จึงอยากจะพ้นไปจากรูปนาม ไม่ว่าจะในภพใดก็ไม่ปรารถนาทั้งสิ้น ย่อมทำให้ละภวาราคะ ความกำหนดในภพได้

๗. ละอวิชชา ด้วยสัจจจานุโลมิกญาณ เมื่อคล้อยตามอริยสัจ ก็ละสัจจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะจะได้ เห็นอริยสัจปรากฏชัดโดยความเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยและโดยขณะ ปฏิจจนสมุปบาทปรากฏโดยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมโดยปัจจัย เมื่อเห็นอริยสัจและปฏิจจนสมุปบาทชัดเจนจึงเป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นตามความเป็นจริง ย่อมทำให้ละอวิชชาซึ่งเป็นอนุสัยกิเลสตัวสำคัญที่เป็นโมหะหรือเป็นต้นตอของกิเลสทั้งหลายลงได้

การละอนุสัยกิเลสทำให้จิตถูกพัฒนาขึ้น เป็นจิตที่มีคุณภาพมีศักยภาพในการดำรงชีวิตไม่ให้ไหลไปกับกิเลสที่ผลักดัน แสดงว่าเป็นจิตที่ถูกพัฒนาขึ้นด้วยพลังแห่งวิปัสสนาญาณ จิตที่ละ

อนุสัยกิเลสซึ่งฝังแน่นนอนเนื่องในแต่ละตัว ถือว่าเป็นการพัฒนาจิตในขั้นสูง การที่จิตเห็นความดับ ความแตกสลายไปของรูปนาม ทำให้เห็นแจ้งว่าเป็นโทษไม่ใช่ของดีไม่ใช่ของสวยงาม ย่อมละกามราคะ ได้ เมื่อเห็นแจ้งความจริงคือเห็นอริยสังขจึงไม่ลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ย่อมละวิจิกิจฉาได้ จิตที่มี สัมมาทิฐิ เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ย่อมละความเห็นผิดว่าเที่ยง เห็นผิดว่าเป็นสุข เห็นผิดว่าเป็น ตัวตน เห็นผิดว่ากรรมทำแล้วไม่เป็นผลไม่เชื่อในบุญและบาป เมื่อเห็นแจ้งความจริงแล้วย่อมละ มิจฉาทิฐิเหล่านั้นได้ เป็นต้น เมื่อขจัดกิเลสอย่างละเอียดออกไปจากขันธสันดานได้แล้ว จึงเป็นจิตที่ บริสุทธิ์ ผ่องใส จึงชื่อว่าจิตได้ถูกพัฒนาขึ้นอยู่ในระดับสูงด้วยวิปัสสนาญาณ ๙

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการพัฒนาจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นหรือดีขึ้นกว่าเดิม เพราะวิปัสสนาญาณ ๙ คือสัมมาทิฐิ กำจัดอวิชชาซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งอกุศลมูล คือโลภะ โทสะ และ โมหะ ทำให้จิตถึงพร้อมด้วยกุศลมูลอันเป็นรากเหง้าของกุศลเป็นต้นตอของความดี คืออโลภะ ความ ไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ และอโมหะ ความไม่หลง และยังสามารถทำให้จิตพัฒนาให้สูงขึ้นจนอยู่ เหนืออำนาจของกิเลส สามารถละอนุสัยกิเลสซึ่งเป็นกิเลสชั้นละเอียดที่ฝังแน่นอยู่ในขันธสันดาน เป็น เชื่อให้เกิดวิตักกมกิเลสและปรัญฐานกิเลสได้อีก จึงต้องกำจัดด้วยความรู้ของวิปัสสนาญาณ คือละ กามราคะ ด้วยเห็นแจ้งว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ของสวยงาม เป็นภัย เป็นโทษ นำเบื่อ หน่าย ละปฏิเสธ ด้วยหยั่งรู้เหตุและปัจจัยแห่งความเกิดขึ้น ละมิจฉาทิฐิและวิจิกิจฉา ด้วยสัมมาทิฐิ ละมานะ ด้วยเห็นแจ้งว่าไม่ใช่ตัวตน ละภวราคะ ด้วยการเห็นความแตกดับในสังขารทั้งปวง และละ อวิชชา ด้วยการคล้อยตามอริยสังข เมื่อขจัดกิเลสอย่างละเอียดออกไปจากขันธสันดานได้แล้ว จึงเป็น จิตที่บริสุทธิ์ ผ่องใส จึงชื่อว่าจิตได้ถูกพัฒนาขึ้นอยู่ในระดับสูงด้วยวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นั้น

๔.๓ คุณค่าต่อการบรรลุธรรม

วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นความรู้ที่มีคุณค่าต่อการบรรลุธรรม เพราะการที่จะบรรลู่ถึงความ เป็น พระอริยบุคคลได้นั้นต้องอาศัยการฝึกฝนอบรมเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนเกิดวิปัสสนาญาณคือ ปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อเห็นไตรลักษณ์แล้วก็ เกิดสัมมาทิฐิ คือความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง จึงละอวิชชา ดับความไม่รู้หรือความมืดที่ ปิดบังอริยสังข เมื่อดับอวิชชาแล้ว วิชชาคือความรู้ก็เกิดขึ้น จิตก็มุ่งสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน

การบรรลุธรรม คือการเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ นิพพาน ๑ และอริยสังข ๔ ขั้นสูงสุดก็คือการบรรลู่วิชาและวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตาม หลักไตรสิกขาเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นแจ้งไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อ วิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถี ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสังข ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัยได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรค ผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา (พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย (ประเสริฐ มนต์เสวี), ๒๕๕๗, หน้า ๓๕๑)

การเจริญวิปัสสนาภาวนาจนเกิดวิปัสสนาญาณเพื่อพัฒนาปัญญาจนถึงระดับโลกุตระนั้น ต้องอาศัยเหตุปัจจัยสำคัญมากตัวหนึ่ง ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวงนั่นก็คือ “สัมมาทิฐิ” เป็น เบื้องต้นแห่งการพัฒนาปัญญาไปในทางที่ถูกที่ควร เพราะมีความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ละมิจฉาทิฐิ คือความเห็นผิดทั้งหลาย และละอวิชชา คือความไม่รู้หรืออริยสังขหรือความมืดที่ปิดบัง อริยสังขออกไปได้ จนกระทั่งพัฒนาเป็นปัญญาระดับโลกุตระ ที่ทำให้ถึงความพ้นทุกข์

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มีลักษณะ ๕ ประการ คือ

- ๑) ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง
- ๒) ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข
- ๓) ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา
- ๔) ไม่อาจทำอนันตริยกรรม
- ๕) ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลตื่นข่าว

ปัจจัยที่มีอุปการะในการทำให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์มี ๒ ประการ คือ

๑. ปัจจัยภายนอก เรียกว่า ปรีโตโฆสะ คือ เสี่ยงจากผู้อื่น เป็นการกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก จากผู้อื่นที่ติงามถูกต้องถูกรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม คำแนะนำจากกัลยาณมิตรเป็นต้น ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งศรัทธา

๒. ปัจจัยภายในเรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือการทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา โดยมองตามสิ่งที่นั่น ๆ สืบค้น สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะที่สืบต่อกันแห่งเหตุปัจจัย ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งปัญญา (ม.ม. ๑๒/๔๕๒/๔๙๑)

ปัจจัยภายนอกมีจุดเริ่มต้นด้วยศรัทธา อาศัยศรัทธาเป็นเหตุปัจจัยส่งเสริมให้เกิดปัญญา การพัฒนาปัญญาต้องอาศัยปัจจัยภายนอกคือกัลยาณมิตร และปัจจัยภายในคือโยนิโสมนสิการเป็นตัวหลักการใช้ปัญญา สัมมาทิฐิจึงสมบูรณ์พร้อมเป็นพระโสดาบัน

วิปัสสนาญาณ ๙ เป็นสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ คือเห็นตามความเป็นจริง เห็นไตรลักษณ์ เห็นอริยสัจและเห็นปฏิจจนุปบาท ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกสัมมาทิฐิว่า “ประทีปอันโพล่งทั่วคือปัญญา ศัสตราคือปัญญา เป็นต้น ฉะนั้นพระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วยสัมมาทิฐิกล่าวคือวิปัสสนาญาณ ในกาลเบื้องต้นนี้แล้วฆ่ากิเลสอยู่ย่อมบรรลุพระนิพพานได้โดยตลอดภัย” (อภิ.วิ.อ. ๗๗/๓๒๐)

พระพุทธโฆสะเถระ กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

อนุโลมญาณสามารถกำจัดกิเลสที่ปิดบังอริยสัจออกไปได้ แต่ไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในโคตรภูญาณ จิตสามารถน้อมอารมณ์ไปสู่นิพพานได้ แต่ไม่สามารถทำลายกิเลสได้ เมื่อโคตรภูญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่ของตนหมดแล้วก็ดับไป ญาณในโลกุตตระ คือ มรรคญาณ ผลญาณ โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปอุปมาเหมือนบุรุษจะข้ามคลองน้ำ วิ่งมาด้วยกำลังแรง จับเถาไม้ที่ผูกติดอยู่กับต้นไม้ แล้วเหวี่ยงตัวให้ข้ามไปถึงอีกฝั่งหนึ่งแล้วปล่อยเถาไม้เสีย แล้วมาตั้งตัวให้เป็นปกติก็สบาย รู้สึกว่าตัวเองได้ข้ามพ้นคลองน้ำสำเร็จแล้ว การปล่อยเถาไม้นั้นก็คือตัดเชื้อชาติปุถุชนไปสู่อริยชน ไปสู่ฝั่งคือพระนิพพาน (วิสุทธิ. ๘๐๗/๑๑๓๒-๑๑๓๓)

เมื่อบรรลุถึงขั้นสัจจानุโลมิกญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่สุดของภูมิปุถุชนแล้ว สืบขึ้นไปจะบรรลุโคตรภูญาณ คือญาณครอบโคตร เป็นญาณที่อยู่ในระหว่างแห่งภูมิปุถุชนและภูมิอริยชน คือหมายถึงความถึงความที่จะข้ามจากโคตรภูมิปุถุชนไปสู่โคตรคือภูมิของอริยชน โคตรภูญาณนี้เท่ากับเป็นที่สุดของภูมิปุถุชนจริง ๆ แต่เป็นวิปัสสนาญาณที่ครอบโคตร เพราะฉะนั้นจึงสูงกว่าวิปัสสนาญาณข้อที่ ๙ คือ สัจจानุโลมิกญาณนั้น และเมื่อได้โคตรภูญาณก็เป็นอันว่าได้ก้าวเข้าไปสู่โคตรอริยบุคคล จึง

บรรลุมัคคญาณ คือวิปัสสนาญาณนั่นเองซึ่งเป็นตัวมรรค กำจัดกิเลสได้บางส่วนจนสิ้นเชิงที่เป็นตัวมรรคกำจัดกิเลสได้ ก็ได้ผลญาณคือวิปัสสนาญาณที่เป็นตัวผล และต่อจากนั้นจะได้ปัจจเวกขณญาณ คือญาณที่พิจารณาว่ากำจัดกิเลสอะไรได้แล้ว และจะต้องกำจัดกิเลสอะไรต่อไป หรือว่ากำจัดกิเลสได้สิ้นเชิงแล้ว กล่าวคือเมื่อได้มัคคญาณ ผลญาณที่เป็นขั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค อรหัตผลแล้ว ปัจจเวกขณญาณก็จะพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่จะละต่อไป (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ๒๕๕๒, หน้า ๙๐)

ดังนั้นการที่จะบรรลुरुธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้นั้น ต้องผ่านวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ขั้น ตั้งแต่อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ จนถึงสังขารโลมิกญาณเป็นขั้นสุดท้าย จึงจะข้ามจากโคตรภูมิปุถุชนไปสู่โคตรคือภูมิของอริยชนได้ หากไม่ได้บรรลิวิปัสสนาญาณ ๙ ก็ไม่บรรลुरुธรรม คือไม่บรรลุมรรค ผลนิพพาน ไม่บรรลुरुสู่ความเป็นพระอริยบุคคลได้

พระอริยบุคคล แปลว่า บุคคลผู้มีความบริสุทธิ์ เป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย ประเสริฐกว่าโลกพร้อมทั้งเทวโลก (อภิ.ป.อ. ๗๙/๒๐๗) เป็นผู้ทำลายบาปอกุศลที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมองที่นำไปเกิดในภพใหม่ (ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไป) ได้แล้ว เพราะเป็นผู้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ และสามารถปฏิบัติธรรมตามมรรคมืองค์ ๘ จนเกิดวิปัสสนาญาณ เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ เห็นแจ้งอริยสัจ สามารถดับกิเลสที่ผูกมัดจิตใจมนุษย์ทั้ง ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปตามระดับของสังโยชน์ที่ละได้ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ จึงชื่อว่าบรรลुरुธรรม วิปัสสนาญาณ ๙ ทำให้ละสังโยชน์ ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปได้ดังนี้

๔.๓.๑ บรรลुरुขั้นที่หนึ่ง

ผู้ที่บรรลुरुอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ และภังคานุปัสสนาญาณ เห็นแจ้งในความเกิดและความดับไปของรูปนามสังขาร เห็นแจ้งว่ารูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และมีใช่ตัวตน เห็นอริยสัจในความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัยและโดยขณะ เมื่อเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่ารูปนามไม่ใช่ตัวตน ทำให้ละความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน และทำให้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ อย่างได้ ดังนี้

(๑) เมื่อเห็นความเกิดและความดับของรูปนาม เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความมิใช่ตัวตน ทำให้ละอัตตสัญญาความสำคัญผิดว่าเป็นตน ละอัตตทิฎฐิ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน กล่าวคือทำให้ละสัkkายทิฎฐิ ได้

(๒) เมื่อเห็นแจ้งความจริงคืออริยสัจอันเป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทำให้ขจัดความลั้ลเสงสัยในพระพุทเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ความสงสัยว่าบาปบุญมีหรือไม่ รวมทั้งเรื่องนรกสวรรค์กฎแห่งกรรม และละความลั้ลเสงสัยความเป็นไปของชีวิต กล่าวคือทำให้ละวิจิจฉาได้

(๓) เมื่อละสัkkายทิฎฐิและวิจิจฉาได้แล้ว ย่อมละสัkkายพตปรามาสได้ด้วย เพราะมีปัญหาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ไม่มีความลั้ลเสงสัยในพระรัตนตรัยแล้ว มีสัมมาทิฎฐิ เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ทำให้ไม่หลงยึดมั่นในศิลปพรตที่ผิด หรือยึดถือในกฎระเบียบพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างมงาย กล่าวคือทำให้ละสัkkายพตปรามาสได้

สรุปได้ว่าผู้ที่บรรลुरुอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ และภังคานุปัสสนาญาณ เห็นแจ้งในความเกิดและความดับไปของรูปนามสังขาร เมื่อเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่ารูปนามไม่ใช่ตัวตน ทำให้ละ

ความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน เมื่อเห็นแจ้งความจริงคืออริยสัจ ทำให้ละความลึกลับสงสัย มีปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ทำให้ละความหลงผิดในศีลพรตที่ผิด กล่าวคือ ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้

๔.๓.๒ บรรลุขั้นที่สอง

ผู้ที่บรรลุยตุปฏิฐานญาณ และอาทินวานุปัสสนาญาณ เห็นแจ้งว่ารูปนามสังขารนี้เป็นภัย เป็นโทษ ย่อมทำให้สังโยชน์เบื้องต่ำคือ ราคะอย่างหยาบ โทสะอย่างหยาบ และโมหะ เบาบางลง ดังนี้

(๑) เมื่อเห็นแต่ความดับไปของทุกรูปทุกนามเห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัยใหญ่หลวง ทำให้สามารถละสุกสัมมุตตา สำคัญผิดว่าเป็นของสวยงาม ละสัญญาที่ไม่แจ้งในภัยได้ ย่อมทำให้เบื่อหน่าย คลายความกำหนัด ไม่นินดี ไม่เพิลิตเพลิน เมื่อคลายความกำหนัดยินดี ย่อมทำให้กามราคะเบาบางลง

(๒) เมื่อเห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัยใหญ่หลวง เป็นโทษร้าย เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ดุจเป็นโรค ร้าย จากที่เคยยึดมั่นหลงใหลในรูปกายตน บัดนี้เมื่อเห็นโทษเสียแล้วย่อมเห็นภัยในการยึดถือรูปกายนี้ จึงไม่อาลัยไม่ยึดติดอีกต่อไป และเกิดปัญหาหยั่งรู้เหตุและปัจจัยของความเกิดขึ้นและความดับไปแห่ง รูปนามอันเป็นโทษร้ายนี้ หยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย จึงทำให้เข้าใจความเป็นไป ของชีวิต เมื่อเข้าใจที่มาที่ไปของชีวิตและสิ่งทั้งหลายแล้ว ย่อมทำให้คลายจากความขุ่นเคือง คลาย ความไม่พอใจ ทำให้โทสะ และโมหะ เบาบางลง

สรุปได้ว่าที่บรรลุยตุปฏิฐานญาณ อาทินวานุปัสสนาญาณ เห็นแจ้งในความดับไปของ สังขาร เห็นแจ้งว่าสังขารเป็นภัย เป็นโทษ ย่อมทำให้เบื่อหน่าย คลายความกำหนัด ไม่นินดี ไม่ เพิลิตเพลิน เมื่อคลายความกำหนัดยินดี และเกิดปัญหาหยั่งรู้เหตุและปัจจัยของความเกิดขึ้นและ ความดับไปแห่งรูปนามนี้ หยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ย่อมทำให้คลายจากความขุ่น เคือง คลายความไม่พอใจ ย่อมทำให้ราคะ โทสะ และโมหะ เบาบางลงได้

๔.๓.๓ บรรลุขั้นที่สาม

ผู้ที่บรรลุนิพพิทานุปัสสนาญาณ มุญจितุกัมมตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เห็นว่า รูปนามเป็นภัยเป็นโทษ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามสังขารที่ตนเห็นภัยเห็นโทษแล้ว และอยาก หนีอยากพ้นไปจากรูปนามสังขาร พิจารณาหาทางเพื่อพ้นไปจากรูปนามอันเป็นโทษนี้ ทำให้ละ สังโยชน์เบื้องต่ำอีก ๒ อย่าง คือ กามราคะ และปฏิฆะได้เด็ดขาด ดังนี้

(๑) เมื่อเห็นโทษของรูปนามอันมีแต่ความแตกดับไป เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามอันเป็น โทษนี้ ย่อมอยากพ้นไปจากรูปนามที่ดำเนินไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตवास ๘ ทุกหนทุกแห่ง ไม่ปรารถนาในภพใดคติใดทั้งสิ้น ทำให้ละอัสสาทสัญญา สัญญาที่ยินดี และสัญญาที่ เพิลิตเพลินได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายความกำหนัด ไม่นินดี ไม่เพิลิตเพลินในรูปนามสังขารอีกต่อไป เมื่ออยากพ้นไปจากรูปนาม ย่อมละอุมุญจิตกามภาวะ การข้องอยู่ในกาม กล่าวคือ ย่อมละกามราคะ ละความติดใคร่ในกามได้

(๒) เมื่ออยากพ้นไปจากรูปนาม จึงพิจารณาหาทางเพื่อหลุดพ้นไป โดยยกสังขารทั้งหลาย ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาสังขารในความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตนอื่นอีก เพื่อหาอุบายปล่อยวาง สังขารทั้งหลาย และทำให้เกิดปัญหาหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย จึงเข้าใจความ เป็นมาเป็นไปของรูปนามอันเป็นภัยเป็นโทษนี้ ไม่ติดใจ หลงใหลในรูปนามแล้ว ทำให้คลายจากความ

กระทบกระทั่งในใจ คลายความหงุดหงิดขัดเคือง ความงุ่นง่านในใจในความยึดมั่นถือมั่นในสังขารทั้งหลาย คือละปฏิฆะ หรือโทสะได้

สรุปได้ว่าผู้ที่ผ่านนิพพิทาญาณและมูญจิตุกัมยตาญาณ เห็นว่ารูปนามเป็นภัยเป็นโทษ ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามสังขารที่ตนเห็นภัยเห็นโทษแล้ว และอยากหนีอยากพ้นไปจากรูปนามสังขาร จึงพิจารณาหาทางเพื่อหลุดพ้นไป โดยยกสังขารทั้งหลายขึ้นสู่ไตรลักษณ์ และเกิดปัญญาหยั่งรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย จึงเข้าใจความเป็นมาเป็นไปของรูปนามอันเป็นภัยเป็นโทษนี้ ทำให้คลายความหงุดหงิดขัดเคืองในใจเพราะยึดมั่นในสังขาร ทำให้ละสังโยชน์เบื้องต่ำอีก ๒ อย่าง คือ กามราคะ และปฏิฆะได้

๔.๓.๔ บรรลุขั้นที่สี่

ผู้ที่บรรลุสังขารุเพกขาญาณ และสังจານุโลมิกญาณ คือผู้ที่สามารถปล่อยวางสังขาร วางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ละความกลัว ละความขุ่นเคือง ละความยึดติดในสังขารทั้งหลายได้แล้ว โน้มใจไปสู่พระนิพพาน โดยไม่อาลัยในสังขารทั้งหลาย และคล้อยตามอริยสัจเพื่อต้องการบรรลุธรรมขั้นสูง คือ มรรค ผล นิพพาน ทำให้ละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ อย่าง ได้ดังนี้

(๑) เมื่อเกิดปัญญาวางเฉยในรูปนามสังขารที่ดำเนินไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ทุกหนทุกแห่ง ไม่ปรารถนาทั้งสิ้น ไม่อาลัยในสังขารเหล่านั้น ทำให้ละอนุpekขณะการยึดโดยไม่วางเฉย ย่อมทำให้ละรูปราคะและอรุปราคะ ละความปรารถนาในรูปภพและอรุภพได้

(๒) เมื่อเกิดปัญญาวางเฉยในรูปนามสังขาร ด้วยความหยั่งรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนไม่เป็นที่ไปเป็นไปอำนาจ ทำให้ละอัตตสัญญา ความสำคัญผิดว่าเป็นตน และละอัตตทิฏฐิ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน เมื่อวางเฉยไม่อาลัยในสังขารทั้งหลาย ละอนุpekขณะ การยึดโดยไม่วางเฉย เมื่อวางเฉยต่อรูปนามสังขาร วางเฉยในความเป็นตัวตน ย่อมทำให้ละมานะ คือความถือตัวถือตนได้

(๓) เมื่อเกิดปัญญาวางเฉยในรูปนามสังขาร และโน้มใจไปในพระนิพพาน จิตใจแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่านไม่ซัดส่าย ต้องการบรรลุพระนิพพาน ย่อมละอุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ความว้าวุ่นใจได้

(๔) สังจານุโลมิกญาณ อันเป็นญาณที่คล้อยตามอริยสัจ คือความรู้แจ้งที่ได้รู้มาตั้งแต่อุทัยพพานุปัสสนาญาณจนถึงสังขารุเพกขาญาณ ละสังจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่วางเฉยตามสังจจะเมื่อเห็นอริยสัจชัดเจน เป็นสัมมาทิฏฐิ ย่อมละอวิชชาคือความมืดที่ปิดบังอริยสัจออกไปได้

แม่ชีบุปผา หงส์ชั้น กล่าวไว้ว่า ประโยชน์ของญาณ คือ ดับอวิชชา ได้แก่ การดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้ง แล้วจึงเกิดเป็นความรู้ ความรู้จริง ความรู้แจ้ง ขึ้นมาแทนที่ เมื่อบุคคลดับความไม่รู้คืออวิชชาได้แล้ว ก็เกิดอวิชชา คือความรู้ ความรู้จริง ความรู้แจ้ง หมายถึง ความรู้ในเรื่องบาปบุญ รวมทั้งรู้เรื่องของชีวิตตามสภาพความเป็นจริง (แม่ชีบุปผา หงส์ชั้น, ๒๕๔๙, หน้า ๓๑)

สรุปได้ว่าผู้ที่บรรลุสังขารุเพกขาญาณ และสังจານุโลมิกญาณ เป็นผู้ที่ปล่อยวางสังขารทั้งหลาย โน้มใจไปสู่พระนิพพาน โดยคล้อยตามอริยสัจคือความรู้ตั้งแต่อุทัยพพานุปัสสนาญาณจนถึงสังขารุเพกขาญาณ และคล้อยตามโพธิปักขิยธรรม อันเป็นธรรมเบื้องสูงที่จะบรรลุในเบื้องหน้า ทำให้ละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรุปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้

พระมหาอิสระเชษฐ์ ปญฺญาวชิโร (ใจมาสุข) กล่าวไว้ว่า ในพุทธปรัชญาได้แสดงให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายที่สำคัญของวิปัสสนาญาณประเด็นแรกได้อธิบายถึงการบรรลุธรรมเข้าสู่ภาวะแห่งความเป็นอริยบุคคล ที่ได้มีระดับแห่งการพัฒนาศักยภาพทางจิต โดยสามารถตัดสิ้นในแต่ละบุคคลภาวะนั้น

ได้ว่าละสังโยชน์ในข้อใดได้บ้าง จนถึงระดับที่ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด คือการบรรลุเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์ได้ (พระมหาอิสระเชษฐ์ ปณณวชิโร (ใจมาสุข), ๒๕๕๔, หน้า ๘๓)

ความรู้ของวิปัสสนาญาณ ๙ เป็นความรู้เพื่อการบรรลุธรรมโดยตรง เป็นความรู้เพื่อละกิเลส ละสังโยชน์ แต่การละกิเลสและละสังโยชน์ของวิปัสสนาญาณ เรียกว่า ตังคปหาน คือการละด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงกันข้าม เมื่อถึงมรรคญาณเป็นสมุจเฉทปหาน จึงจะได้เด็ดขาด ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณย่อมตั้งมั่นอยู่ในอนุปัสสนา ๓ คือ การพิจารณาเห็นสังขารอยู่เนื่อง ๆ โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็นอนัตตา จนกว่าจะข้ามโคตรปุณฺณเข้าสู่โคตรพระอริยบุคคลได้ คือเข้าสู่มรรคญาณ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ

๑. พระโสดาบัน ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒. พระสกทาคามี ละสังโยชน์ได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่สามารถทำให้ราคะ โทสะ และโมหะเบาบางลง

๓. พระอนาคามี ละสังโยชน์ได้เพิ่มอีก ๒ คือ กามราคะและปฏิฆะ รวมละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ อย่าง

๔. พระอรหันต์ ละสังโยชน์เบื้องต้นได้อีก ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา รวมละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ๑๐ อย่าง

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการบรรลุธรรมโดยตรง เมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๙ คือสังขานโลมิกญาณแล้ว ก็เกิดโคตรภูญาณคือญาณครอบโคตร อันเป็นญาณที่อยู่ระหว่างความเป็นปุณฺณและความเป็นพระอริยะ จากนั้นจะเข้าสู่มรรคญาณประหานกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามระดับของสังโยชน์ที่ละได้ ด้วยความรู้ของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ สามารถละกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปได้ เช่น อุทฺยัพพยานุปัสสนาญาณ ทำให้ละสกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้ เป็นต้น หากไม่บรรลุวิปัสสนาญาณก็ไม่เกิดสัมมาทิฏฐิ เมื่อไม่เกิดสัมมาทิฏฐิก็ไม่สามารถละมิจฉาทิฏฐิ ไม่สามารถละอวิชา ไม่สามารถละสังโยชน์ได้ วิปัสสนาญาณ ๙ จึงถือว่าเป็นความรู้ที่มีคุณค่าต่อการบรรลุธรรมโดยตรง

๔.๔ คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา

วิปัสสนาญาณ ๙ ถือว่ามีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา เพราะเป็นเครื่องหมายของผลสำเร็จจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา มีทั้งหลักการ มีทั้งวิธีการ เพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง ทำให้ทราบว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาปฏิบัติถูกต้องจึงได้ผลที่ถูกต้องคือเกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ในรูปนามสังขารและนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน การสืบทอดอายุของพระพุทธศาสนานั้นต้องอาศัยพุทธบริษัท ๔ ช่วยกันทำหน้าที่ในการสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา โดยการศึกษาหลักคำสอนให้เข้าใจหลักการและนำไปปฏิบัติตามได้อย่างถูกต้อง เมื่อปฏิบัติถูกต้องตามหลักคำสอนก็จะได้รับผลที่ถูกต้องเกิดปัญญาเห็นแจ้งคือวิปัสสนาญาณ นำไปสู่การละกิเลสและบรรลุมรรค ผล นิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

การสืบทอดพระพุทธศาสนาเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัท ๔ ที่จะต้องศึกษาพระธรรมคำสอนก่อน อันนี้เรียกว่า ปริยัติสัทธรรม หลังจากที่ได้ศึกษาแล้วก็นำเอาสิ่งที่ได้เรียนรู้มาปฏิบัติกับตัวเรา เรียกว่า ปฏิบัติสัทธรรม หลังจากที่ได้ปฏิบัติแล้วขั้นต่อไปก็จะเป็นขั้นปฏิบัติสัทธรรม คือการบรรลุเห็น

ผลจากการปฏิบัติ หลังจากที่ได้บรรลุเห็นธรรมแล้วจึงเอาไปเผยแพร่สั่งสอนผู้อื่นต่อไป นี่คือวิธีสืบทอดพระพุทธศาสนา เป็นวิธีที่จะสามารถรักษาพระพุทธศาสนาให้คงอยู่กับโลกเราไปได้

๑. ปริยัติศีลธรรม คือ คำสอนในพระไตรปิฎกทั้งหมด ได้แก่ พระธรรมวินัย

๒. ปฏิบัติศีลธรรม คือ ธรรมะอันเป็นหลักปฏิบัติที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอน ได้แก่ การเจริญภาวนา เจริญมรรคมืองค์ ๘ เพื่อทำอริยมรรคอริยผลให้แจ้งตามแนวไตรสิกขา

๓. ปฏิเวธศีลธรรม คือ การที่ได้บรรลุจากการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในไตรสิกขา ทำมรรคมืองค์ ๘ ให้เจริญ ตามแนวทางปริยัติธรรม และปฏิบัติธรรมข้างต้น ผลที่เกิดขึ้นคือ “บรรลุธรรม”

ทั้งปริยัติศีลธรรม ปฏิบัติศีลธรรม และปฏิเวธศีลธรรมนั้น เป็นธรรมที่จะต้องควบคู่กันไป ถ้าศึกษาอย่างเดียวแล้วไม่ประพฤติปฏิบัติ ปฏิเวธก็จะไม่เกิดขึ้น ผลก็จะไม่เกิดไม่บรรลุธรรม แต่ถ้าปฏิบัติโดยไม่ศึกษาก่อนก็จะหลงทางได้ เพราะไม่ทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้ทำอะไร หรือทำไปอย่างผิด ๆ ผลที่ได้ก็ปรากฏไปในทางที่ไม่ถูกต้อง วิปัสสนาญาณ ๙ จึงเป็นเครื่องวัดผลการปฏิบัติว่าได้ศึกษาและปฏิบัติมาถูกต้องแล้วจึงเกิดผลคือปฏิเวธ

๔.๔.๑ ผู้ปฏิบัติเห็นจริงตามธรรม

ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ คือผู้ที่สมบูรณ์พร้อมทั้งปริยัติศีลธรรม ปฏิบัติศีลธรรม และปฏิเวธศีลธรรม ถือว่าเป็นผู้ทำหน้าที่สืบทอดอายุของพระพุทธศาสนาด้วยความรู้ของวิปัสสนาญาณ ๙ อันเป็นผลจากการศึกษาและปฏิบัติตามทางอริยมรรคมืองค์ ๘ หรือไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นความรู้ขั้นสูงเชื่อมโยงไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา เมื่อเกิดปัญญาเห็นแจ้งด้วยวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ แล้วย่อมทำให้เกิดคุณค่ามากมายแก่ชีวิต ย่อมทำให้จิตพัฒนาสูงขึ้นและมุ่งสู่การบรรลุธรรมอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ให้ปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) คืออริยมรรคมืองค์ ๘ เพื่อทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้อย่างเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ครั้งนั้นดวงตาเห็นธรรม ปราศจากอริ ปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา” เมื่อพระอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้ว ได้บรรลุธรรมแล้ว ได้รู้ธรรมแจ่มแจ้งแล้ว จึงขอบรรพชาในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า (วิ.ม. ๖/๑๖-๑๘/๒๒-๒๓)

ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานโอวาทด้วยธรรมกถาว่า

สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา
ท่านทั้งสองได้เห็นธรรมแล้ว ได้บรรลุธรรมแล้ว ได้รู้ธรรมแจ่มแจ้งแล้ว มีธรรมอันหยั่ง
ลงแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว ปราศจากถ้อยคำแสดงความสงสัย ถึงความเป็นผู้
แก่กล้าแล้ว ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา (วิ.ม. ๖/๑๙-๒๐/๒๔)

ต่อมาพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร ให้พระปัญจวัคคีย์พิจารณาสังขาร โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ทำให้พระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ สำเร็จเป็นพระอรหันต์

แสดงให้เห็นว่าการที่ผู้ปฏิบัติได้เห็นแจ้งในธรรมเกิดญาณปัญญาคือวิปัสสนาญาณ ย่อมทำให้เสื่อมใสศรัทธาในพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ย่อมน้อมนำไปปฏิบัติให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น

ยอมนำไปสู่หนทางแห่งความดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง คือ พระนิพพาน ทำให้เกิดพระอริยบุคคลผู้ทำหน้าที่ในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๘ ทำให้เกิดคุณค่ามากมายแก่ชีวิต ทำให้ผู้ปฏิบัติมีดวงตาเห็นธรรม เกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม ข้ามพ้นความสงสัย เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา น้อมนำไปปฏิบัติให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น ย่อมนำไปสู่หนทางแห่งความดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง ย่อมทำให้เกิดพระอริยบุคคลผู้ทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนา

๔.๔.๒ ผู้อื่นเห็นยอมเลื่อมใส

เมื่อผู้อื่นเห็นตัวอย่างของผู้ปฏิบัติที่ได้รับผลสำเร็จจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ในรูปนามสังขารนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน เกิดพระอริยบุคคลเป็นตัวอย่างปรากฏให้เห็นอยู่ในสังคม ย่อมทำให้บุคคลอื่นเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ย่อมมีผู้เข้ามานับถือเข้ามาปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนา เมื่อมีผู้ปฏิบัติตามจนเกิดผลคือวิปัสสนาญาณและนำผลที่ได้จากการปฏิบัติไปเผยแผ่ให้ผู้อื่นทราบและปฏิบัติตามต่อไปอีก ทำให้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ออกไปอย่างกว้างขวาง ย่อมทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นและคงอยู่คู่กับโลกยาวนานต่อไป ดังนั้นวิปัสสนาญาณ ๘ ซึ่งเป็นผลของการปฏิบัติจึงถือว่ามีคุณค่าในการสืบทอดอายุของพระพุทธศาสนา

พระอรหันต์ที่เป็นที่เคารพเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายในประเทศไทย ทำให้มีผู้เลื่อมใสและประพฤติปฏิบัติตามท่านมากมาย เป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพุทธในประเทศไทย นั่นก็คือ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ท่านได้ปฏิบัติตนตามแนวทางคำสอนพระศาสดาอย่างเคร่งครัด และยึดถือธุดงค์ด้วยจริยวัตรปฏิบัติอย่างงดงาม จนได้รับการยกย่องจากผู้เลื่อมใสศรัทธาทั้งหลายว่าเป็นพระผู้เลิศทางธุดงค์ ท่านวางแนวทางในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาตามหลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้แก่สมณะและประชาชนอย่างกว้างขวาง มีผู้เลื่อมใสและยึดท่านเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติเป็นจำนวนมาก

อีกท่านหนึ่งที่เป็นตัวอย่างของการเผยแผ่การเจริญวิปัสสนากรรมฐานและวิปัสสนาญาณ คือ พระธรรมธีรราชมหามุนี หรือหลวงพ่อโชค ท่านได้นำเอาการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ มาเผยแผ่และสอนให้กับพุทธศาสนิกชนและผู้สนใจการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ สำนักปฏิบัติธรรมวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และได้นำวิปัสสนาญาณมาเป็นตัววัดผลของการปฏิบัติ ภายหลังมีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือวิปัสสนากรรมฐานและคู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน เผยแผ่ให้แก่พุทธศาสนิกชนทั่วไปผู้สนใจในการปฏิบัติ มีผู้เลื่อมใสศรัทธาปฏิบัติสืบทอดกันมาโดยลำดับ แสดงให้เห็นถึงความมั่นคงในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

เมื่อมีพระอริยบุคคลเกิดขึ้นในโลกมีปรากฏให้เห็นอยู่ตราบใด ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา ย่อมทำให้ผู้คนเข้ามานับถือเข้ามาปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา เมื่อผู้ใดปฏิบัติแล้วได้รับผลเกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม ย่อมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา แล้วนำผลที่ได้จากการปฏิบัติไปสอนแก่ผู้อื่นต่อไปอีก ย่อมทำให้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ออกไปกว้างขวางมากยิ่งขึ้น ทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญขึ้นและคงอยู่คู่กับโลกยาวนานต่อไป

สรุปได้ว่าวิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาเพราะเป็นเครื่องหมายของผลสำเร็จจากการศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เมื่อผู้ศึกษาพระธรรมคำสอนและนำไปปฏิบัติตามจนเกิดผลสำเร็จคือเกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้มีดวงตาเห็นธรรมเกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม ข้ามพ้นความสงสัย ย่อมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา น้อมนำไปปฏิบัติให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น เมื่อมีผู้ได้รับผลจากการปฏิบัติเกิดพระอรหันตบุคลิกปรากฏให้เห็นอยู่ในโลกตราบใด ย่อมทำให้บุคคลอื่นเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ย่อมมีผู้เข้ามานับถือ เข้ามาปฏิบัติตาม เมื่อมีผู้ปฏิบัติตามและได้รับผลนำไปสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติต่อไปอีก หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาก็จะถูกเผยแผ่ออกไปอย่างกว้างขวาง ย่อมทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นและคงอยู่ยาวนานต่อไป วิปัสสนาญาณ ๙ ซึ่งเป็นผลจากการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาจนถึงได้ว่ามีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

บทที่ ๕

บทสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ เพื่อศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙ และเพื่อวิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา โดยศึกษาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส หนังสือ เอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากการศึกษาวิจัยทำให้สามารถสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑.๑ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ

จากการศึกษาหลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ทำให้ทราบความหมาย ความสำคัญ องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ สภาพของวิปัสสนาญาณและจุดหมายแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ ดังนี้

วิปัสสนาญาณ แปลว่า ญาณเห็นแจ้ง หมายถึง ปัญญาเห็นแจ้งในรูปธรรมและนามธรรม ทั้งหลายตามความเป็นจริง ปัญญาเห็นแจ้งในรูปนามตามกฎแห่งไตรลักษณ์ เห็นแจ้งในขั้น ๕ ว่าเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตามีใช้ตัวตน ลักษณะการเห็นแจ้งของวิปัสสนาญาณคือปัญญาที่รู้แจ้งชัดในสิ่งทั้งหลาย รู้ตรงตามสภาพที่เป็นจริง เหมือนแสงสว่างหรือปรีชาญาณที่บังเกิดขึ้นภายในจิตของบุคคล เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งสภาวะธรรมดา ๓ ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสัมมาทิฐิ กำจัดความมืดคืออวิชชา(ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น จึงรู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ทำให้จิตปล่อยวางจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามสังขารและยกจิตให้บริสุทธิ์ละอนุสัยกิเลสหรือสังโยชน์ได้

วิปัสสนาญาณเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้บุคคล พึงกระทำฉันทะ พยายาม อุตสาหะ พากเพียรอย่างแข็งขัน ไม่ท้อถอย และทำสติสัมปชัญญะอันยิ่ง เพื่อให้ได้บรรลุวิปัสสนาญาณ อันเป็นกุศลธรรม แล้วให้ประกอบความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะ ยิ่งขึ้นไปคือนิพพาน เพราะวิปัสสนาญาณคือปัญญาเห็นแจ้งในสังขารธรรมตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ปัญญาเพื่อการละกิเลส อันเป็นทางนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้บุคคลนั้นควรตั้งอยู่ในกุศลธรรมทั้ง ๒ คือความสงบใจในภายใน หมายถึง อปัณณาสติสมาธิในภายในของตน (เป็นสมาธิในฌาน) ส่วนวิปัสสนาญาณท่านตรัสเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาญาณที่กำหนดสังขารเป็นอารมณ์ เพราะวิปัสสนาญาณนั้นนับว่าเป็นอธิปัญญาและเป็นวิปัสสนาในธรรมทั้งหลายกล่าวคือ ปัญจขันธ์ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

ในปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรได้อธิบายวิปัสสนาญาณแต่ละญาณออกอย่างชัดเจน วิปัสสนาญาณอันหมายถึงญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา จะมีเพียง ๙ ขั้น คือ ตั้งแต่ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ จนถึง สัจจานุโลมิกญาณ ตามปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ขั้นหนึ่งในวิสุทธิ ๗) ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ นับรวมสัมมสนญาณด้วยเป็น ๑๐ ขั้น ส่วนในวิสุทธิมรรคได้บรรยายวิปัสสนาญาณออกเป็น ๑๖ ขั้น คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดแยกนามรูป นามรูป

ปัจจัยปริศคทญาณ ญาณจับปัจจัยแห่งนามรูป สัมมสนญาณ ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์ อุทยัพพญาณ ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ภังคญาณ ญาณตามเห็นเฉพาะความดับ ภยญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว อาทีนวญาณ ญาณคำนึงเห็นโทษ นิพพิทาญาณ ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย มุญจិតุกัมยตาญาณ ญาณหยั่งรู้อันใครจะพ้นไปเสีย ปฏิสังขานญาณ ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง สังขารุเปกขาญาณ อันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร อนุโลมญาณ ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์ โคตรภูญาณ ญาณครอบโคตร มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค ผลญาณ ญาณในอริยผล ปัจจเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวนมรรค ผล กิเลสที่ละได้ และกิเลสที่เหลืออยู่

วิปัสสนาญาณเป็นยอดแห่งวิปัสสนา ในการพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลายตามกฎของไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณจะเข้าไปกำหนดเห็นอนิจจลักษณะ ปรากฏสภาวะเห็นรูปนามในลักษณะที่มีความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ตั้งอยู่ไม่ได้ มีความเกิดขึ้น แปรปรวน และดับไปในที่สุด วิปัสสนาญาณเข้าไปกำหนดเห็นทุกขลักษณะ ปรากฏสภาวะที่รูปนามทนสภาพเดิมไม่ได้ คงอยู่ไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายโดยความบีบคั้นอยู่เสมอ เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ วิปัสสนาญาณเข้าไปกำหนดเห็นลักษณะที่ไร้อำนาจบังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการกำหนดอนัตตลักษณะ ปรากฏสภาวะเป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่ใช่ตัวตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นไปตามที่ใจปรารถนา เห็นแจ้งว่ารูปนามโดยเนื้อแท้ไม่มีสิ่งใดเป็นกลุ่มก้อน มีแต่ภาวะความว่างเปล่า ไร้ตัวตน เป็นของสูญ

องค์ประกอบที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ได้แก่ การปฏิบัติเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมี อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เป็นบาทฐาน และหลักวิปัสสนาภูมิ ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจางสมุปบาท ๑๒ เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน นอกจากนั้นยังมีหลักธรรมอื่น ๆ ที่ช่วยสนับสนุนให้การปฏิบัติประสบผลเกิดวิปัสสนาญาณ ได้แก่ วิสุทธิ ๗ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และ โพชฌงค์ ๗

สภาวะความรู้ของวิปัสสนาญาณเป็นความรู้ที่เป็นปรมาตม์คือรู้ประจักษ์ ความรู้ที่อยู่เหนือจิตสำนึก คือรู้ได้ด้วยใจ เป็นภาวนามยปัญญา เป็นความรู้ที่สว่างโพล่งขึ้นในจิตใจ โดยการพิจารณา กำหนดสังขารเป็นอารมณ์ ปัญญาที่แจ้งที่เกิดขึ้นภายในจิตใจนี้ หมายถึง การที่จิตเข้าไปรับรู้ในรูปนามตามความเป็นจริงว่ารูปและนามนี้มีแต่ความแตกดับ มีภัย มีแต่ความน่ากลัว เมื่อเห็นแต่ทุกข์โทษของรูปนามสังขาร จึงสามารถวางเฉยต่อสังขารทั้งหลายและคลายจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามได้

๕.๑.๒ วิปัสสนาญาณ ๙

วิปัสสนาญาณ ๙ หมายถึง ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา คือการที่วิปัสสนาญาณได้เข้าไปเห็นการเกิดดับของรูปนาม เห็นธรรมชาติของรูปและนามปรากฏว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา อันเป็นกระบวนการแห่งไตรลักษณ์ มี ๙ ชั้น คือ อุทยัพพยานุสสนาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม ภังคานุสสนาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความดับ ภยตูปัญญาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความเป็นภัย เป็นต้น

สภาวะของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือ สภาวะจิตที่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปนาม เพราะสันตติชาติคือเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับและเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด จิตจะพิจารณาเห็นแต่ความดับไปของรูปนาม จนเห็นว่ารูปนามมีแต่ความดับไปดับไป จึงเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นภัยเป็นของน่ากลัว เห็นโทษของรูปนามสังขารเพราะเมื่อเป็นของน่ากลัวก็เป็นสิ่งที่มีโทษ

ไม่มีคุณ จึงเกิดความเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ไม่เพลิดเพลินติดใจ ใครที่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย จึงยกสังขารเหล่านั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเพื่อทำอุบายแห่งการปล่อยวางให้สำเร็จ คือพิจารณาถึงความรู้ความเห็นที่ได้มาจนถึงขั้นวางสังขารทั้งหลายลงได้ ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้วางใจเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งหลาย โนม่น้อมมุ่งตรงสู่พระนิพพาน ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้ อริยสังขย่อมเกิดขึ้นเป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณอันเป็นที่สุดของภูมิปุถุชน

ผลแห่งการบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ คือสามารถละอุปาทานชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน เรียกว่าอุปาทานชั้นที่ ๕ ด้วยพิจารณาอุปาทานชั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือเห็นโดยอาการที่มีแล้วกลับไม่มี (เกิดแล้วดับ) เห็นว่าเป็นทุกข์โดยอาการที่เบียดเบียนบีบคั้น เห็นว่าเป็นอื่นเพราะไม่ใช่ของตน บังคับบัญชาไม่ได้ การบรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ คือเห็นแจ้งอุปาทานชั้นที่ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา จนละความยึดมั่นถือมั่น คือละอุปาทานชั้นที่ ๕ ได้ และวิปัสสนาญาณ ๙ ยังสามารถละอวิชชาคือความมืดที่ปิดบังอริยสังขยออกไปได้ เพราะเห็นแจ้งในรูปนามสังขารทั้งหลาย ตามความเป็นจริง เป็นสัมมาทิฐิจึงละอวิชชาได้ อวิชชาคือความรู้จึงเกิดขึ้น

๕.๑.๓ วิเคราะห์คุณค่าของวิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา

คุณค่าต่อการดำเนินชีวิต

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรมกรดำเนินชีวิตของมนุษย์ ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณ ๙ จะเกิดปัญญามองเห็นโลกและชีวิตตามความเป็นจริงชัดเจนขึ้น เห็นแจ้งในสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และมีใจตัวตน ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต ย่อมเห็นธรรมว่าเป็นสิ่งสำคัญ ทนความลำบากที่จะปฏิบัติธรรม ขวนขวายในการเจริญภาวนา ละความขวนขวายในการทำบาปอกุศล เมื่อเห็นแจ้งความจริงในสิ่งทั้งหลายชัดเจนด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมมีสติรู้ชัดในบทบาทหน้าที่ของตนและทำหน้าที่ตามบทบาทของตนได้เป็นอย่างดี เมื่อเข้าใจในบทบาทของตนแล้วย่อมจะประพฤติปฏิบัติตนในการอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างถูกต้อง เมื่อมีปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต ย่อมเข้าใจธรรมชาติของโลกหรือโลกธรรม ๘ คือ ลาภ ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ ว่าเป็นความจริงที่เกิดขึ้นกับทุกคนล้วนต้องประสบด้วยกันทั้งนั้น และทุกสิ่งล้วนเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง ไม่มีสิ่งใดที่จะคงอยู่ถาวร เกิดขึ้นชั่วระยะเวลาหนึ่งและต้องดับไปหรือเปลี่ยนแปลงไปด้วยกันทั้งสิ้น จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งใดแม้แต่ความสุข เข้าใจในกามคุณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส แต่ไม่ยึดติดหลงใหล ไม่ลุ่มหลง ไม่ติดใจ เพราะรู้เท่าทันชัดเจนตามที่มันเป็น เมื่อเข้าใจชีวิตสังคมและโลกตามความเป็นจริงดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในโลกได้อย่างมีความสุข

คุณค่าต่อการพัฒนาจิต

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการพัฒนาจิตของมนุษย์เป็นการพัฒนายกระดับจิตของมนุษย์ให้สูงขึ้นหรือดีขึ้นกว่าเดิม เป็นจิตที่มีแต่กุศลถึงพร้อมด้วยกุศลมูล ๓ คือเป็นผู้ไม่มีความทะยานอยาก เป็นผู้ที่มีสติระลึกรู้ตัวอยู่เสมอไม่ว่าจะกระทำสิ่งใด ๆ มีแต่ความยินดี จิตที่ไม่มีความคิดประทุษร้าย ไม่โกรธ ไม่ผูกพยาบาท ใช้ปัญญาในการประกอบการตัดสินใจต่าง ๆ จิตที่ไม่มีความหลงงมงาย ไม่ประมาทอันเป็นสาเหตุให้เกิดความชั่วทั้งปวง เป็นผู้ที่มีสติปัญญามั่นคงใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองโดยยึดหลักเหตุและผลเสมอ และวิปัสสนาญาณ ๙ ทำให้สภาวะของจิตใจเปลี่ยนไปในทางที่สูงขึ้นจากจิต

ของปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลส ให้สามารถยกระดับจิตใจขึ้นให้อยู่สูงกว่าอำนาจของกิเลสจนสามารถละอนุสัยกิเลส กิเลสชั้นละเอียด เป็นกิเลสที่ฝังแน่นนอนเนื่องอยู่ในชั้นธันดานที่แม้แต่ตัวเราเองก็ไม่รู้ เป็นเชื้อให้เกิดวิตีกมกิเลส กิเลสชั้นหยาบ และปริยภูฏานกิเลส กิเลสชั้นกลางได้อีก จึงต้องกำจัดด้วยความรู้ของวิปัสสนาญาณ การละอนุสัยกิเลสทำให้จิตถูกพัฒนาขึ้น เป็นจิตที่มีคุณภาพมีศักยภาพในการดำรงชีวิตไม่ให้ไหลไปกับกิเลสที่ผลักดัน เป็นจิตที่ถูกพัฒนาขึ้นด้วยพลังแห่งวิปัสสนาญาณ ถือว่าเป็นการพัฒนาจิตขั้นสูง จิตที่ไม่มีกิเลสจึงเป็นจิตที่บริสุทธิ์ ผ่องใส พร้อมทั้งจะบรรลुरुธรรมในขั้นสูงต่อไป

คุณค่าต่อการบรรลुरुธรรม

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการบรรลुरुธรรม เป็นความรู้เพื่อการบรรลुरुธรรมขั้นสูงเพราะเห็นไตรลักษณ์และสามารถกำจัดกิเลสที่ปิดบังอริยสังขจรออกไปได้จึงเห็นอริยสังขจรชัดเจน ทำให้มีสัมมาทิฐิ ละมิจฉาทิฐิและอวิชชา การบรรลुरुธรรมคือการเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ นิพพาน ๑ และอริยสังขจร ๔ ขั้นสูงสุดก็คือการบรรลุวิชชาและวิมุตติ การพัฒนาปัญญาเพื่อบรรลुरुธรรมต้องอาศัยเหตุปัจจัยสำคัญตัวหนึ่งซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งกุศลธรรมทั้งปวงนั่นก็คือสัมมาทิฐิ เป็นเบื้องต้นแห่งการพัฒนาปัญญาไปในทางที่ถูกที่ควร เพราะมีความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง จนกระทั่งพัฒนาเป็นปัญญาระดับโลกุตระที่ทำให้บรรลुरुธรรมขั้นสูง สามารถดับกิเลสที่ผูกมัดจิตใจมนุษย์หรือสังโยชน์ทั้ง ๑๐ อย่างให้ลดลงหรือหมดไปได้ตามลำดับขั้น จากชั้นที่ละได้บางส่วนจนถึงชั้นที่ละได้ทั้งหมด สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก ได้แก่ ๑. พระโสดาบัน ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ๒. พระสกทาคามี ละสังโยชน์ได้ ๓ เท่ากับพระโสดาบัน แต่สามารถทำให้ราคะ โทสะ และโมหะเบาบาง ๓. พระอนาคามี ละสังโยชน์ได้เพิ่มอีก ๒ คือ กามราคะและภริชชะ ๔. พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ๑๐ อย่าง วิปัสสนาญาณ ๙ จึงถือว่าเป็นความรู้ที่มีคุณค่าต่อการบรรลुरुธรรมโดยตรง

คุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา

วิปัสสนาญาณ ๙ มีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนา เพราะเป็นผลสำเร็จจากการปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา เป็นความรู้ขั้นสูงเชื่อมโยงไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน เป็นเครื่องหมายหรือสิ่งที่ยืนยันความถูกต้องและความมีอยู่จริงของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่มีทั้งหลักการและวิธีการเพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง เมื่อผู้ศึกษาและนำไปปฏิบัติตามจนเกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ ทำให้มีดวงตาเห็นธรรม เกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรม ชำมพันความสงสัย ย่อมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา เมื่อมีผู้ได้รับผลจากการปฏิบัตินำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน มีพระอริยบุคคลเกิดขึ้นปรากฏเป็นตัวอย่งให้เห็นอยู่ในสังคมตราบใด ย่อมทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแก่บุคคลอื่น ทำให้คนเข้ามานับถือ เข้ามาปฏิบัติในตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามากขึ้น และเมื่อผู้ที่ได้รับผลจากการปฏิบัติ นำผลที่ได้ไปสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตามต่อไปอีก หลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ย่อมถูกเผยแผ่ ออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญขึ้นและคงอยู่คู่กับโลกไปอีกยาวนาน วิปัสสนาญาณ ๙ อันเป็นผลของการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงถือว่ามีคุณค่าต่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

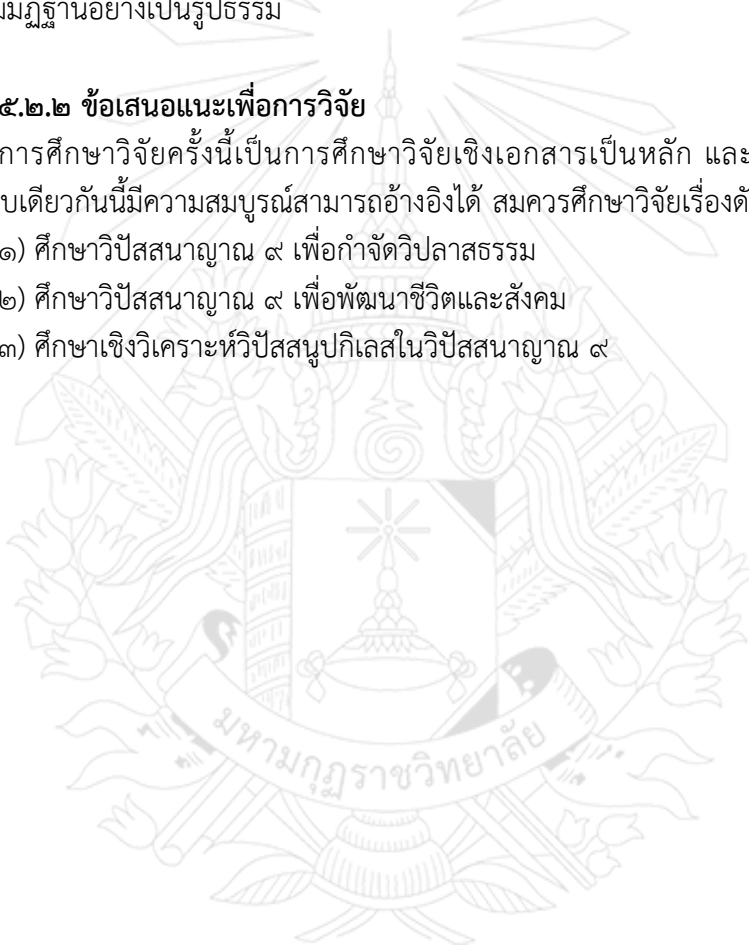
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการศึกษาวิจัย เรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนาญาณ ๙ ในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัย มีข้อเสนอแนะว่า ควรให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙ แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ มุ่งมั่นปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุธรรมขั้นสูง ให้เข้าใจอย่างแท้จริงว่าวิปัสสนาญาณคือผลของการปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติถูกต้องก็จะเกิดผลขึ้นเอง วิปัสสนาญาณมิใช่วิธีการปฏิบัติแต่เป็นผลจากวิธีการปฏิบัติซึ่งเป็นสภาวะของจิตที่รับรู้ตามความเป็นจริงโดยไม่มีการปรุงแต่ง เมื่อปฏิบัติไปก็จะพบสภาวะต่าง ๆ เกิดขึ้น เช่น บางคนเกิดหลงคิดในวิปัสสนูปกิเลสหรือเกิดวิปลาสจึงคิดว่าตนเองได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน เพราะไม่ได้ทำความเข้าใจในเรื่องวิปัสสนาญาณมาก่อน เมื่อพบกับวิปัสสนูปกิเลสก็หลงผิด คิดว่าได้บรรลุพระอรหันต์แล้ว จึงมีความเห็นว่าต้องให้การศึกษาในเรื่องวิปัสสนาญาณ ๙ แก่ผู้ปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างเป็นรูปธรรม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสารเป็นหลัก และเพื่อให้การศึกษาใน ลักษณะแบบเดียวกันนี้มีความสมบูรณ์สามารถอ้างอิงได้ สมควรศึกษาวิจัยเรื่องดังต่อไปนี้

- ๑) ศึกษาวิปัสสนาญาณ ๙ เพื่อกำจัดวิปลาสธรรม
- ๒) ศึกษาวิปัสสนาญาณ ๙ เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคม
- ๓) ศึกษาเชิงวิเคราะห์วิปัสสนูปกิเลสในวิปัสสนาญาณ ๙

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, มูลนิธิ. (๒๕๕๗). พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม ครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕. เล่มที่ ๑, ๒, ๖, ๑๑, ๑๒, ๑๔, ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๒๖, ๒๗, ๒๘, ๓๐, ๓๑, ๓๔, ๓๕, ๔๕, ๖๗, ๖๘, ๖๙, ๗๕, ๗๗, ๗๘, ๗๙. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย.

ข้อมูลทุติยภูมิ

๑) หนังสือทั่วไป

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). (๒๕๕๗). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์.

พระชนกภาวิวงศ์ (อุ สยาดอ) กัมมัญฐานาจารย์. (๒๕๓๗). **ธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสีหิ ป.ธ. ๙). (๒๕๕๐). **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (๒๕๕๔). **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙). (๒๕๕๐). **อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กาญจนบุรี : ม.ป.ท.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (๒๕๕๕). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย ฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : กองทุน ป.อ. ปยุตโต.

_____. (๒๕๕๕). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธรรม.

_____. (๒๕๕๖). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธรูปของธรรมสภา.

_____. (๒๕๕๖). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธรูปของธรรมสภา.

พระพุทโธสมเถระ. (๒๕๕๔). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส จำกัด.

พระภิกษุทันตอาสาสมมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหากรรมฐานาจารย์. (๒๕๓๒). **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (๒๕๕๔). **๑๐๐ ปี อัครมหากรรมฐานาจารย์**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด

- พระสัทธัมมโชติกะ ฉัมมาจริยะ. (๒๕๕๔). **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ.
- พระโสภณมหาเถระ (พระมหาสีสยาตอ). (๒๕๕๐). **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. พระคัมภีร์สาราภิงค์, แปล และเรียบเรียง . กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์.
- _____. (๒๕๔๖). **หลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**. จำรูญ ธรรมดา, แปล. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์.
- _____. (๒๕๕๓). **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**. จำรูญ ธรรมดา, แปล. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์.
- พระอนุรุธธำจารย์. (๒๕๔๖). **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. พระคัมภีร์สาราภิงค์, แปล. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. (๒๕๕๒). **ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด(มหาชน).
- หลวงเทพดรญาณศิษย์ (ทวี ธรรมธัช ป. ๙). (๒๕๔๐). **ธาตุปทีปิกา (หรือพจนานุกรม บาลี-ไทย)**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย.

๒) วิทยานิพนธ์ / สารนิพนธ์ / รายงานการวิจัย

- บรรจบ บรรณรุจิ, ผศ. รท. ดร. (๒๕๔๘). ปัญหาในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร : ชื่อเรียกและพัฒนาการ. **รายงานการวิจัย**. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครุฑนทร์ ผลดาโณ (ขวัญรักษ์ศรี). (๒๕๕๗). ศึกษาญาณ ๑๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระประชิด ธมมวโร (ผาตากแดด). (๒๕๔๘). มโนทัศน์เรื่องญาณในคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาท : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาพุทธศาสนศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาเด่น กลยาณวิโช (รุ่งกุล). (๒๕๕๕). ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาบุญเลิศ ธมมทสสี (โอฐสุ). (๒๕๕๕). การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์อินทรีย์ ๕ เปรียบเทียบกับญาณ ๑๖ ในผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาปรีชา สมจิตโต (สัปปพันธ์). (๒๕๔๕). การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ). (๒๕๕๗). ศึกษาความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ กับ วิปัสสนา
ญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชา
วิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสุรินทร์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์). (๒๕๕๐). การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ใน
พระพุทธานุศาสนเถรวาท. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาพระพุทธานุศาสนา.
บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาอิสริเชษฐ์ ปณณาวชิโร (ใจมาสุข). (๒๕๕๓). การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องวิปัสสนา
ญาณในพุทธปรัชญาเถรวาทกับอักษัตติกญาณของโอโซ. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร
มหาบัณฑิต**. สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย.

แม่ชีบุปผา หงส์ชั้น. (๒๕๔๙). การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกัมมัฏสกาญาณในพระพุทธานุ
ศาสนเถรวาท. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา. บัณฑิต
วิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	: นางราตรี ทิพย์เที่ยงแท้
วัน เดือน ปีเกิด	: ๑๕ ตุลาคม ๒๕๑๒
สถานที่เกิด	: อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	: ๔๔/๘๓ หมู่ที่ ๑ ตำบลบางเตย อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๒๑๐
การศึกษา	
พ.ศ. ๒๕๔๗	: บริหารธุรกิจบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการทั่วไป มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
พ.ศ. ๒๕๕๐	: บริหารธุรกิจบัณฑิต สาขาวิชาการบัญชี มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช
ประสบการณ์การทำงาน	
พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๐	: ผู้จัดการแผนกการเงิน บริษัท โตโยต้า เอ็มไพร์ส จำกัด
พ.ศ. ๒๕๕๑-๒๕๕๔	: ผู้จัดการแผนกบัญชี บริษัท โตโยต้า เอ็มไพร์ส จำกัด
พ.ศ. ๒๕๕๔-ปัจจุบัน	: หุ้นส่วนผู้จัดการ ห้างหุ้นส่วนจำกัดตรีกริตต์การบัญชี

